

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

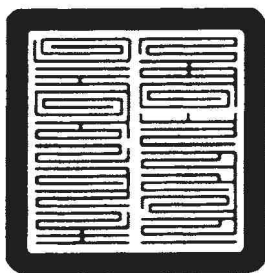
2011. tavasz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA ÉS FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, IVÁNYI TAMÁS ÉS SUDÁR BALÁZS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:
Az Életkerék ábrázolása a baodingshani sziklatemplomnál, 13. sz.

E számunk kiadását
az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága támogatta

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Digitális Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Kelényi Béla</i> : A buddhista Életkerék legkorábbi ábrázolásai	5
<i>Papp Sándor</i> : Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban	25
<i>Péri Benedek</i> : Milyen költő volt I. Szelim oszmán szultán? A 114. <i>gazel</i> tanúsága	73
<i>Kovács Szilvia</i> : „A kelet és észak közötti Etrív pusztából jöttek elő”. A kunok megjelenése Európában a <i>Poveszty vremennih let</i> tükrében	85

MISCELLANEA

<i>Sipos János</i> : A magyar népzene keleti kapcsolatainak nyomában. Beszámoló negyed évszázados keleti népzenei kutatásaimról	97
<i>Vér Márton</i> : A Thúry-kutatás aktuális kérdései	119
<i>Sudár Balázs</i> : Török dal magyar orthographiára – Kazinczy Ferenc gyűjtéséből	125
<i>Csorba György</i> : „Magyar anyakönyv”. Forrás a konstantinápolyi magyarok történetéhez	131

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

<i>Fodor Pál</i> : Tatár marhakereskedelem a tizenöt éves háború idején	145
---	-----

SZEMLE

KÖNYVEK

Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689). <i>Mémoires sur l’Empire ottoman par Pierre de Girardin ambassadeur français à Constantinople, 1685–1689 (Dávid Géza)</i>	149
---	-----

KRÓNIKA

In memoriam Sinor Dénes (1916–2011) (<i>Róna-Tas András</i>).....	163
---	-----

Contents

STUDIES

<i>Béla Kelényi</i> : Early representations of the Wheel of Life	5
<i>Sándor Papp</i> : Autonomous systems of Muslim and Christian communities, churches and states in the Ottoman Empire	25
<i>Benedek Péri</i> : What kind of a poet was Sultan Selim I? The evidence of the 114th ghazel	73
<i>Szilvia Kovács</i> : “They came forth from the desert of Yathrib”. The appearance of the Cumans in Europe according to the Russian Primary Chronicle	85

MISCELLANEA

<i>János Sipos</i> : The eastern background of the Hungarian folk music. Report on my 24 years folk music research among Turkic people.....	97
<i>Márton Vér</i> : Notes on József Thúry’s life and work	119
<i>Balázs Sudár</i> : A Turkish song in Hungarian transliteration from the collection of Ferenc Kazinczy	125
<i>György Csorba</i> : „Hungarian register”. A source on the history of Hungarians living in Constantinople	131

MINOR HISTORICAL DATA

<i>Pál Fodor</i> : Tatar cattle trade in Hungary during the Fifteen Years’ War	145
---	-----

REVIEW

BOOKS

Pierre de Girardin francia követ feljegyzései az Oszmán Birodalomról (1685–1689). Mémoires sur l’Empire ottoman par Pierre de Girardin ambassadeur français à Constantinople, 1685–1689 (<i>Géza Dávid</i>).....	149
--	-----

CHRONICLE

In memoriam Denis Sinor (1916–2011) (<i>András Róna-Tas</i>).....	163
---	-----

TANULMÁNYOK

Kelényi Béla

A buddhista Életkerék legkorábbi ábrázolásai

A legtöbb tibeti templom előcsarnokában mind a mai napig megtalálható az Életkerék (tib.: *srid pa'i 'khor lo*, szkt.: *bhavacakra* vagy *samsāracakra*) képe, mely bár a buddhizmus legrégebbi képtípusai közé tartozik, alig maradt fenn korai ábrázolása. Tibetben általánosan ismert formájában az újra és újra megszülető lényeket ábrázoló, koncentrikus körökből álló kereket a Halál Ura (tib.: *'Chi bdag*, szkt.: *Māra*) tartja agyari, kezei és lábai között (1. kép). A kerék-agyban a „három méreg” (tib.: *dug gsum*) szimbólumai láthatók három egymás farkába harapó állat formájában: a disznó a „téves tudás” (tib.: *gti mug*, szkt.: *moha*), a kakas a „vágó” (tib.: *'dod chags*, szkt.: *rāga*), a kígyó pedig az „ellen-szenv” (tib.: *zhe sdang*, szkt.: *dveṣa*) jelképe. Körülöttük általában egy felfelé törekvő alakokkal teli félkör jelzi a három felső (tib.: *bde 'gro gsum*), egy lefelé süllyedő alakokkal teli félkör pedig a három alsó világba (tib.: *ngan 'gro gsum*) újraszülető lények sokaságát. A Kerék küllői között helyezkedik el az élőlények forrataga (tib.: *'khor ba*, szkt.: *samsāra*) a hatféle létalakban (tib.: *rigs drug gi gnas*), ahová a „három méreg” által ösztönzött tetteik (tib.: *las*, szkt.: *karma*) eredményeképpen születnek újjá a lények. A felső félkörben az istenek (tib.: *lha*, szkt.: *deva*), a félistenek (tib.: *lha ma yin*, szkt.: *asura*) és az emberek (tib.: *mi*, szkt.: *manuśya*) világa, az alsó félkörben az állatok (tib.: *dud 'gro*, szkt.: *tiryak*), az éhségtől gyötört szellemek (tib.: *yi dvags*, szkt.: *preta*) territóriumuk és a pokol (tib.: *dmyal ba*, szkt.: *naraka*) helyezkedik el. A legkülső körben a feltételektől függő keletkezés tizenkét tagú oksági láncolatának (tib.: *rten 'brel bcu gnyis*, szkt.: *pratītya-samutpāda*) jelképei találhatóak: a „nem-tudás” (tib.: *ma rig pa*, szkt.: *avidyā*) olyan, mint egy botorkáló vak ember (1.), a karmikus „késztetés”-t (tib.: *'du byed*, szkt.: *samskāra*) a múltbeli tettek úgy formálják, mint fazekas az edényeket (2.), a „tudat” (tib.: *rnam shes*, szkt.: *vijñāna*) csapongó, mint egy faágon ugráló majom (3.), a „név és forma” (tib.: *ming gzugs*, szkt.: *nāmarūpa*) egy utasát szállító csónakhoz hasonló (4.), és egy hatablakú üres házhoz, a „hat érzék”-hez (tib.: *skye mched drug*, szkt.: *śaḍāyatana*) vezet (5.). Az „érintkezés”-t (tib.: *reg pa*, szkt.: *sparsa*) egy férfi és egy nő közösülése jeleníti meg (6.), ebből következik az „ézés” (tib.: *tshor ba*, szkt.: *vedanā*) egy szembe szúrt nyíl képében (7.). A „létszomj” (tib.: *sred pa*, szkt.: *trṣṇā*) olyan, mint egy alkoholt ivó ember (8.), a „ragaszkodás” (tib.: *len pa*, sz. *upādāna*) pedig egy fáról gyümölcsöt szakító emberhez hasonló (9.). A „létesülés”-t (tib.: *srid pa*, szkt.: *bhava*) a

fészkén tojásait költő madár vagy egy terhes nő (10.), a „születés”-t (tib.: *skye ba*, szkrt.: *jāti*) egy gyermekét szülő nő (11.), az „öregséget és halál”-t (tib.: *rga shi*, szkrt.: *jarā-maraṇa*) pedig egy holttetemet cipelő öregember jeleníti meg (12.). A kompozíciót kiegészíti az Életkerék forgását megszüntető, a nirvánát (tib.: *mya ngan las 'das pa*, szkrt.: *nirvāṇa*) szimbolizáló fehér körre mutató Buddha ábrázolása, valamint a lemondás erényét dicsőítő verssorok. Bár az Életkerék ábrázolásai nem kultikus célból, hanem oktató jelleggel készülnek, ugyanúgy a vallási igazság „támaszának” (tib.: *rten*) számítanak, mint a megvilágosodott lényeket, buddhákat, bódhiszattvákat, mestereket vagy védőistenségeket megjelenítő képmások (*sku rten*).¹

A buddhista hagyomány szerint az Életkerék ábrázolásának szabályait maga Sákjamuni Buddha határozta meg. Az ezzel kapcsolatos szöveg az Észak-Indiában, Kr. u. 100 és 300 között kialakult mūlaszarvászti váda irányzat szerzetesi rendszabályzatának, a *Vinájának* (szkrt.: *vinaya*) egyik történetében található.² Ennek szanszkrit eredetije nem, csak tibeti és kínai fordítása maradt fenn; a történet szanszkrit változata viszont a *vinaja*-szövegeken alapuló korai buddhista szöveggyűjteményben, a *Divjavadánában* (szkrt.: *Divyāvadāna*) olvasható.³ A tibeti Kánon, a *Kangyur* (tib.: *bKa' 'gyur*) *vinaja*-szövegeinek (tib.: *'Dul ba*) egyike, az Életkerékkel kapcsolatos történetet leíró *Vinajavibhanga* (tib.: *'Dul ba rnam par 'byed pa*, szkrt.: *Vinayavibhaṅga*) lényegében megfelel a *Divjavadána* megfelelő részének. Ennek helyenkénti kiegészítését adja a Gu-naprabha (7. sz.) által írott *Vinajasútra* (tib.: *'Dul ba 'i mdo*), mely ugyancsak a tibeti Kánonban, a *Tengyurban* (tib.: *bsTan 'gyur*) található.⁴ A kínai változat 703-ban Yijing szerzetes (635–713) jóvoltából született meg,⁵ mely a tibeti fordítással ellentétben lényeges eltéréseket és kiegészítéseket is tartalmaz.

Az egymástól esetenként igencsak különböző korai Életkerék-ábrázolások leírása előtt rendkívül lényegesnek tartjuk ezen források megismerését. A tibeti

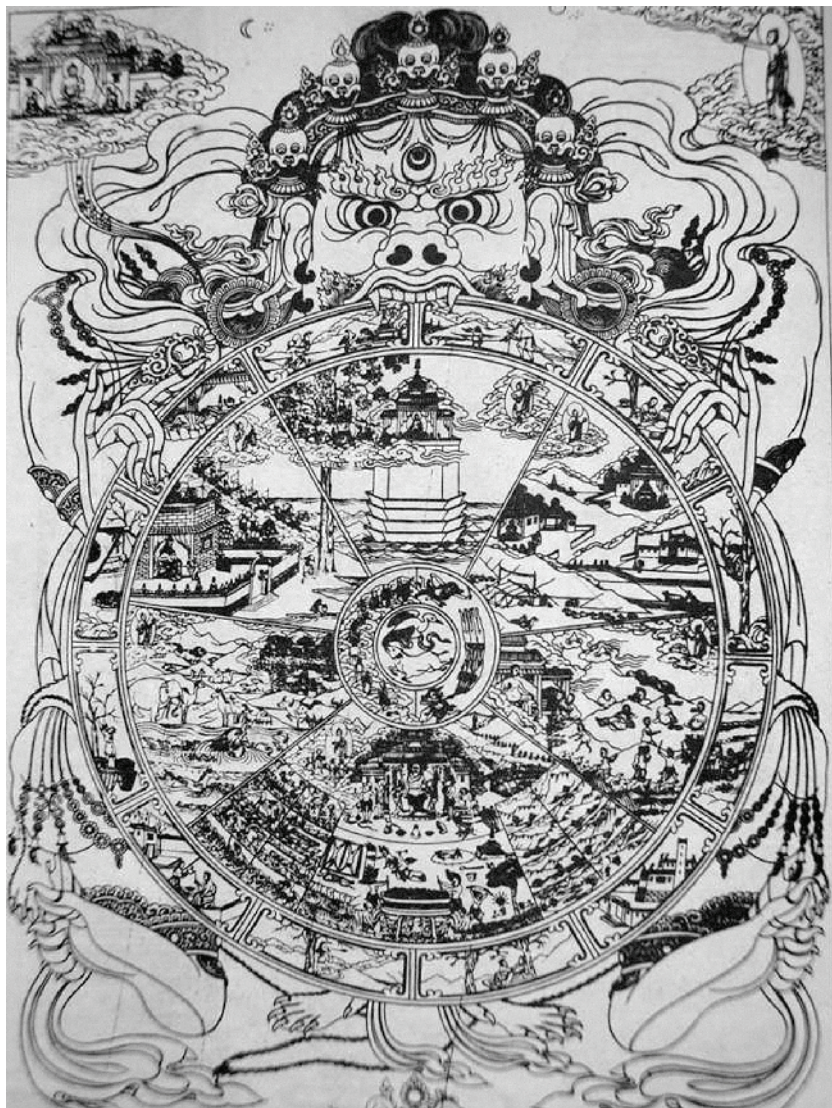
¹ David Jackson–Janice Jackson, *Tibetan Thangka Painting: Methods & Materials*. New York, 1988, 41. Az Életkerék tibeti értelmezéséről ld. J. K. Rechung, Srid pa'i khor lo. *Bulletin of Tibetology* 1989/1, 39–46.

² Az indiai buddhizmus nagy filozófiai iskoláinak egyike. Feltehetően tőlük ered az Életkerék ábrázolása is. A tibeti buddhisták a mai napig a mūlaszarvasztivádin vináját követik.

³ Edward Byles Cowell–Robert Alexander Neil, *The Divyavadana: a Collection of Early Buddhist Legends Now First Edited from the Nepalese Sanskrit Mss. in Cambridge and Paris*. Cambridge, 1886, 300 (XXI. történet). Fordítását ld. Bhikku Khantipalo, *The Wheel of Birth and Death*. (The Wheel Publications, 147–149.) Kandy, 1970, 11–14. Részletes elemzését ld. Monika Zin–Dieter Schlingloff, *Śaṃsāracakra: Das Rad der Wiedergeburten in der indischen Überlieferung*. Düsseldorf, 2007, 19–26.

⁴ Fordítását ld. Geshe Sopa, The Tibetan “Wheel of Life”: Iconography and Doxography. *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 7 (1984) 125–145. A fordítást felhasználtam a *Vinajavibhanga* tibeti szövegének bővített értelmezéséhez; ld. még Végh József, *Létkerék. Bevezetés a buddhista alaptanítások képi ábrázolásába*. Budapest, 2009, 36–39.

⁵ Jean Przyluski, La Roue de la Vie à Ajanta. *Journal Asiatique* XI/16 (1920) 313–331.

1. Az Életkerék ábrája Jamyang Losal tibeti festő tankönyvéből
(*New Sun Self-Learning Book on the Art of Tibetan Painting*. Dharamsala, 1981.)

változatban olvasható történet szerint a Buddha utasítja tanítványait, hogy az Életkereket minden kolostor előcsarnokában be kell mutatni, és azt is elmondja, hogy mit és hogyan kell rajta ábrázolni:

„A Magasztos elrendelte, hogy a [kolostor] bejáratához egy öt cikkelyre osztott kereket kell festeni. Mivel a szerzetesek nem értették, hogyan kell megfesteni, a Magasztos kifejtette, hogy az élőlények öt világát, azaz a poklok világát, az állatok világát, a sóvár szellemek világát, az istenek és az emberek világát [kell ábrázolni rajta]. A szerzetesek azonban nem értették, hogy hová

[is kell a kerékbe festeni] mindezt, mire a Magasztos elmagyarázta, hogy a [Kerék] alsó részére a poklok, az állatok és a sóvár szellemek világát, [a felső részére az istenek és az emberek világát, a négy földrészt:] délre a »Fenséges külleműek« földjét (tib.: *Lus 'phags*, szkt.: *Pūrvavideha*), nyugatra a »Tehenek adományait élvezők« földjét (tib.: *Ba lang spyod*, szkt.: *Godānīya*), északra a »Kellemetlen hangúak« földjét (tib.: *sGra mi snyan*, szkt.: *Uttarakuru*) és [keletre] pedig a »Rózsaalmafák« földjét (tib.: *'Jam bu'i gling*, szkt.: *Jambudvīpa*) kell megfesteni. Középen a vágyat, a haragot és az ostobaságot kell ábrázolni, [a vágyat egy galamb, a haragot egy kígyó, az ostobaságot pedig egy disznó formájában. A Kerék fölött] a Buddha alakját egy fehér nirvánakörre [mutatóként] kell megjeleníteni. Az éppen születő élőlényeket egy vízikerek folytonos mozgásának mintájára, meghalóként s egyszersmind születőként kell ábrázolni. A kerék peremére a folyamatosan előre és ellenkező irányban is haladó, tizenkét részből álló függő keletkezés tagjait kell megfesteni. Mindezt úgy kell ábrázolni, hogy az állandótlanságot fejezze ki. Két versszakba foglalva:

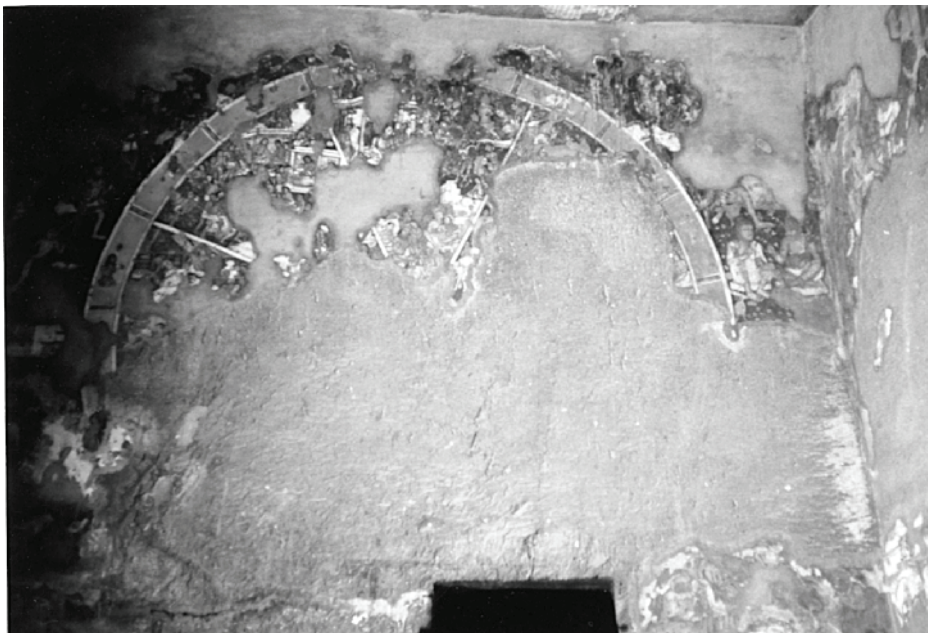
Aki elindul, és [mindent] hátrahagyva
követi a Buddha tanítását,
mint egy nádfedeles házat az elefánt,
úgy zúzza szét a Halál urának seregét.

Mindazok, akik figyelmesen
gyakorolják a Tant és a fegyelmet,
maguk mögött hagyják a születések kerekét,
s véget vetnek a szenvedésnek.

A Magasztos révén így lett az öt részből álló kerék a bejárathoz festve.⁶

⁶ *bCom ldan ldan gyis sgo khang du cha lnga ba'i 'khor lo bri bar bya'o zhes bka' stsal nas / dge slong rnam kyis ji ltar bri ba mi shes nas bCom ldan 'das kyis bka' stshal pa / 'gro ba lnga po sems can dmyal ba'i 'gro ba dang / dud 'gro'i 'gro ba dang / yi dvags kyi 'gro ba dang / lha'i 'gro ba dang / mi'i 'gro ba dang / dge slong rnam kyis gang du gang bri bar bya ba mi shes nas bCom ldan 'das kyis bka' stshal pa / mthar sems can dmyal ba dang / dud 'gro dang / yi dvags kyi 'gro ba bri bar bya'o // shar gyi Lus 'phags dang / nub gyi Ba lang spyod dang / byang gi sGra mi snyan dang / 'Jam bu'i gling yang bri bar bya'o / dbus su 'dod chags dang / zhe sdang dang / gi mug dag bri bar bya'o // Sang rgyas kyi sku gzugs mya ngan las 'das pa'i dkyil 'khor dkar po ston par bri bar bya'o // brdzus te skyes pa'i sems can zo chun rgyud mo'i tshul gyis 'chi 'pho ba dang skye ba dag kyang bri bar bya'o // kho ra khor yug tu rten cing 'brel bar 'byung ba'i yan lag bcu gnyis lugs su 'byung ba dang lugs las bzlog pa dag bri bar bya zhing thams cad mi rtag pas gzung bar bri bar bya'o // tshigs su bcad pa gnyis po / britsam par bya zhing 'byung bar bya // Sangs rgyas bstan la 'jug par bya // 'dam bu'i khyim na glang chen bzhin // 'Chi bdag sde ni gzhom par bya // gang zhig rab tu bag yod pas // chos 'dul 'di la spyod 'gyur pa // skye ba'i 'khor ba rab spangs nas // sdug bsngal mtha' mar byed par gyur zhes bya ba yang bri bar bya'o // bCom ldan 'das kyis sgo khang du cha lnga pa'i 'khor lo bri bar bya'o / . Ld. *Vinayavibhāṅga, The Tibetan Tripitaka*. Ed by Daisetz T. Suzuki. Tokyo–Kyoto, 1957, 43. k., 73, 1.6–2.3.*

2. Az Életkerék maradványai, Adzsantá, a 17. barlangszentély bejárata, 5. sz.
(fotó: Kelényi Béla)

A szöveg kapcsán nemcsak azt figyelhetjük meg, hogy az öt részre osztott körből hiányzik a Tibetben szokásosan ábrázolt hatodik, a félistenek birodalma, hanem azt is, hogy a Kerék nyilvánvalóan megfeleltethető az *Abhidharma-kósában* (4. sz.) kifejtett világgép ábrázolásának is.⁷ Ezt a szöveg azzal nyomatékosítja, hogy sorra megnevezi a buddhista világegyetem központját jelképező Méru hegy négy oldalán elhelyezkedő kontinenseket; bár ezeket soha nem szokták külön ábrázolni az Életkeréken, a késői ábrázolásokon a Méru hegy képe is sokszor megtalálható az istenek világában (ld. 1. kép). Az általánosan ismert Életkerék-ábrázolások peremén ugyancsak ismeretlenek a vízikerek formájában megjelenített újrászülető lények, jóllehet a legutóbbi kutatások alapján magát a vízikereket tarthatjuk a szamszára világát bemutató Kerék ősképe-nek.⁸ A fenti leírást érdemes kiegészíteni egy mulaszarvasztivádin szerzetesnek, Vinitadévának (kb. 645–715) a *Tengyurban* található szövegével (tib: *'Dul ba rnam par byed pa'i tshig rnam par bshad pa*, szkrt.: *Vinayavibhaṅga-pada-vyākhyāna*), amely leírja, hogyan kell ábrázolni az Életkerék egyes elemeit. Ebben a tizenkét tagú oksági láncolat tagjainak ábrázolása helyenként különbözik a fentebb leírt, általánosan ismert alakoktól, a tizenkettediket („öregség és halál”) pedig két különálló tagnak veszi:

⁷ A Vasubandhu művében ábrázolt világgép áttekintését ld. Végh, *i. m.*, 52–57.

⁸ Ld. erről Zin–Schlingloff, *i. m.*, 1–16.

„A »nem-tudás«-t egy egyedülálló nőként kell megfesteni, a »készítés« egy edényeket formáló fazekas, a »tudat« egy majom alakja, a »név és forma« egy nő és egy férfi, a »hat érzék« pedig a hat érzéknek megfelelő tárgyak, az »érintkezés« egy nő és egy férfi testi érintkezése, az »érzés« a szenvedés érzését érzékelő férfi, a »létszomj« egy gyermekét szoptató anya, a »ragaszkodás« egy nő méhében elhelyezkedő [embrió], a »létesülés« a méhben elhelyezkedő [embrió] kihordása, a »születés« a kihordott [embrió] megszülése, az »öregség« egy idős és elaggott férfi, a »halál« pedig egy holttestem.”⁹

A *Vinajavibhanga* szövegének Przulski által közölt kínai változata viszont nemcsak hogy eltér a tibetitől, hanem jóval bővebben taglalja az Életkerék egyes részeit is:

„A Magasztos így szólt: elrendelem szerzetesek, hogy az élet és a halál kerékét a kolostorok kapuzata alá kell megrajzolni. Mivel a szerzetesek nem tudták, hogyan kell megrajzolni, a Magasztos így szólt: a megfelelő méretben egy kört kell a kerék képében készítenetek, közepére pedig a kerékagyat helyeztetek. Osszátok fel öt cikkelyre, melyek az öt léttartományt mutatják be. A kerékagy alá a poklokat, két oldalára az állatok és az éhségsszellemek világát rajzoljátok. Utána, a kerékagy fölél, az emberek és az istenek világát rajzoljátok meg. Az emberi léttartományban a négy kontinenst kell ábrázolni: keleten a *Púrvavidéhát*, délen a *Dzsambudvípát*, nyugaton az *Aparagódániját* és északon az *Uttarakurut*. A kerékagyba egy fehér kört készítenetek, a közepére pedig a Buddha képmását rajzoljátok; a Buddha képmása elé három figurát rajzoljátok: először egy galambot, amely a nagy vágyat ábrázolja, egy kígyót, amely a nagy haragot ábrázolja, végül egy disznót, amely a nagy ostobaságot ábrázolja.

A kerékabroncs helyén egy vízikereket kell ábrázolni. Abban számos vizeskancsót kell elhelyezni, azokba rajzoljátok a születő és meghaló lényeket. Akik születnek, azoknak a feje van a kancsón kívül, akik meghalnak, azoknak pedig a lábuk.

Az öt léttartomány helyére mindegyiknek a saját képét kell megrajzolni. Azon kívül a tizenkét feltételt (szkrt.: *nidāna*), a születés megszüntetésének a jeleit: a nem-tudást, az elemeket és így tovább, az öregséget és a halálig. Tagonként: a »nem-tudás«-hoz (kín.: *wu-ming*) egy *ráksasza* képét kell elkészítenetek. Az »elemek«-hez (kín.: *xing*) egy fazekas korongjának képét kell elkészítenetek.

⁹ *de la ma rig pa ni bud med nyid ma 'dres par bri bar bya'o // 'du byed rnams rdza mkhan snod dag mngon bar du byed pa'o / rnam par shes pa ni spre'u'i gzugs su'o / ming dang gzugs ni bud med dang skyes pa'o / skye mched drug ni mched drug po drug yul tha da dpa la chags pa dag go / reg pa dang bud med dang skyes pa lus kyi reg pa kun tu spyod pa'o / tshor ba ni skyes pa sdug bsgal gyi tshor ba myong bar byed pa'o / sred pa ni bud med bu 'tsho ba'o / len pa ni bud med la mngal na gnas pa 'jug pa'o / srid pa ni mngal na gnas pa de nyid brang ba'o / skye ba ni brangs pa de nyid skye ba'o / rga ba ni skyes rgas zhing 'khogs pa'o / shi ba ni mi shi ba'i gzugs su bri'o / Vinayavibhanga-pada-vyākhyāna, The Tibetan Tripitaka, 123. k., p. 12, 4.6–5.23; ld. még Zin–Schligloff, i. m., 29–30.*

3. Az Életkerék maradványai, Yulin, 19. barlangtemplom, 10. sz.
(közli: Teiser, *The Wheel of Rebirth*, 145, 10. kép)

A »tudat«-hoz (kín.: *shì*) egy majom képét kell elkészítenetek. A »név és forma«-hoz (kín.: *ming se*) egy éppen hajóra szálló ember képét kell elkészítenetek. A »hat hely«-hez (kín.: *liuchu*) a hat érzékszerv képét kell elkészítenetek. Az »érintkezés«-hez (kín.: *chu*) egy egyesülő férfi és egy nő képét kell elkészítenetek. Az »érzés«-hez (kín.: *shou*) egy örömet és fájdalmat átélő férfi és egy nő képét kell elkészítenetek. A »szeretet«-hez (sic!) (kín.: *ai*, szkrt.: *tr̥ṣṇā*) egy gyermekeit átölelő nő képét kell elkészítenetek. A »ragaszkodás«-hoz (kín.: *qu*)

4. Az Életkerék maradványai, Tabo kolostor, Nyugat-Tibet, 11. sz.
(fotó: Christian Luczanits)

egy palackból vizet ivó férfi képét kell elkészítenetek. A »létesülés«-hez (kín.: *you*) a nagy istenség, *Fan* (szkrt.: *Brahmā*) képét kell elkészítenetek. A »születés«-hez (kín.: *sheng*) egy szülő nő képét kell elkészítenetek. Az »öregség«-hez (kín.: *lao*, szkrt.: *jarā*) egy idős és elaggott férfi és egy nő képét kell elkészítenetek. A »betegség«-hez (kín.: *bing*, szkrt.: *vyādhi*) egy beteg férfi és egy nő képét kell elkészítenetek. A »halál«-hoz (kín.: *shi*, szkrt.: *marāṇa*) egy hordágyon fekvő halott férfi képét kell elkészítenetek. A »siralom«-hoz (kín.: *you*, szkrt.: *śoka*) egy szomorú férfi és egy nő képét kell elkészítenetek. A »bánat«-hoz (kín.: *bei*, szkrt.: *parideva*) egy jajveszékkelő férfi és egy nő képét kell elkészítenetek. A »fájdalom«-hoz (kín.: *ku*, szkrt.: *duḥkha*) egy szerencsétlen férfi és egy nő képét kell elkészítenetek. A »nyugtalanlás«-hoz (kín.: *nao*, szkrt.: *daurmanasya*) egy nehezen megszelídíthető tevét húzó férfi és egy nő képét kell elkészítenetek. A Kerék fölött az állandótlanságot egy nagy *jaksa* szörny képében kell elkészítenetek, nyitott szájjal, zilált hajjal, két karját

szélesre tárva, hogy tartsa a születés és a halál kerekét. Feje két oldalára két versszakot írjatok...¹⁰

Hogy mi okozza a különbséget az oksági láncolatnak tibeti változatban található tizenkét, illetve a kínai változatban található tizennyolc tagú leírása között, arra a válasz a páli Kánonban, a *Szutta-pitaka* harmadik fejezetében, a Szamjutta-nikája egyik szövegében rejlik. Ahogy „A Független Keletkezés elemzése” (páli: *Paṭicca-samuppāda-vibhaṅga-sutta*) című mű a láncolat utolsó, tizenkettedik tagjával kapcsolatban írja: „a születés következménye az öregség és halál, bánat, siralom, fájdalom, elégedetlenség és kétségbeesés”.¹¹ A kínai változat tehát nem egyebet tesz, mint a tizenkettedik tagot, az „öregség és halál”-t (kín.: *nao*, szkr.: *jarāmarāṇa*) a Kánon leírása szerinti hét kategóriának és jelképnek felelteti meg, s így jön létre a láncolat tizennyolc tagú változata. Ezt a leírást támasztja alá a francia Pelliot-expedíció által a Selyemúton, Duldur-áqurban (Kína, Xinjiang tartomány) 1906-ban megtalált, bizonytalan eredetű, szanszkrit nyelvű kézirat-töredék, mely meghatározza az egyes tagokhoz kapcsolódó megjelenítéseket is.¹²

Az Életkerék első ismert ábrázolása a Kr. u. 5. sz. végén létrehozott barlangtemplomairól híres indiai Adzsantában (mai Mahárástra tartomány) található; magát a helyszínt egy angol katonai különítmény fedezte fel 1820-ban (2. kép). A kolostori lakóhelyként (szkr.: *vihāra*) kialakított, 17. számú barlang előterében megfestett kép csak töredékesen maradt fenn. Bár a maradványokból csupán a kerék felső része – abból is leginkább az istenek világa – látható, összehasonlítva a töredékeket a többi adzsantái festménnyel, számos részlet kikövetkeztethető.¹³ Az adzsantái Életkeréket sokáig a zodiákus ábrázolásaként értelmezték, magát a helyszínt is „Zodiákus-barlang”-nak nevezték.¹⁴ Az első írott feljegyzés egy bizonyos – 1828-ban odalátogató – Mr. Ralph tollából származik róla, aki viszont éppenséggel nem értette, miért hívják zodiákusnak, és megjegyezte: „Ugyanúgy hívhatnák Akhilleusz pajzsának, mint zodiákusnak. Nyolc nagy és tizenhat kis része van – valamennyi tele kis figurákkal!”¹⁵ Ezt erősítették meg a híres építészek, James Fergusson és James Burgess későbbi látogatásai is.¹⁶ S hogy miért lehetett minderről Akhilleusz pajzsára gondolni? Az Iliász 18. éneke szemléletesen írja le, hogy miféle képeket kalapált az isteni kovács, Héphaisztosz az „ötrétű” pajzsra: közepe a világmindenséget ábrázolta, első körgyűrűje a városi életet mutatta be békében

¹⁰ Przyluski, *i. m.*, 316–318.

¹¹ Elemzését ld. Peter Harvey, *An Introduction to Buddhism: Teachings, History and Practices*. Cambridge, 1990, 54–60.

¹² Részletes elemzését ld. Zin–Schlingloff, *i. m.*, 31–41.

¹³ Ld. erről Zin–Schlingloff, *i. m.*, 52–112.

¹⁴ James Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture*. London, 1876, 155.

¹⁵ Dieter Schlingloff, *Das Lebensrad in Ajanta. Asiatische Studien* 25 (1971) 322.

¹⁶ Ld. erről Schlingloff, *i. m.*, 325.

és háborúban, a második a tavaszi, nyári és őszi paraszti munkát, a harmadik a pásztorélet jeleneteit, végül pereme a földkorongot körülölelő Ókeánoszt.¹⁷

Ralph azt is leírta, hogy bár a Kerék alsó része a beépített ajtó miatt nem teljes, 73 figura ábrázolása volt látható rajta. Továbbá feljegyezte, hogy a helyi orvos és amatőr régész, Dr. Bird figyelmeztetése ellenére leszedte a kép egy részét a falról, ami aztán darabokra tört a kezei között.¹⁸ Minthogy ma összesen 70 figura látható, 1828 óta valószínűleg nem történt újabb rombolás a képen. Végül az eredetileg Szikkimben szolgáló brit gyarmati tisztviselő és orvos, L. A. Waddell (1854–1938) 1892-ben és 1894-ben két cikkben vetette össze a festményt az általa már ismert tibeti Életkerék ábrázolásokkal, s így – mint azt meg is jegyezte – neki tulajdonítható a valódi felfedezés dicsősége.¹⁹ 1895-ben megjelent könyvében – melybe utóbbi cikkét szó szerint átemelte – az ábrázolás meghatározásához már idézte a *Divjavadánát* is, melyről Caroline Foley, Rhys Davids professzor későbbi felesége folytán volt tudomása.²⁰ Foley ugyanis Waddell leírása nyomán már 1894-ben összevetette az Életkerék ábrázolását a *Divjavadána* szövegével.²¹

Kézenfekvő, hogy az adzsantái festmény a *Vinaja* szövege nyomán készülhetett. Bár felső részén számos részlet most is kivehető, sajnálatosan teljesen hiányzik a Kerék alsó és középső része, mindazonáltal a maradványok kapcsán is számos, lényegbevágó következtetés állapítható meg. Az adzsantái Életkerék legfontosabb kutatója, Dieter Schlingloff korábbi, szellemes feltételezése szerint az ábrázolás eleve nem volt kör alakú, mivel a falba vágott kapu miatt nem tölthette ki a teljes felületet; a maradványok elemzése kapcsán pedig arra a következtetésre jutott, hogy a *Vinaja* szövegével ellentétben a kép nem öt, hanem az aszúrákkal együttesen hat létvilágot ábrázol.²² (Ugyanakkor figyelmen kívül hagyta a kapuzat felső részén látható két csapolást – ilyen máshol is található Adzsantában –, amely feltehetően egy olyan kiegészítést rögzített, amelyen a teljes Kereket is megrajzolhatták.) Legutóbbi munkájában azonban már teljes köralakként értelmezi a Kereket, s az egész alsó cikkelyt a Pokolnak felelteti meg; a többi adzsantái ábrázolás segítségével pedig a megmaradt ábrázolások számos hiányzó részletét következtette ki.²³

¹⁷ Homérosz, *Iliász*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest, 1967, 336–339.

¹⁸ Schlingloff, *i. m.*, 325.

¹⁹ Laurence Austine Waddell, The Buddhist Pictorial Wheel of Life. *Journal of the Asiatic Society of Bengal* 16 (1892) 133–155; Uő, Buddha's Secret from Sixth Century Pictorial Commentary and Tibetan Tradition. *Journal of the Royal Asiatic Society* 26 (1894) 369–371.

²⁰ Laurence Austine Waddell, *Buddhism and Lamaism of Tibet*. Kathmandu, 1895, 108.

²¹ Caroline Augusta Foley, Ancient Conception of Life under the Figure of a Wheel. *Journal of the Royal Asiatic Society* 26 (1894) 388–390.

²² Dieter Schlingloff, *Studies in the Ajanta Paintings: Identifications and Interpretations*. Delhi, 1988, 169.

²³ Zin–Schlingloff, *i. m.*, 52–112.

5. Az Életkeréket tartó egyik Mára, Tabo kolostor (fotó: Christian Luczanits)

Az Életkerék korai ábrázolásaival a közelmúltban foglalkozó Stephen F. Teiser szerint – aki valójában a japán Sadakane Keiji 1995-ben megjelent cikkének gondolatmenetét követi – azonban az adzsantái Életkerék létvilágokat ábrázoló belső részét sem öt, sem hat részre nem osztották, hanem nyolc különálló rész különböztethető meg benne (mint azt már Ralph és Fergusson is említette), bár ez szerinte a *Vinájában* leírt öt létbirodalomnak felel meg. Eszerint a felső részben, az istenek birodalmának két oldalán a két-két kontinens ábrázolása foglalja össze az emberek világát: baloldalt felül a keleti *Dzsambudvîpa*, alatta a déli *Púravidéha*, jobboldalt felül a nyugati *Gódánija*, alatta

pedig az északi *Uttarakuru*.²⁴ Ezek alatt volt található a három alsó létbirodalom, az állatok, sóvár szellemek és pokollakók helye.²⁵

Ugyancsak Schlingloff korábbi feltételezése szerint az adzsantái Keréken a tizenkét tagú láncolat szegélyét az ajtó miatt nem teljes körként ábrázolták, s a megszakítás révén – felül jobbról balra kezdődően, majd a hetedik tagtól fogva baloldalt alulról felfelé folytatódóan – tizenkét egységre tagolódik.²⁶ Ugyanakkor jóval korábban már Przuluski kutatásai kimutatták, hogy az adzsantái függő keletkezés körének megmaradt nyolc tagja majdnem teljes egészében megfelel a kínai *Vinaja* leírásának. Ebben a középben balról jobbra kezdődő körben az első tag hiányzik, a második tagban a fazekaskorong helyett egy fazekas ábrázolása látható, a harmadik tag mindkét esetben egy majom, a negyediknél egy hajóra szálló ember helyett emberek láthatók egy hajón, az ötödiknél pedig a hat érzékszerv helyett egy emberi arc (melynek nyílásai nyilván a hat érzékre utalnak). A kört befejező íven a tizenötödik tagnál egy szomorkodó férfi és egy nő helyett egy térdre rogyó ember, a tizenhatodik tagnál egy jajveszékélő férfi és egy nő helyett egy embert törrel ledöfő férfi, a tizenhetedik tagnál egy szerencsétlen férfi és egy nő helyett egy fájdalomtól sújtott ember, végül a tizennyolcadik tagnál a tevét vezető férfi és nő helyett egy tevét vezető férfi látható.²⁷ Hogy miért csak tizenhét tagúként lehet a láncolatot a maradványok alapján kikövetkeztetni? Mivel a kínai szövegben az első tagot, a nemtudást nem a szokásosan ábrázolt vak ember, hanem egy raksasz-démon jelképezi, ez Teiser szerint magának a Kereket tartó démonnak felelhet meg.²⁸ Ennek következtében az adzsantái Életkerék nidána-körében a felső jobboldali tag, az első tagként ábrázolt fazekas valójában a láncolat második tagja. És itt újra felidézném Ralph leírását, aki szerint a Kerék külső szegélye – amely már Schlingloff legutóbbi publikációjában is tizenhét részre osztottan jelenik meg²⁹ – eredetileg tizenhat vagy tizenhét részre volt osztva. Ugyanakkor semmilyen nyoma nincs annak, hogy az adzsantái Életkeréken a *Vinaja* leírása szerinti vízikereket valaha is ábrázolták volna.

Feltételezhető, hogy Adzsantán kívül volt egy másik, korabeli ábrázolása is az Életkeréknek Indiában. A dekkáni Kánhéri mellett található barlangtemplomok egyikében (a 86. számúban), az Indiai Régészeti Intézet akkori igazgatója, a már említett James Burgess 1889. évi leírása szerint egy ugyancsak nyolc részre osztott „zodiákus” maradt fenn, amelyet az adzsantáihoz hasonlított; mindazonáltal a közepén egy Buddha-ábrázolás kapott helyet. Bár Schlingloff

²⁴ Véleményem szerint inkább ezt támasztják alá a Zin és Schlingloff által kielemezett töredékek is, ld. Zin–Schlingloff, *i. m.*, 69–91.

²⁵ Stephen F. Teiser, *The Wheel of Rebirth in Buddhist Temples*. *Arts asiatiques* 63 (2008) 142.

²⁶ Schlingloff, *Das Lebensrad*, 20.

²⁷ Ld. Przuluski, *i. m.*, 330.

²⁸ Teiser, *i. m.*, 113.

²⁹ Ld. Zin–Schlingloff, *i. m.*, Klapptafel.

6. A vízkerék-kör, valamint részletek az istenek birodalmából, Tabo kolostor
(fotó: Christian Luczanits)

kizárta, hogy a szokásos három állat helyett olyan ábrázolás legyen közepén, melynek a *Vinaja* leírása szerint a Keréken kívül kellene lennie (megjegyzésből kiderül, hogy nem tanulmányozta alaposan Przulski *Vinaja* fordítását, amely a kör közepén egy Buddha-alakot is leír), 1969-ben elment a nevezett helyre, ám ott a kép helyén csak üres falat talált.³⁰

A tibeti lámák által elmondott hagyományra hivatkozva Waddell felvetette, hogy a Kerék képét egy indiai szerzetes, Bande Jese (feltehetően Padmaszam-

³⁰ Schlingloff, *Studies in the Ajanta Paintings*, 172.

bhava egyik tanítványa) vitte a 8. században Tibetbe, és a Szamje (tib.: *bSam yas*) kolostorban található.³¹ Szamjét az ún. második buddhista Tankirály, Triszong Decen (tib.: *Khri srong lde btsan*) uralkodása alatt, feltehetően 775–779 körül építették, valószínűleg az északkelet-indiai tantrikus kolostori egyetem, Ódantapurí mintájára. A nagy központi templom, melyet kisebb szentélyek és sztúpák vettek körül, a Méru hegyet jelképezte. Waddell leírása szerint a főépületben található Életkerék 15–20 láb (kb. 6 m) átmérőjű volt. Az angol Secret Service által a Tibet kikémlelésére küldött panditok közül a leghíresebb, Nain Singh Rawat (többek között ő határozta meg először Lhasza pontos földrajzi helyzetét) 1874-ben járt Szamjében; Waddell, aki felhasználta információit, leírta, hogy Nain Singh szerint a főépület előcsarnokában, az ajtó baloldalán látható a hatalmas Életkerék.³² Mindazonáltal nem tudható, hogy ezt valójában mikor festették, mivel a kolostor polgárháború (11. század), tűzvészek (17. és 19. század) és földrengés (1816) miatt korábban jelentékeny csapásokat szenvedett, ezért a 18. és a 19. században többször helyreállították. A falképeket, melyek főként történelmi jeleneteket ábrázolnak, a 18. század közepén festették újra.³³ A kolostor a Nagy Proletár Kulturális Forradalom alatt is komoly mértékben károsodott, a főépület előcsarnokában jelenleg nem is látható Életkerék-ábrázolás.

Ugyancsak korai, ám meglehetősen leegyszerűsített Életkerék-ábrázolások találhatóak az északi Selyemút egyik kisvárosának, Kumturának a 9. század második felében festett, 1979-ben felfedezett 75. számú kis barlangszentélyében, az egykori buddhista királyság, Kucsza fővárosának közelében (mai Xinjiang Ujgur Autonóm Tartomány).³⁴ Kumturát ebben az időszakban ujgur, kínai és tibeti hatások is érték. Bár a meditációs barlangban található két kisméretű ábrázolás szinte teljesen lekopott állapotban maradt fenn, jól felismerhető a kerékgyban a három mérget szimbolizáló állatok köre, körülötte a lét-birodalmak öt cikkelye, kívül pedig a tizenkét részre osztott oksági láncolat ábrázolása. A vízikerek köre itt sem látható.

A legkorábbi kínai Életkerék-ábrázolást a Gansu tartománybeli Yulin 19. számú barlangtemplomának előcsarnokában a 10. század első felében festették – a bejárati folyosó jobb oldalán található (3. kép). A templom az ottani felirat szerint a helyi hivatalnokok felajánlása folytán 926-ban készült, s bár a helyi uralkodó 962 és 964 között újraszenteltette, az Életkereket Teiser szerint még az első alkalommal festették meg.³⁵ Bár a kép egyik fele teljesen elpusztult, annyi megállapítható, hogy ikonográfiai programja meglehetősen szokatlan.

³¹ Waddell, *Buddhism and Lamaism*, 108.

³² Waddell, *i. m.*, 267.

³³ Ld. ezekről Gyurme Dorje, *Tibet Handbook*. Bath, 1999, 173.

³⁴ Közli: Teiser, *i. m.*, 143–144.

³⁵ Ld. Stephen F. Teiser, *The Local and the Canonical: Pictures of the Wheel of Rebirth in Gansu and Sichuan. Asia Major* 17/1 (2004) 80.

7. Az Életkerék ábrázolása a pedongpói barlangtemplom bejáratánál, 12. sz.
(fotó: Helmut Neumann)

A kör megrongálódott közepén csak egy egyedülálló figura látható (Teiser ugyan női alakként határozza meg,³⁶ ám a *Vinaja* kínai fordításából kiindulva Buddha ábrázolása is lehet). A második körben az eredeti öt vagy hat létbirodalomból csak három maradt meg. A felső részen a Nap és egy személy ábrázolása található, feltehetően ez lehetett az istenek birodalma. A jobb oldalon egy lakóház két figurával: talán az ülő Buddha és tanítványa, mint az emberek világa jelenik meg. Alul, baloldalt egy ló látható, ez minden valószínűség szerint az állatok világa. A létvilágokon kívül még három koncentrikus kör látható. Az első kör a függő keletkezés köre, ennek tagjait azonban nehéz meghatározni; közülük ugyan nyolc felismerhető, de nem azonosíthatók pontosan, mivel nem felelnek meg a kínai *Vinaja* szövegének sem. Ezek: egy személy kalodában, egy öregember bottal, egy gyereket tartó asszony, egy öregasszony és egy fiatal személy, egy holttest, három ülő ember, egy öregember és egy fiatal, valamint egy asszony.³⁷ Mindebből csupán annyi feltételezhető, hogy a tizennyolc tagú láncolat jelképeiről van szó. A következő kör viszont nem más, mint a *Vinaja*-szövegben említett vízikerék, amely az órajárással ellenkező irányba forog. Az is jól látható, hogy a csöbrökből hátul kilógó lények hogyan szület-

---

³⁶ Teiser, *The Wheel of Rebirth*, 145.

³⁷ Teiser, *The Local and the Canonical*, 85.

nek újjá egy másik lényé. A legkülső körről, mely – az arányokat is figyelembe véve – eredetileg feltehetően huszonnégy tagból állt (ebből tizenhárom maradt meg), egyelőre csak annyi állapítható meg, hogy az egyes tagokban a többnyire kíséreléssel megfestett nőalakok kezüket üdvözlő tartásban (szkrt.: *namāskāramudrā*) tartva a kör közepe felé fordulnak. Bár erre a sehol máshol meg nem található legkülső körre Teiser nem ad érdemleges magyarázatot,³⁸ ez minden valószínűség szerint az oksági láncolatnak, azaz a szenvedés létrejöttére vonatkozó, előremenő, „szabályos” (szkrt.: *anuloma*), illetve a szenvedés megszüntetésére vonatkozó, „ellentétes” (szkrt.: *pratiloma*) irányú változatának együttes bemutatása.³⁹ A kereket egy démon tartja az agyari és a kezei között.

A következő korai ábrázolás egyben a legkorábbi ismert tibeti Életkerék, mely a 10. század végén alapított nyugat-tibeti Tabo (tib.: *Ta pho, rTa pho*) kolostorban (Himácsal Pradés állam, India) fennmaradt töredékes ábrázoláson látható⁴⁰ (4. kép). A kolostor kilenc épülete közül legkorábbi a Főtemplom (tib.: *gtsug lag khang*), melynek előcsarnokában (tib.: *sgo khang*) a keleti falon, a bejárati ajtó bal oldalán látható az Életkerék különleges, ellipszis alakú ábrázolása (csak kis része maradt meg, alsó fele teljesen hiányzik), fölötté egy felirat a *Vinajából* és a Buddha képmása, jobb oldalán pedig egy kozmológiai ábra.⁴¹ Az ellipszis alakzat Klimburg-Salter szerint feltehetően az adott tér jellegének köszönhető. Érdekes módon a Kereket nem legfelső részén, hanem átlósan tartja egy-egy istennő a kezeiben (5. kép).

Mivel az eredeti festményből csak kis részletek maradtak meg (6. kép), nem lehet kikövetkeztetni, hogy valójában öt vagy hat létbirodalomból állt-e. Mindazonáltal az Életkerék peremén, az oksági láncolat maradványainak körén belül egy folyam is látható, melynek hullámaiban testek hanykolódnak. Klimburg-Salter szerint ez nem más, mint az emberi létezés kifejező számszáríkus világ hasonlata,⁴² holott jól érzékelhetően a *Vinajában* említett vízikerek-körről van szó.

A tabói Életkereket leginkább az ugyancsak nyugat-tibeti – a 10. század végén alapított híres tibeti kolostorhoz, Tholinghoz közeli – Pedongpo (tib.: *Pad ma 'i sdong po*) völgy egyik, 12. században kifestett barlangtemplomában található, a bejárati folyosó baloldalára festett Életkerék bemutatásával lehet értelmezni⁴³ (7. kép). Magát a kereket ugyancsak nem a szokásosan ábrázolt

³⁸ Teiser, *i. m.*, 86.

³⁹ Ld. a *Vinaja* fentebb idézett szövegét: „A kerék peremére a folyamatosan előre és ellenkező irányban is haladó, tizenkét részből álló függő keletkezés tagjait kell megfesteni.”

⁴⁰ A kolostort a nyugat-tibeti Guge királyság uralkodója, Jese Ö (tib.: *Ye shes 'od*) alapította, de a feliratok unokaöccse, Csangsub Ö (tib.: *Byang chub 'od*) és a „Nagy Fordító” Rincsen Szangpo (tib.: *Rin chen bzang po*) nevét is megemlítik.

⁴¹ Deborah E. Klimburg-Salter, *Tabo: a Lamp for the Kingdom*. Milan, 1997, 80–81.

⁴² Klimburg-Salter, *i. m.*, 80–81.

⁴³ Helmut F. Neumann, *The Wheel of Life in the Twelfth Century Western Tibetan Cave Temple of Pedongpo*. In: *Buddhist Art and Tibetan Patronage. Ninth to Fourteenth Centuries*.

8. Az Életkerék ábrázolása a baodingshani sziklatemplomnál, 13. sz. (fotó: Búr Márton)

démon, hanem átlósan egy-egy női istenség tartja kezei között.⁴⁴ Bár a szokatlan megoldást a pedongpói Kereket publikáló Neumann nem értelmezi, ez minden valószínűség szerint a négy Mára alakjaira vezethető vissza. A régi buddhista fogalom (szkr. *māra*) elsősorban azt a démoni hatást fejezi ki, amely a megvilágosodást próbálja megakadályozni, ám a páli Kánon szuttáiban már nemcsak a Sákjamuni Buddhát megkísértő „Gonosz” Mára alakja található meg, hanem Márák négyes, vallási kategóriákat megtestesítő csoportjára is van utalás. Valójában a buddhizmus egyik nagy filozófiai iskolájának, a jógácsárának Kr. e. 4. században élt képviselői, Aszanga és Vaszubandhu fejtették ki a négy Mára hatásait.⁴⁵ Mivel az Életkerékkel kapcsolatos szövegek közül csak a Pelliot-féle töredék említi, hogy a Kereket a négy Mára forgatja,⁴⁶ külön jelentősége van, hogy már az adzsantái ábrázoláson is azonosíthatók az Életkerék mellett a Márák ábrázolásai.⁴⁷ Bár a fennmaradt korabeli kínai és a későbbi tibeti ábrázolásokon ezt a szerepet egy démon veszi át, ebben az értelemben a pedongpói és a tabói kép figyelemre méltó azonosságot mutat a Selyemútról származó szöveggel.

Ed by D. E. Klimburg–E. Allinger. Leiden–Boston–Köln, 2002, 75–84.

⁴⁴ Neumann istennökként azonosította a Kereket tartó négy alakot, Neumann, *i. m.*, 81.

⁴⁵ Alex Wayman, *Studies in Yama and Mara. Indo-Iranian Journal* 3/1 (1959) 112–125.

⁴⁶ Zin–Schlingloff, *i. m.*, 40.

⁴⁷ Ld. erről Zin–Schlingloff, *i. m.*, 145–148.

A pedongpoi Kerék közepén egy vörös körben a „három mérget” jelképező állatok, körülöttük viszont – a *Vinaja* szövegtől eltérően – hat létbirodalom látható. Legfelül a dévák kékre festett birodalma, ahol az istenek lalítászanában ülnek és fuvolajátékot hallgatnak. Jobboldalt a Kalpavrikxa fa nektárjáért egymásra nyilazó, kék ruhát és páncélt viselő dévák és aszúrák, baloldalt pedig az emberek világa. Ami a három alsó világot illeti, érdekes, hogy a poklok kínzásait közvetlenül az aszúrák alatt ábrázolták, középen a préták lekopott birodalma, baloldalt pedig az állatok világa látható. A kerék legkülső körében, a függő keletkezés tizenkét tagjából csak a láncolat első és utolsó három tagja ismerhető jól fel, mely abban különbözik mind az adzsantái, mind a késői tibeti verzióktól, hogy menetét az órajárással ellentétes irányban ábrázolták. Az alatta levő köztes vízikerek-körben csöbröket jelképező csőszerű alkalmatosságok láthatók, melyeknek egyik oldalán egy-egy meghaló lény alsó része, másik oldalán pedig egy attól különböző, újjászülető lény felső része lóg ki.

Másfajta különlegességgel szolgál az Életkerék kínai, ugyancsak 13. századi változata, mely a Dazuhoz közeli Baodingshan (Sichuan tartomány) sziklatemplomában található⁴⁸ (8. kép). Az itteni ábrázolásokat 1177 és 1249 között egy Zhao Zhifeng (sz. 1159) nevű buddhista szerzetes vezetésével alakították ki.⁴⁹ Az Életkeréket ábrázoló szobor 7,8 méter magas, 4,8 méter széles. Bár a Kerék közepén, a „három mérget” ábrázoló állat között a legutóbbi kutatások szerint maga Zhao Zhifeng látható (a sziklatemplom számos más helyén is megtalálhatók ábrázolásai),⁵⁰ érdemes visszaemlékezni a kínai *Vinaja*-fordításra, mely szerint a Kerék közepén Buddhát is meg kell jeleníteni. Az ábrázolás másik különlegessége, hogy a központi alak szív-központjából (szkrt.: *anāhata-cakra*) hat fénysugár árad ki, melyek a Kereket hat részre osztják, s harmincnegyzetű buddha- vagy bódhiszattva-ábrázolást tartalmaznak.⁵¹ Különösen érdekes, hogy a hat létszféra ábrázolásai között az emberek világát a négy kontinenst szimbolizáló négy figura jeleníti meg (ld. az adzsantái Életkerék Teiser-féle értelmezését!). A függő keletkezés láncolata a kínai *Vinaja*-nak megfelelően tizennyolc részből áll. Az adzsantái ábrázolással összehasonlítva, legfelül már a láncolatba épült be a „nem-tudás”-t jelképező démon (1.). A „tudat”-ot jelképező majom (3.) és a „hat érzék”-et jelképező maszk vagy ház (5.) helyén egy-egy meditáló figura látható, a „létesülés”-t (10.) egy Brahmá-fej szimbolizálja (ez megegyezik a *Vinaja* kínai fordítás-változatával), az utolsó tagnál, a „nyugtalanág”-nál (18.) pedig egy – a teve helyett – lovat

⁴⁸ Angela Falco Howard, *Summit of Treasures: Buddhist Cave Art of Dazu, China*. Bangkok, 2001, 6–10.

⁴⁹ Zhao Zhifeng életéről és szellemi hátteréről ld. Teiser, *The Local and the Canonical*, 91–97.

⁵⁰ Teiser, *i. m.*, 100–101.

⁵¹ Teiser értelmezésében így Zhao Zhifeng nemcsak az Életkerék hat részét, hanem a benne és azon túl cselekvő buddhákat is meghatározta. Teiser, *The Wheel of Rebirth*, 148.

vezető ember található.⁵² Ugyancsak egy tizenhét tagból álló legkülső kerék jeleníti meg a vízikerék-kört.⁵³ Végül alul négy figura tartja a kezét a kerék peremén: egy tisztviselő és egy harcos a baloldalon, egy majom és egy fiatal nő a jobboldalon, akik Howard szerint a kapzsiságot, gonosztságot, ostobaságot és bujaságot jelenítik meg és tartják forgásban a kereket.⁵⁴

Végezetül: felvetődik a kérdés, hogy miért csak ilyen kevés korai Életkerék-ábrázolás maradt fenn, holott mind Indiában, mind pedig Kínában és Tibetben már a korai időszakokban általánosan ábrázolhatták a kolostorok, illetve a barlangtemplomok bejáratánál. A válasz Teiser szerint az akkori építkezési módban rejlik, hiszen legtöbbször a fából készült előtérben festhették meg az Életkeréket; ezek viszont nem maradtak fenn.⁵⁵ A vízikerék eleme is eltűnt a későbbi ábrázolásokról; feltehetően azért, mert az „éppen születő” lények ábrázolása nem volt összeegyeztethető a halál és az újjászületés között eltelt átmeneti idő, a „köztes lét” (szkrt.: *antarābhava*, tib.: *bar do*) fogalmával.⁵⁶

Early representations of the Wheel of Life

Béla KELENYI

According to Buddhist traditions, the rules governing the depiction of the Wheel of Life were set forth by Shakyamuni Buddha himself. The text which supports this assertion can be found in one of the stories of the *Vinaya*, which covers the development of monastic rules of the Mulasarvastivada sect between the 1st and 3rd centuries AD; the Sanskrit original of this text has been lost, and we must rely on the Chinese and Tibetan translations. A Sanskrit version of the story can be read in the *Divyavadana*, an early Buddhist collection based on *Vinaya* texts. The Chinese version, translated by the monk Yijing in 703, contradicts the Tibetan and contains deviations and additions.

Even in the spirit of the various translations of the *Vinaya* story, it is difficult to understand the few existing, early variations of the Wheel of Life. The earliest known description of it can be traced back to the 5th century Ajanta caves of India. Regarding its structure, Dieter Schlingloff proposed a number of different hypothesis in explanation, while Stephen F. Teiser, in his recent studies of early descriptions of the Wheel of Life, offered a new theory in connection with it. Perhaps the most complex variation of the Wheel of Life is the earliest of Chinese depiction, which can be found in the vestibule of Cave 19 in Yulin (Gansu province), which was developed in the first half of the 10th

⁵² Ld. Teiser, *The Local and the Canonical*, 113.

⁵³ A csöbrökben formálódó újjászületések meghatározását ld. Teiser, *i. m.*, 114.

⁵⁴ Howard nem hozza összefüggésbe a négy alakot a négy Marával: Howard, *i. m.*, 9.

⁵⁵ Teiser, *i. m.*, 76.

⁵⁶ A köztes lét fogalmáról ld. Agócs Tamás, Bevezető. In: *Tibeti Halottaskönyv. A bardó útmutatás nagykönyve*. Budapest, 2009, 15–22.

century. However, the fresco showing five concentric circles is completely different from all known iconographic depictions regarding it. The earliest known Tibetan Wheel of Life can be seen in the fresco fragments of the Western Tibetan Tabo monastery (Himachal Pradesh, India), which was founded at the end of the 10th century; its characteristics can be understood and appreciated by comparing it to another cave painting of the Wheel of Life, found in the 12th century Western Tibetan Pedongo Valley. Still another early variation of the Chinese Wheel of Life can be found in the rock temple of Baodingshan (Sichuan province), the centre of which shows the picture of Zhao Zhifeng, the developer of the imagery between 1177 and 1249. It stands to reason that, because of the inherent difficulties concerning the meaning of the early depictions of the Wheel of Life, useful information concerning the topic must be seen in the iconographic context of the caves and monasteries in which they are found.

Papp Sándor

Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban

„Ha valamely nép a szerződést megszegi, akkor Allah hatalmat ad az ellenségnek fölötte”

(Molla Haszán El-Kjáfi)¹

A török kori magyar történelem egyik sokat vizsgált területe Erdély viszonya az Oszmán Birodalomhoz. A téma tárgyalását megkönnyíti, hogy a 18–19. században hatalmas mennyiségű forrás jelent meg, a tisztánlátást azonban nehezíti, hogy a zömében magyarul fennmaradt forrásadatok az oszmán történelemben és az iszlám jogrendszerben kevésbé jártas kutatók számára a viszony tényleges minőségét illetően nem sokat mondanak. Ebből adódóan kialakult egy klisé, amely szerint addig, amíg az erdélyi fejedelem rendszeresen fizette az adót, s nem tett a szultáni hatalom érdekei ellen, teljes belső önállósággal bírt. Mivel pedig a Habsburg-ellenes támadásokkal foglalkozó fejedelmek működése egybeesett a Porta politikai céljaival, nem nagyon volt megfogható az alávettség igazi mértéke: kialakult egy Erdély quasi-függetlenségét feltételező, téves nézet.

A kérdés tisztázásához az utóbbi időben több munkát jelentettem meg, és elkezdtem kritikai feldolgozásban kiadni a fejedelmek szultáni kinevezéseinek okmányait. Az eddigi áttekintés elég világos képet rajzol a 16. századra.² Az utóbbi időben folytatott kutatásaim arra irányultak, hogy felfejtsem az osz-

---

¹ Karácson Imre, *Az egri török emlékirat a kormányzás módjáról. Eger vára elfoglalása alkalmával az 1596. évben írta Molla Haszán Elkjáfi*. Budapest, 1909, 24.; Hasan El-Kâfi, *Nizâmü l-'Álem*. Magyar Tudományos Akadémia. Keleti Gyűjtemény, Török, O.420/I.

² Papp Sándor, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. Wien, 2003; Uő, Macar ve Erdel krali olan Bocskai'nin halifeleri (tahdil edilen bir berat-i hümayun). In: *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. sempozyumu bildirileri (18–22. Eylül 2000, Çeşme)*. Ankara, 2004, 557–580; Uő, Die Osmanische Diplomatie des Rákóczi-Freiheitskampfes (1703–1711). In: *Studii și cercetări de Turkologie contemporană. Omagiu Profesorului Mihai Maxim*. Coordinator: Călin Felezeu. Cluj-Napoca, 2004, 73–87; Uő, Critical Survey of Letter of Donation, Confirmation and that of Agreement Issued by the Ottoman Sultans for the Ruler of Hungary and Transylvania. *Chronica* 4 (2004) 126–128; Uő, Thököly Imre és a törökök. A kuruc állam helye az Oszmán Birodalomban. Imrich Thököly a Turci. Miesto kuruckého v Osmanskej Ríši. In: *Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie. Thököly Imre gróf és felkelése*. Szerk. Peter Kónya. Prešov, 2009, 255–267, 267–269; Uő, Thököly Imre erdélyi fejedelemsége és a Porta. In: *Az üstökös kegyeltje. Gróf Késmárki Thököly Imre*. Szerk. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló, 2010, 191–208.

mán államban felbukkanó vallási, közösségi és állami autonómiák rendszerét, mert csak így tudjuk Erdélyt elhelyezni az Oszmán Birodalom hasonló viszonyokkal rendelkező politikai entitásai között.³

Az Oszmán Birodalom államszerkezetével foglalkozó kutatók élesen megkülönböztetik azokat a vilájeteket, szandzsákokat, amelyekben a klasszikusnak ismert berendezkedés figyelhető meg, azoktól, amelyek valamilyen formában megtartották a hódítás előtti belső berendezkedésüket, esetlegesen uralkodó dinasztiajukat. Az európai szakirodalom az Oszmán Birodalom történetéről szólva használja a vazallus állam kifejezést, amelyet jelenleg kiszorítani látszik az adófizető állam (tributary state) terminus, amely a *haracgüzâr* (adófizető) oszmán terminológiára megy vissza. Ez a kifejezés általánosan elterjedt volt a vazallus államokra, még abban az esetben is, ha némely muszlim és keresztény állam soha sem fizetett adót. Az oszmán terminológiában a vazallusra elsősorban a *teba' a*, *tebâ'iyet* kifejezés fordul elő. Az Oszmán Birodalom a vazallus országokat minden esetben saját részének, a *memâlik-i mahrûse* (a jól védett birodalom) egyik területének tekintette. Az alávetettséget az esetleges adófizetés mellett a szolgáltatások megnevezésével, illetve a szultán a vazallus uralkodó feletti *invesztitúra jogának* kiemelésével hangsúlyozta ki. Oszmán részről a viszony lényege elsősorban az, hogy a vazallus állam a szultán „védelme” alatt áll, amelynek terminusai a következők voltak: *himâye*, *'inâyet*, *emn u âmân*, *'ahd u misâk*.

A szultánok vazallus államainak tárgyalása egyelőre komoly nehézséget jelent, mert a témában szisztematikus, összehasonlító kutatás nem indult. Donald Pitcher⁴ és Andreas Birken⁵ történeti földrajzi munkái ugyan a régebbi szakirodalom és a nyugati nyelveken megjelent fordítások alapján tárgyalják az összes vilájetet, szandzsákokat és vazallus területet, azonban hiányzik a célirányos levéltári kutatás. A magyar olvasó Hegyi Klára tanulmányából nyerhet képet az eltérő irányítási metódusokról.⁶ Az oszmán állam terjeszkedése idején a hódítás egyik formája a vazallusi függésbe való kényszerítés volt. Hogy időben pontosan mikor kezdődött a vazallusok alávetése, a források hiányos volta miatt nehéz minden esetben meghatározni. A korai időszakról kezdve a 17. század végéig a következő keresztény államok tekinthetők oszmánok keresztény vazallusának: Bizánc (1362/63–1453), Bulgária (1364–1393), Szerbia (1389–1444), Havasalföld (1394/95–1877), Moldva (1455–1877), Magyarország (1529–

³ Papp Sándor, Gesetzliche Garantien für die christlichen Gemeinden im Osmanischen Reich. Zur Diskussion des Millet-Systems und der Vertragsurkunde der Franziskaner in Bosnien (megjelenés alatt).

⁴ Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel coğrafyası*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul, 1999.

⁵ Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Wiesbaden, 1976.

⁶ Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*. (História Könyvtár. Monográfiák, 7.) Budapest, 1995, 15–35.

1541), Erdély (1541–1699), a Thököly Imre vezette Közép-Magyarország (*Orta Macar*) és a kozákok állama (1650–1654, 1669–1676). Ugyanakkor a Kaukázusban szintén keresztény vazallus volt időnként Mingrélia, Grúzia, Kartil. Mivel alapvető célom az volt, hogy a vazallus viszonyt elsődlegesen a szultáni investitúrajog gyakorlása során kialakult szerződés-, megerősítő és beiktatólevelek szövegei alapján tárgyaljam, az alábbi példákat általában annak megfelelően választottam ki, hogy mely politikai entitás esetében sikerült a viszonyt tisztázó okmányt felkutatni. Kutatásaim tehát csak egy részét érintik az eddig megismert autonóm közösségeknek, amelyek számát az elkövetkezőkben tovább szeretném bővíteni. Úgy vélem azonban, hogy a feltárt adatok máris alkalmasak egy általánosabb kép megrajzolásához. Külön ki kell hangsúlyozni, hogy az oszmán szultán fennhatóságát több vazallus muszlim politikai egység/állam is elfogadta. Mivel úgy látom, hogy a muszlim és a keresztény vazallus államok kialakulásának *eltérő* jogi-történeti háttere volt, ezért az alábbiakban külön-külön tárgyalom őket.

Muszlim államok és közösségek az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt

A korai oszmán korból Karamánia helyzete tűnik a legjobban adatolhatónak, mivel ismert 1444-ből a Karamánoglu II. Ibrahim Bég és II. Murád között megkötött békeszerződés szövege két példányban is. A legkorábbi fennmaradt vazallusi viszonyt elismerő dokumentum több szempontból vizsgálendő. Az irat akkor keletkezett, amikor 1443–1444-ben Karamánia a magyar királlyal szövetségben hátba támadta az Oszmán Birodalmat.⁷ Bár első közlője, İ. Hakki Uzunçarşılı *sevğend-nâménak* (írásbeli eskü) írja, a szöveg egyértelműen a *mu'âhede* és az *'ahd* kifejezésekkel utal az okmány típusára, az *'ahdnâmera* (szerződéslevél). A Kónjában őrzött példány 46 sorból áll, melyből az első 7 a karamáni bég, II. Ibrahim szultáni alávetettségét fejezi ki. A tartalmi részből kiderülnek a békeszerződés létrejöttének körülményei. Ibrahim bég könyörgő, kegyelmet kérő levelet juttatott el II. Murádnak, hogy bocsássa meg neki az ellenségeskedést. Az első békeajánlatot a szultán nem fogadta el. Külön érdekessége az okmánynak, hogy II. Murád szultán mellett, mint szerződő felet, a fiát, II. Mehmedet is név szerint említették meg. A karamáni bég ígéretet tett arra, hogy a szultán elleni szervezkedés minden dokumentumát kiszolgáltatja az oszmán szultánnak, s ha bárki ígéri, hogy visszaadja az oszmánok által tőle

---

⁷ Halil İnalıcık–Mevlûd Oğuz, *Gazavât-i Sultân Murâd b. Mehemmed Hân. İzladi ve Varna savařları (1443–1444) üzerinde anonim gazavât-nâme*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, 18/1.) Ankara, 1978; Ágoston Gábor, Az 1444. évi török követjárás (Adalékok az 1444. évi török-magyar békekötés történetéhez). *Történelmi Szemle* 29/2 (1986) 262–263; Papp Sándor, II. Murád szultán és I. Ulászló lengyel és magyar király 1444. évi békekötése. *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae* 109 (1999) 47–62; Uő, Der ungarisch-türkische Friedensvertrag im Jahre 1444. *Chronica* 1 (2001) 67–78.

elvelt területeket, azt nem fogadja el, és az egyik fiát minden évben elküldi segédcsoportokkal a szultán mellé. Az okmány diplomatikai szempontból is különös figyelmet érdemel. A békeszerződésben nincs szó adófizetésről, az összes feltétel mégis az alávetettség bizonyítéka. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a korai időben a vazallus uralkodóval történt megállapodás *bilaterális* volt, hiszen mindkét fennmaradt másolat a megállapodás karamán változata. Szintén kiemelendő, hogy a későbbiekben csak az alávetett keresztény uralkodók kinevező leveleiben fellelhető elem, amely szerint a vazallus a szultán barátainak barátja, ellenségeinek ellensége lesz (*dostlarına dost ve düşmenlerine düşmen oldum*) ebben az okmányban is megtalálható. A megállapodás felépítése feltehetően az anatóliai megszerző leveleinek mintáját s nem a későbbi oszmán kancelláriai gyakorlatot követte.⁸

A krími kánok különleges helyet foglaltak el az oszmán birodalom államainak sorában,⁹ hiszen a káni dinasztia, a Giráj-család előkelőbb származással bírt, mint az Oszmán-ház. A nagyon kevés fennmaradt adatból arra lehet következtetni, hogy eredetileg *szereződéses viszony* állt fenn a szultánok és a kánok között. Ez azt jelenti, hogy a két muszlim hatalom azonos szinten tartott diplomáciai kapcsolatot egymással. Ez a viszony 1475 után, Kaffa elfoglalása és a kaffai vilájet kialakítása után megváltozott. A 16. század végéig a kánok megnevezhették utódaikat, akiket a szultánok *berât-i hümayûnnal* (kinevezőlevéllel) erősítették meg a krími trónon. IV. Mehmed Giráj kán és testvére, Sáhín Giráj kalga lázadásától kezdve (1624) a krími uralkodók leváltása és kinevezése elsődlegesen a szultáni udvar akaratától függött.¹⁰ Ki kell hangsúlyozni, hogy a későbbiekben is volt lehetőség a káni méltóság súlyának növelésére, különösen olyankor, amikor a Krím katonai-politikai szerepe felértékelődött. Az első fennmaradt szultáni kinevező irat 1628-ban keletkezett és Dzsánibek Girájnak szól.¹¹ Eddigi kutatásaim során újabb három káni kineve-

⁸ İsmail Hakki Uzunçarşılı, Karamanoğulları devri vesikalarından İbrahim Beyin Karaman imareti. *Bellefen* 1/1 (1937) 1–127; Aladdin Akgöz, Karamanoğlu II. İbrahim Beyin Osmanlı Sultanı II. Murad'a vermiş olduđu ahidnâme. The Ahidnâme Which Was Given by Karaman İbrahim Bey II to the Ottoman Sultan Murad II. *Tarih Araştırmaları* 24/38 (2005) 159–178.

⁹ A témára ld. Ivanics Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. (Körösi Csoma kiskönyvtár, 22.) Budapest, 1994. A kánok önálló nemzetközi kapcsolatépítésére a tizenöt éves háború idejéből: Mária Ivanics, Der Bündnisplan zwischen dem Khan Gazi Giray II. und dem Fürsten Sigismund Báthory aus dem Jahre 1598. In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Ed. by Géza Dávid–Pál Fodor. Budapest, 1994, 183–193.

¹⁰ Papp Sándor, Die Inaugurationen der Krimkhane durch die Hohe Pforte (16.–18. Jahrhundert) (megjelenés alatt) 1–15; Halil İnalçık, Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığının Osmanlı tâbiğine girmesi ve ahidnâme meselesi. *Bellefen* 8/29–32 (1944) 185–229; Alexandre Bennigsen–Pertev Naili Boratav–Dilek Desai–Chantal Lemerrier–Quelquejey, *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*. Paris, 1978.

¹¹ Jan Rypka, Briefwechsel der Hohen Pforte mit den Krimchanen im II. Bande von Ferîdüns Münşeât. (Regesten und Chronologie.) In: *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Ge-*

ző okmányt, *berâto*t találtam, melyek felépítésükben és nyelvezetükben nagyon hasonlítanak egymásra.¹² A *berâto*-típust eredetileg adománylevélként használták magánbirtokok (*mülk*) adományozásakor és az állami hivatalokba történő kinevezések esetében, később a vazallusok számára a hatalom átruházásának diplomája szerepét is betöltötte. A káni *berâto* annyiban tér el a többi vazallus megerősítő iratától, hogy magasabb benne a Korán-idézetek száma. A különösen díszített bevezető formula után azonban tényleges tartalma nagyon egyszerű: a vallási törvényt (*şer'*) betartva a kán ne legyen igazságtalan az alattvalókkal és rájakkal szemben, az ország előkelői pedig urukként tiszteljék, ne lázadjanak ellene. A legfontosabb, hogy az adománylevelek módján ebben szövegezték meg a káni bevételeket: például Dzsánibek Giráj évi egymillió kaffai akcse évdíjra volt jogosult (*hân-i sâbık mutasarrıf olduđı on kere yüzbin keffevı akçe sâlyâneye mutasarrıf olub*). Ez az összeg ugyan változott, de a juttatás a kánság fennállásáig megmaradt. Többnyire a kánnal egyszerre nevezték ki első helyettesét, a kalgát is, néhány esetben pedig a kánra hagyták, hogy megnevezze a kalga személyét.¹³ A kánság harmadik méltóságát, a núreddint minden esetben a kán választotta ki, a szultáni udvar nem erősítette meg.¹⁴ A káni kinevezéskor felmerült gyakorlati kérdéseket a *berâto*k mellett egy *nâme-i hümayûn*ba (szultáni levélbe) foglalták a Portán.¹⁵

A 18. században az oszmán előrenyomulás következtében a Kaukázusban Sirván – 16. századi előkép alapján – egy ideig elismerte az oszmánok fennhatóságát. A szultáni hatalom az Erzurumban állomásozó főerők parancsnokával egyeztetett az új vazallus állam vezetőjéről.¹⁶ A sirváni kán kinevezésének, illetve az új vazallus állam Portához való viszonyának példáját a Krími Kánság oszmán viszonyrendszeréből merítették. A hatalom átruházásának feltételeit egy ünnepélyes *nâme-i hümayûn*ban ismertették, és a kinevezés okmánya egy nagyúri kinevezőlevél volt (*berâto-i şerıf-i 'âlîşân*). Az új sirváni kán El-Hadzs Davud – a krími tatároknál szokásos módon – adófizetés nélkül került a padişah fennhatósága alá, országát saját birtokának (*ber-vech-i yurdluk ve ocaklık*)

---

burtstag, 26. Mai 1932: *gewidmet von Freunden und Schülern*. Leipzig, 1932, 263; Ferîdûn Ahmed Beg, *Mecmû'a-i münşe'âtü s-selâtin*. II. İstanbul, 1275²/1858, 135–136; Papp, Die osmanischen Inaugurationen der Krimkhane.

¹² Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4^oCod. MS. Turcica 29. fol. 179v–180v, 1–10 ramazan 1076/1666. március 7–16.; NN, 4^oCod. MS. Turcica 30. fol. 65v–66r, 1–10 şevval 1094/1683. szeptember 23.–október 2.; NN, 4^oCod. MS. Turcica 30. fol. 74v–75v, 1–10 receb 1095/1684. június 24.–július 3./

¹³ Ferîdûn, *i. m.*, II². 135 (evail-i şevval 1037/1628. június 4–13.), 147–148 (11–20 şaban 1051/1641. november 15–24.); NN, 4^oCod. MS. Turcica 30. fol. 79r–79v (1–10 receb 1095/1684. június 14–23.); TSMK R. 1954, 5v.

¹⁴ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [a továbbiakban: BOA] Nâme-i hümayûn defteri No. 6, 98–100 (1–10 ramazan 1116/1704. december 28.–1705. január 6.).

¹⁵ BOA Nâme-i hümayûn defteri No. 6, 149–150 (11–20 zilkade 1118/1707. február 14–23.).

¹⁶ İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. IV/1. Ankara, 1988⁵, 175.

tekinthette.¹⁷ Az oszmánok azonban rövidesen leváltották, s helyére a kumuk fejedelmet (*hâkim*) ültették.¹⁸ Ekkor El-Hadz Davudot egész családjával együtt előbb Rodosz szigetére, majd onnan Gallipoliba internálták. (A kán személyének cseréje tehát ugyanúgy történt, mint a krími kánoknál, közülük is többeket helyeztek Rodoszra parkoló pályára.)

Elméletileg ugyanebben a sorban kell szót ejtenünk a mekkai emírekről. A mekkai követség, az emír 12 éves fiának vezetésével, először I. Szelim egyiptomi hadjárata idején (1517 augusztusában) hódolt a szultán előtt, s ismerte el az oszmán fennhatóságot. A mekkai emíreket a 16–17. században egyszerű, rövid kinevező iratokkal (*berât-i şerîf, menşûr-i emâret*) nevezték ki, amelyek a 18–19. századra hosszabbá és pompázatosakká váltak. A megüresedett pozícióra egy négytagú bizottság tett javaslatot a Portán, a jelölt azonban *mindig ugyanannak a családnak a tagja volt*. Az ajánlók a mekkai kádiból, az egyiptomi és a szíriai beglerbégből és a dzsiddai szandzsákbégből álltak. A Mekkába küldött *berât*ok szerkezete nagyban hasonló a többi vazallus tisztviselő kinevező okmányához. Magának az emírnek a hierarchiában betöltött szerepére vet fényt, hogy a pénteki prédikációban, a *hutbé*ben a szultán neve után az övét is megemlítették.¹⁹

Az oszmán államigazgatási gyakorlatnak megfelelően a meghódított és a vilájet-rendszerbe beépített területeken is kialakulhatott később olyan helyi dinasztia, amely örökletessé tette a kormányzást, ezáltal vazallus állammá vált, mint például Tunisz, Algéria és Tripolisz (Trabluszarb), illetve Egyiptom Mohamed Ali idején, a 19. század első felében. Meg kell jegyezni, hogy ezt a fejlődési utat eleve befolyásolta az a tény, hogy bizonyos területeket (s a fentebb említett négy vilájet mind ilyen volt), a hódítás után nem osztották fel a katonák és a tisztviselők között szolgálati birtokul, hanem egyben tartották. A terület összevételeiből évjáradékot (*sâlyâne*) fizettek a tartomány vezetőjének, a katonaság és a tisztviselők zsoldot (*ulûfe*) kaptak.²⁰ Az észak-afrikai három „szuverén” vilájet, Algéria, Tripolisz és Tunisz²¹ közül a legaktívabb szerepet Algéria játszotta, amely többször megkísérelte a fennhatóságát kiterjeszteni a

¹⁷ BOA Nâme-i hümayûn defterleri No. 7, 65–66, (evahir-i rebiülevvel 1135/1722. december 29.–1723. január 8.); İsmet Binark–Necatî Gültepe–Necatî Aktaş, *Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri. Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy. II. (1575–1918)*. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 9.) Ankara, 1993, 43–44.

¹⁸ Uzunçarşılı, *i. m.*, IV/1. 196/2. jegyzet.

¹⁹ Feridûn, *i. m.*, II. İstanbul, 1265¹/1848–49, 6–7; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i mükerreme emirleri*. Ankara, 1984², 19.

²⁰ Hezâferî Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*. Hazırlayan Sevim İl-gürel. Ankara, 1998, 114.

²¹ Robert Mantran, L'évolution des relations entre la Tunisie et l'Empire Ottoman, du XVIe au XIXe siècle. *Cahiers de Tunisie* 26–27/2–3 (1959) 319–333.

Földközi-tenger teljes északnyugati partvidékére.²² Okmányokkal igazolható, hogy az itteni, dejnek nevezett bégek és pasák is igényelték a hatalom szultáni megerősítésének gyakorlatát. Sikerült felkutatni a török származású tuniszi uralkodó dinasztia alapítója, Hüszejin bin Ali at-Türki szultáni *berâtj*át 1709-ből, akit ekkor szandzsákbégnek neveztek ki (*Hüsejin dâme izzuhuya tevcih*).²³ A család hosszú időn keresztül uralkodott Tunisz felett.

A Portáról való elszakadás folyamata évszázadokig eltartott. A Habsburgok konstantinápolyi követe, Casanova már 1666-ban kétségesnek tartotta, hogy a szultán parancsát egy flotta kiállítására teljesíteni fogják: „A nagyvezír egy agát küldött parancsal Algériába, Tuniszba és Tripoliszba, hogy rabló és hadihajókat szereljék fel, lássák el emberrel, munícióval, és a közeledő tavasszal induljanak Kandiába. Bár kétséges, hogy milyen számban jelennek meg, mert ők a Porta olyan alattvalói, akik a maguk szándékából hűek hozzá (*weillen Sie lange Zeithero der Ottomanischen Porten nach eignen wohlgefallen gehorsamben*)”.²⁴

Bár Tunisz 1871-től felmondta az adófizetést,²⁵ a Porta még az 1881-ben létrejött francia protektorátus után is követelte hatalma névleges elismerését.²⁶ Hogy a tényleges függés és a névleges uralom elismerése közötti különbség nagyon messze kerülhetett egymástól, igazolja Joseph Hammer-Purgstall 1815-ben kiadott birodalom-leírása, amelyben az afrikai tartományokról már ekkor mint függetlenekről szól: „In Afrika besitzt die Pforte zwar heute die Statthalterschaft von Aegypten, aber die drey Kantone der Barbaresken und Statthalterschaft von Abyssinien haben sich wenigstens in so weit unmittelbarer Oberherrschaft des osmanischen Reichs entzogen, daß dieselben unmöglich zu den wirklichen Provinzen oder Statthalterschaft desselben gerechnet werden können.”²⁷

Mint Tunisz esetében látható, vazallus nem csak beglerbégeként, hanem annál alacsonyabb ranggal, szandzsákbégeként is kaphatott szultáni kinevezést. A keleti tartományokban (Dijárbekir, Sehrizor, Van, Csildir, Grúzia, Bitlisz stb.) előfordult, hogy a helyi örmény vagy kurd előkelők önként behódoltak a

---

²² Drohojowska Mme la Comtesse [Née Symon Latreiche], *L'Algérie Française*. Paris, 1864.

²³ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Küttüphanesi [a továbbiakban: TSMK] Revan 1954, 6b–7a.

²⁴ Wien, Österreichisches Staatsarchiv [a továbbiakban: ÖStA], Haus-, Hof- und Staatsarchiv [a továbbiakban: HHStA] Türkei I. (Turcica) Karton 139 (1666. XI–1667. XII.) Konv. A (1666 November–December und s. d.) 45–46. 1666. 11–12. Kivonatok Casanova jelentéseiből. Ugyanez a 47r–v folián, 1666. december 7.

²⁵ Az addigi adófizetésről az alábbi forrásokat találtam: Les Archives Nationales de Tunisie, Série Historique III. Empire Ottoman. Carton 220. Dossier 340. Pièce. 68, az 1254/1838–39. évre vonatkozóan.

²⁶ Birken, *Die Provinzen*, 274.

²⁷ Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*. II. Wien, 1815, 248.

szultánoknak, s így örökletes szandzsákbégeként a helyükön maradtak (*yurd, ocaklık és mülk* formában).²⁸

A terület a szafavida Irán és az Oszmán Birodalom ütközőzónája volt, s mint ahogy Idrisz-i Bitliszitől, a 15–16. század fordulójának nagyhírű politikusától és krónikásától tudjuk, ő maga is fáradozott azon, hogy a terület szunnita törzsfői békés úton fogadják el a szultáni fennhatóságot. Ezek a törzsek, nemzetségek ezután örökletes szandzsákokként működtek évszázadokon keresztül.²⁹

Ilyen terület volt például a kurd Hakkári, amelyet 1876-ig az erzurumi vilájetből irányítottak.³⁰ Az iráni–oszmán háború következményének tekinthető, hogy a határvidéken a helyi előkelőknek azért ígérték az örökletes szandzsákokat (*ocaklık tarikiyle, hükümet*), mert ezzel kívánták biztosítani hűségüket a Portához.³¹

A kurd előkelők területeinek az Oszmán Birodalomba való betagolására vonatkozó legfontosabb okmányt I. Szülejmán állította ki feltehetően az után, hogy befejeződött az 1533–1535 közötti keleti hadjárat. A szultán egy nagyúri szerződéslevelbe (*mu'âhede-i hümayûn*) foglalta azokat a feltételeket, amelyek minden egyes kurd előkelőt megillettek. Mivel a szultán apja, I. Szelim óta hűségesen szolgálták az Oszmán-dinasztiát, I. Szülejmán biztosította őket azon területek, várak, szántóföldek feletti uralomban, amelyeket eddig is birtokoltak. A kurd bégek sajátjukként örökíthették területeiket az utódaik között, fel is oszthatták azokat. Egy-egy család kihalása esetén sem lehetett a birtokokat kívülről jövőknek adni, az ottani előkelők döntésén múlt, hogy kire szállnak. A szerződéslevel szerint minden kurd bég egy szultáni *berâtot* kapott, amely megerősítette őt a tulajdonában. A szultán – a nyugati szerződéslevelek mintájára – megesküdtött a szerződéslevelben foglaltak megtartására, ugyanakkor kifejezte, hogy aki nem tartja be a megállapodást, azzal le fog számolni. A szöveg különleges eleme, hogy nemcsak a maga nevében szól, hanem a megállapodást az utódai idejére is érvényesnek ismerte el.³²

Eddigi kutatásaim során a kurd Serefhán édesapja, Mehmed szultáni *berâtot*-ját leltem fel, nagy valószínűség szerint III. Murád szultán uralkodásának idejéből.³³ Az örökletes szandzsákok évi adót fizettek. Az oszmán állam ezt a

²⁸ Mehmet İnbaşı, XVIII. yüzyılda Bitlis sancağı ve idareciler/Bitlis Province and Its Governors in 18th Century. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 33 (2007) 243–261.

²⁹ İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihişt*. I. (BETAV Yayınları, 4.) Hazırlayan Mehmet Karataş–Selim Kaya–Uzman Yaşar Baş. Ankara, 2008, 15.

³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. II. Ankara, 1988, 572–573; *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition. Vol. III. CD-ROM Edition v. 1.0. Leiden, 1999, 83a.

³¹ Bekir Kütükoğlu, Şeref Han. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 11. İstanbul, 1979, 427; Orhan Kılıç, Yurtluk–ocaklık ve hükümet sancaklar üzerine bazı tespitler. *OTAM* 10 (1999) 119–139.

³² İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [a továbbiakban: TSMA] E. 11969; Nazmi Sevgen, Kürtler. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 2/9 (1968) 70–72.

³³ Sârı Abdullah Efendi, *Destûrü l-inşâ*. Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften-sammlung, Ho. 167, 255v–258r. A fia talán megegyezik Mazo (?) *hakimj*ának, Serefhánnak a

rendszer a birodalmában sokfelé alkalmazta. Amikor Jemenben elhunyt az oszmán vazallus Sejh Mutahhir, akkor szandzsákja élére a fiát, Abdurrahmant nevezték ki 1575. július 31-én, akinek *berâtj*ában szerepel, hogy a terület apáról fiúra szállva örökölhető (*ber-vech-i ocaklık*).³⁴

Az *ocaklık*-rendszer más területen is megfigyelhető: a boszniai katonai elit szintén örökletes szolgálati birtokkal rendelkezett. Egyes alakulatok pedig ebben a rendszerben kaptak szintén *ocaklık*nak nevezett kollektív birtokot az ellátásukra. A 18. században az örökletes címekre és nemzetségi (*ocak*) birtokokra épülő boszniai katonai szervezet jelentős segítséget nyújtott a tartomány Habsburg Birodalommal szembeni védelméhez.³⁵

Legvégül meg kívánom említeni a 19. századi Egyiptom példáját, amely az oszmán államkoncepció évszázadokon keresztül meglévő irányelveibe enged betekintést. A napóleoni háború lezárásakor az Egyiptomban kialakult zűrzavaros helyzetet kihasználva Kavalali Mohamed Ali pasa ragadta magához a hatalmat, s az alárendelt fegyveres erővel elérte, hogy a megbuktatott oszmán helytartó helyett megkapja az egyiptomi váli kinevezést (1804. június 8).³⁶ Hammer az események után tizenegy évvel írt könyvében a vilájetek között beszámolt Egyiptomról, s a tartományt 12 kisebb egységre osztva tárgyalta. Egyiptom az oszmánok uralma alá kerülésétől kezdve „rendkívüli” státussal bírt, amelyet még példaképpen is alkalmaztak az oszmánok. A tizenöt éves háború idején Kodzsa Szinán nagyvezír elfoglalta Havasalföldet és meg akarta szállni Moldvát. Mihai Maxim kutatásai szerint mindkettőt „az egyiptomi vilájet módjára” (*vilâyet-i Mısriyye gibi*) kívánta betagolni a birodalomba, ami azt jelentette, hogy a korábbi belső struktúrát nem érintette a hódítás, viszont a keresztény vajdák helyére beglerbégeket és török államigazgatási tisztviselőket

---

személyével, aki IV. Murád idején részt vett Bagdad ostromában. Naïmâ Mustafa Efendi, *Târihi Na'imâ (Razvatü'l-hüseyin fi hulâsati ahhâri'l-hâfikayn.)* (Türk Tarih Kurumu yayınları, III/33^a.) II. Hazırlayan Mehmet İpşirli. Ankara, 2007. 521. A fenti kérdőjelet azért tettem ki, mert az általam ismert szakirodalom nem Mazo, hanem Hazo (Sason) szandzsákot ismer, amely Dijárbekir vilâjethez tartozott, és a kurd uralkodócsalád tagjai örökletesen bírták. Birken, *Die Provinzen*, 189. Feltehető, hogy ennek a Serefhánnak a kinevezésére utalnak az alábbi parancsok: BOA Mühimme defteri 32, No. 506, 514, 543; Sevgen, *i. m.*, 74–76. A fenti okmányok is emlegetik a kinevező *berât*ot.

³⁴ İstanbul, Bayezit Devlet Kütüphanesi [a továbbiakban BDK], Veliyüddin No. 1970, 166v–168r.

³⁵ Nenad Moacanin, Kapudánok a bosnyák határvidéken a 16–18. században. *Aetas* 14/4 (1999) 51–58; Nedim Filipovič, Ocaklık timars in Bosnia and Herzegovina. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 36 (1986) 149–172. A tisztségek nemzetségen belüli örökletességét nem mindenki fogadja el: Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*. Leiden and New York, 1997.

³⁶ İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. IV. İstanbul, 1972, 81; Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*. VIII. İstanbul, 1309/1891–92, 24–28.

neveztek ki.³⁷ Hogy ez a rendszer évszázadokon keresztül fennmaradt a Nílus partján, bizonyítja Hammer, aki szerint: „In Aegypten gibt es weder Siamet noch Timar, sondern 24 Beghe mit Salijane [évi zsold], die sammt den 12,000 Mann der geregelten Miliz ihren bestimmten Gold erhalten.” A helyi szolgáltatásokból kifizették az állam kiadásait, s még így is évente 600.000 dukátot küldtek a szultáni kincstárba.³⁸ Ezt a rendszert, ahol az állami tisztviselők mind zsoldot kapnak, s nem osztják a területet timár- és ziámet-birtokokra, nevezi az oszmán adminisztráció – mint fentebb is láttuk – *sályánénak*.

Mohamed Ali pasa a 19. század harmincas éveiben fegyveres lázadást indított az Oszmán Birodalom ellen. A megbékélést követően 1841. május 24-én – Anglia nyomására – örökletes váli címet kapott, illetve címzetes nagyvezír lett. Bár az eredeti kinevező fermánt nem sikerült megtalálnom, s a Danişmend-féle történelmi kronológia is Gabriel Noradungiyán Efendi francia forrására hivatkozik, az ismert 18 pontba foglalt megállapodás figyelemre érdemes. A megállapodás szerint az Oszmán Birodalom és Egyiptom közötti határokat a nagyvezír által lepecsételt térképen jelölik ki. A váli cím örökletes, apáról fiúra száll, de a kinevezés joga a szultánt illeti meg. Ha a férfi ág kihalna, a női ágban nincs semmilyen joga a hatalomhoz. Az egyiptomi váli vezíri címet visel, amely azonos a birodalom más azonos méltóságával. A tanzimát idejében bevezetett intézkedések itt is érvényben maradnak ugyanúgy, mint az eddigi és az ezután kötendő nemzetközi megállapodások. Az összes oszmán törvényt megtartják. A padisah nevében beszedett adók alapja nem változik. Az egyiptomi adót meghatározott időben kell beszolgáltatni (egy másik, ugyanekkor kiállított okmányban meghatározták a mértékét, amely nyolcvanezer zacskónyi összeget tett ki). Az Egyiptomban vert pénzen a padisah neve szerepel, az oszmán pénzzel szemben semmilyen minőségbeli eltérés nem lehetséges. A hadsereg létszáma békeidőben a 18.000 főt nem haladhatja meg. Háború esetére azonban ez létszám bármekkora kiegészíthető. Minden évben 400 főnyi kontingens indul Isztambulba. Az egyenruha, zászló és kitüntetések esetében sem lehet eltérés. Ezredesig a váli, ezek felett a szultán joga a tisztek kinevezése. A szultán engedélye nélkül hadihajót nem építhetnek Egyiptomban. Ezen pontok bármelyikének megsértése az örökletes váliság megszűnését eredményezheti.³⁹

Azzal, hogy a későbbiekben a fenti megállapodást miképpen tartották be, s ez az angol térnyeréssel hogyan módosult, nem foglalkozom. Azonban a fent érintett pontok közül legalább egy, az, hogy csak a szultán nevében verhetnek

³⁷ Mihai Maxim, *Voyvodalik ou beğlerbeğilik? La politik ottomane envers la Moldavie et la Valachie (novembre 1594–février 1596) à la lumière des nouveaux documents turcs*. In: *Uő, Romano-Ottomanica. Essays et Documents from the Turkish Archives*. (Analecta Isisiana, 58.) Istanbul, 2001, 163–172.

³⁸ Hammer, *Des osmanischen Reichs*, II. 270–271.

³⁹ Danişmend, *i. m.*, IV. 130.

pénzt, még az angol gyarmatosítás idején is megmaradt. Ennek a jelentősége az iszlám világban nagy, hiszen, mint a *sikke ve hutbe sahibi* kifejezés mutatja, a pénzverést és a pénteki ima előtti prédikációban az uralkodó nevének említését a szuverenitás szimbolikus jeleként tartották számon. Ennek igazolására álljon itt egy 1327/1909-ben Egyiptomban vert ezüstpénz, amelyet az 1909. április 27-én trónra ülő IV. Mehmed Resád szultán uralmának ötödik hónapjában (szeptemberben) készítettek a szultán tugarájával.⁴⁰

A keresztény államok vazallusi viszonya a Portához

A mindennapos politikai realitás arra kényszerítette a muszlim államot, hogy a fegyveres támadások mellett az olyan közösségekkel, amelyekkel legalább egy ideig közös céljaik voltak, ámbár azok nem készültek az iszlám elfogadására, politikai szövetségeket kössön. Mohamed próféta életében is létrejöttek ilyen típusú szerződések. Ezek sora azzal kezdődött, amikor megállapodott a jaszribi 'Ausz és Hazradzs törzsekkel, akikhez a medinai zsidó közösségek is hozzátartoztak. Ez a hosszú szerződés nem sokkal a hidzsra utáni években jött létre. Az okmány szövegét az arab krónikák őrizték meg, és hosszú ideig azt tartották róla, hogy a jaszribi zsidó törzsek és az iszlám alapszerződése. Az utóbbi időben Serjeant mutatta be, hogy nem csak egy okmány maradt fenn a megállapodásról, hanem nyolc eltérő dokumentum, amelyeket arab szöveggel, angol fordítással és magyarázatokkal adott ki. A legfontosabb megállapítása az, hogy az okmány nem a zsidó törzsek integrációjának jogi normáit tartalmazza, hanem egy olyan véd- és dacszövetséget, amely a Próféta Jaszribba átköltözött követői, a muhádzsirúnok és jaszribi támogatói, az anszárók között jött létre, amelyhez zsidó közösségek is tartoztak. A tanulmány másik nagyon fontos megállapítása, hogy ekkor még a Próféta az *'umma* kifejezést nem kizárólagosan a muszlimokra használta, hanem elismerte a más vallásúak jogát saját rítusuk követésére, s rábírta a szembenálló feleket, hogy a konfliktusok során megölt közösségi tagokért fogadjanak el vérdíjat, és hagyjanak fel a szemért elvvel. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a szöveghagyományok két egymás utáni békeszöveget hagytak hátra, illetve azt is, hogy magáról a megállapodás-

---

⁴⁰ A pénz a gyűjteményem része.

ról a Koránban is utalások olvashatók (3:101–104).⁴¹ Nem sokkal ezután a mekkai Kurais törzssel is megállapodást kötött, amely új közössége, az iszlám hívői számára biztosította a zarándoklatot (hudaibijjai szerződés, 628).⁴² Ez volt az első olyan megállapodás, amely a muszlim hatalmak későbbi nemzetközi megállapodásainak mintáját jelentette. A megállapodást tíz évre kötötték, kizárva azt, hogy ennek ideje alatt a másik fél táborába az árulókat befogadják.⁴³

Az új iszlám közösség számára úgy tűnt, hogy győzelmes előnyomulásuk a más vallásúak számára nem kínál más lehetőséget, mint az áttérést vagy a pusztulást.⁴⁴ Miután a zsidók egy részével megszűnt a jó viszony, újabb más vallású közösség bukkant fel: a keresztények. A Taghlib törzs képviselői járultak a Próféta elé, akikkel olyan megállapodást kötött, hogy bár a felnőttek megtarthatják a hitüket, utódaik esetében a keresztelés, a keresztény hitélet szokásainak követése már nem megengedett.⁴⁵

A tabúki expedíció⁴⁶ előtti előkészületek idején merült fel, hogy a muszlim sereg a könyves vallással bírók (keresztények, zsidók és Zoroaszter-hívők) ellen is fegyvert fog emelni, egészen addig, amíg el nem ismerik a fejadó (*ġizya*) fizetését. Mivel a muszlim vallásjog innen eredezteti azt a tételt, hogy a könyves vallással bírók (*ahl al-kitáb*) csak fejadó lefizetése következtében élhetnek a muszlim földön, azt a Korán-részletet, amely ezt a tételt tartalmazza, alapos vizsgálat alá vették. Mint az alábbi fordításokból kitűnik, a dzsizja jellegének megítélése eltérő lehet: „Harcoljatok azok ellen – azok között, akiknek az Írás adatott –, akik nem hisznek Allahban és a Végző Napban és nem tekintik tilalmasnak azt, amit Allah és az ő küldötte megtiltott és nem vallják az igazság vallását mindaddig, amíg megadják a jótettért járó (*'an yadin*) *ġizyát...*”⁴⁷ „Kämpfet wider jene von denen, welchen die Schrift gegeben wardt, die nicht glauben an Allah und den Jüngsten Tag und nicht verwehren, was Allah und

⁴¹ R. B. Serjeant, *The Sunnah Jāmi'ah, Pacts with the Yathrib Jews, and the Tahrīm of Yathrib: Analysis and Translation of the Documents Comprised in the So-Called 'Constitution of Medina'*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 41/1 (1978) 1–42; Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*. Baltimore, 1955, 206–209; Tilman Nagel, *Das islamische Recht. Eine Einführung*. Westhofen, 2001, 94–95.

⁴² Khadduri, *i. m.*, 210–213.

⁴³ Khadduri, *i. m.*, 211–212.

⁴⁴ Nagel, *i. m.*, 96.

⁴⁵ Nagel, *i. m.*, 97.

⁴⁶ Arra a hírre, hogy a Bizánci Birodalom támadást készül indítani a muszlimok ellen a szír határoknál, a Próféta jelentős hadsereget állított ki. Amikor nagy fáradság és szomjúság után megérkeztek Szíria határaihoz, nem találtak ott ellenséget. A tabúki expedíció ideje 630. október–december. Simon Róbert, *A Korán világa*. Budapest, 1987, 535. Az eseményre ld. Salih Suruç, *Kāinatun efendisī. Peygamberimizın hayatı*. I. İstanbul, 1984⁴, 599. A hadjárat később támadássá vált, s a szír határvidéken több közösséget dzsizje fizetésére kényszerítettek, így Ajla (Akaba) keresztényeit is. A szerződés megkötéséről ld. Suruç, *i. m.*, I. 622. A szerződés angol fordítása: Khadduri, *i. m.*, 181.

⁴⁷ *Korán* 9:29 (Simon Róbert fordítása).

sein Gesandter verwehrt haben, und nicht bekennen das Bekenntnis der Wahrheit, bis sie den Tribut aus der Hand demüthigt entrichten.”⁴⁸ Simon Róbert a Korán magyar kiadásakor részletesen kitért az eltérő magyarázatok történeti és nyelvi okaira, s végül azt az értelmezést fogadta el, hogy a dzsizja nem egy jól körülhatárolt adóneként merül fel a Koránban – mint amilyené később vált, megkülönböztetve a földhasználatért járó *harâğt*ól –, hanem ekkor még a nem muszlim közösség iránti jóindulat ellenszolgáltatásának kifejezése volt.⁴⁹

A bemutatott értelmezéstől függetlenül megállapítható, hogy a nem muszlim könyves vallást követőnek nem csak arról kellett lemondania, hogy hitelvei terjedjenek, hanem valamilyen összeg fizetésével is tartozott a muszlim közösségnek. Maga a Próféta rákényszerült arra is, hogy olyan arábiai keresztény közösségekkel kössön megállapodást, akik nem voltak hajlandók lemondani a vallásukról. Majid Khadduri hét ilyen típusú szerződést sorolt fel művében, melyek közül hármát angol fordításban is közölt.⁵⁰ Ezek közül legrészletesebb az észak-jemeni Nadzsrán városával tető alá hozott megállapodása. Az arab történetírás hagyománya szerint Mohamed megpróbálta rábíni őket az iszlám elfogadására, amire azonban nem voltak hajlandók. A Próféta arra is készen állt, hogy istenítélet döntsön a nadzsrániak hitéről, de azok ezt sem fogadták el. Mindezzel együtt arra kötelezték magukat, hogy évente kétszer bizonyos összeget adnak a muszlimoknak. Ha pedig azok harcba indulnak, akkor ellátják őket harci eszközökkel, teherszállító állatokkal.⁵¹ A korai idő-

⁴⁸ *Der Koran*. Aus dem Arabischen Übersetzung von Max Henning, Einleitung von Ernst Werner und Kurt Rudolph, Textdurchsicht, Anmerkungen, Register von Kurt Rudolph. Leipzig, 1980³, 183–184.

⁴⁹ Simon, *A Korán világa*, 201–203.

⁵⁰ Khadduri, *i. m.*, 179–181.

⁵¹ Nagel, *i. m.*, 98; W. Schmucker, Die christliche Minderheit von Nağrân und die Problematik ihrer Beziehung zum frühen Islam. In: *Studien zum Minderheitsproblem im Islam*. (Bonner Orientalische Studien, 27/1.) I. Bonn, 1973, 183–281. Az arab szöveg kiadása: Al-imâm Abu al-‘Abbâs Aḥmad ibn Yaḥya ibn Ğâbir Balâğdurî, *Kitâb Futûḥ al-Buldân. Liber Expugnationis Regionum, auctore Imâmo Ahmed ibn Jahja ibn Djâbir al-Belâdsori, quem e codice Leidensi et codice Musei Britannici editit M. J. de Goeje*. Lugduni Batavorum, 1866, 65; angol fordításai: Abu al-‘Abbâs Aḥmad ibn Yaḥya ibn Ğâbir al-Bâladhurî, *The Origin of the Islamic State (Kitâb Futûḥ al-Buldân)*. New York, 1916, 100–101; Khadduri, *i. m.*, 179–180. A korai iszlám korszakának vizsgálatakor nem találtam a szakirodalomban utalást egy nagyon fontosnak tűnő dokumentumra, amelyet arabul és oszmán fordításban a Ferîdun bég neve alatt kiadott forrásgyűjteményben olvashatunk. A dokumentum, eltérően a Próféta idejéből általam ismert levelektől, pontos dátummal bír: a hidzsra szerinti 2. év muharrem 3-án (623.július 1.) Medinában, a Próféta imahelységében (*mescid*) keletkezett, s Ali ibn Tâlibnak címezték. A fordítás szerint mindenkire érvényes, aki a kereszténységhez tartozik (*Muhammed cümle âl-i millet-i nasârîyeye müntesib olanlara 'ahd içün verdiler kim ki ol 'ahdün boza Hakk te'alânün 'ahdünü bozmuş olur*). A dokumentum az összes keresztényre kiterjeszti a Próféta védelmét, bárhol lennének is. Béke idejében nem követel tőlük semmilyen kötelező szolgálatot, azt adják, amit jószívvel adnak. Háború idején a keresztények mentesek a személyes szolgálattól, s évente két dirhemnél nagyobb összeget akkor sem kell fizetniük. Ugyanakkor biztosította a keresztények templomai számára a teljes

szakban kialakult a későbbi jogi értelmezés alapja, miszerint a könyves vallások követői, ha elismerik az iszlám fennhatóságát és ennek megfelelően a védelemért hajlandók fizetni, akkor a Próféta, majd az iszlám uralkodók uralma alá kerülnek. Ezt nevezzük *dzimmî*- (törökösen *zimmî*-)státusnak. A rendszer kialakulásának következő időszaka a második kalifa, Omar nevéhez köthető, aki részletesen megfogalmazta azokat a feltételeket, amelyek betartása mellett a nem muszlimok a muszlimok földjén élhetnek. Ezek igen szigorúak voltak, s kitértek a vallási élet korlátozására, az öltözködésre, a fegyverviselés tiltására, a beszédstílusra, a muszlimmal szembeni alázatos magatartásra és a három napos kötelező vendéglátás kérdésére.⁵² Ugyanakkor ismert Omar idejéből több, arab krónikákban fennmaradt szerződés szövege, ilyen például a Hira város, illetve Damaszkusz keresztény lakosaival létrejött megállapodás.⁵³

Az iszlám jogtudósok régóta foglalkoznak azzal, hogy a szembenálló két világrend, az iszlám és a kereszténység miképpen tud egymás mellett, illetve egymás uralma alatt megmaradni. Majid Khadduri klasszikusnak számító munkája, a *War and Peace in Islam* nemrégiben újra megjelent, s számos munka született a nyugati világban is ebben a témakörben.⁵⁴ A nagyobb történeti összefoglalók általában három arab kifejezésen (*dâra l-islâm, dâra l-harb, dâra l-'ahd*) keresztül summázzák a kialakítható jogi viszonyrendszert. A fentiek közül az első a muszlim, a második az ellenség (keresztény), a harmadik a szerződéses viszonyban lévők territóriumát jelenti. A keresztény állam vagy közösség tehát beletartozhat az iszlám törvénykezés alatti territóriumba akkor, ha elfogadja az iszlám uralmát, betartja a más vallásúakra érvényes törvényeket. Ebben az esetben az iszlám védelme alá kerül, vagyis *dzimmî*-szerződést köt, amely lehet korlátlan időtartamú, s együtt jár a fejadó vagy az állami részből fizetett adó (*harâğ*) fizetésével.

A *dâra l-harb* esetében a nem muszlim fél *harbî*nek (ellenséges földön élőknek, ellenségnek) minősül. Az ellenséges területtel is fent lehetett tartani diplomáciai kapcsolatokat, általában határozott ideig tartó békéket, sőt, az innen

---

védelmet. Ferîdûn, *i. m.*, I². 30–31, 32–34. Mivel a szöveg mind szemléletében, mind tartalmában alaposan eltér a Próféta korából fennmaradt eddig ismert, elfogadott szerződésszövegektől, nem tűnik lehetetlennek, hogy egy későbbi apokrifál állunk szemben. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a kérdéses okmánynak a 18–19. század forulóján ismert volt olyan 17. századi másolata (1048/1623), amelynek hitelességét Isztambulban a muszlim hittudósok is igazolták. Joseph von Hammer, *Sened, das ist Vertragsurkunde von Omar Ibn al Chattab, dem zweiten Chalifen, dem Patriarchen von Jerusalem unter seinem Siegel gegeben. Fundgruben des Orients* 5 (1816) 67. Az okmány történeti hátterének feltárása tehát még várat magára, mindenesetre kiártnak tűnik, hogy a *Mecmû 'a-i münşe 'âtü s-selâtin* 19. század közepi összeállításakor hamisították volna.

⁵² Nagel, *i. m.*, 99–100.

⁵³ Khadduri, *i. m.*, 183–184.

⁵⁴ Khaddurié mellett Tilman Nagelnek a fentiekben is többször idézett munkáját forgattam haszonnal.

induló kereskedők és zarándokok teljes élet és vagyonbiztonságot élvezhettek az iszlám földjén. Ebben az esetben a *harbikat musta'minne*k nevezték. Az ilyen megállapodás feltétele, hogy a muszlim állam valamilyen szükségszerűséget érezzen, hogy a permanens háborút felfügessze az ellenséggel. Az európai keresztény hatalmak, így Magyarország is 1519-ig, a most említett *musta'min*-típusú megállapodásokat kötöttek. Ilyen esetben több arab kifejezés adhat értelmet a viszonyoknak, amelyek az *'ahd* (szerződés) és a *sulh* (béke) szavakra mennek vissza.

A muszlim jogtudósok között is vita volt abban, hogy a *dzimma*-szerződés során bevezették-e minden esetben az iszlám törvénykezést (*šari'a*), vagy sem. Az oszmán állam a hanafita iskolát követte, s pragmatikusan a keresztény vazallus államokat és közösségeket az iszlám vallásjog bevezetése nélkül is elfogadta az iszlám földjének.⁵⁵

Az utóbbi időben Viorel Panaite foglalkozik a hanafita jogi iskolával és annak oszmán alkalmazásával. Nagyszámú tanulmányában és két könyvében a hanafita iskola legnagyobb hatású jogtudósának, a Krisztus után a 10. században élő Šaybâninak a „nemzetközi kapcsolatokról” szóló művét, a *Kitâba s-siyâr*t dolgozta fel. Széles körű nemzetközi irodalmi ismerettel, illetve a román szakirodalom és forráskiadások felhasználásával a mai Románia területéhez tartozó Moldva, Havasalföld és Erdély oszmán kapcsolatait vizsgálja.⁵⁶

A nem muszlim állammal kötött *dzimmî*-típusú megállapodás

Az első általam ismert dokumentum, amely az iszlám uralma alá került keresztény királyság jogi viszonyát rögzítette, az Ibériai-félszigetről származik. Az arab hódítás idején Teudemir királyról elnevezett provincia (Murcia) meghódolt Abd al-aziz bin Múszá bin Nuszair előtt, aki a tartomány keresztény népével megállapodást (*kitâb sulh*) kötött. Ezzel az arab hódító elismerte, hogy a tartomány lakossága a védelmét (*dzimma*) élvezi. A megállapodásban a szerződés szó (*'ahd*) is szerepelt. A keresztény férfiak és hozzátartozóik életének biztosítása mellett az okmány kitér a templomok biztonságára is. A békeszerződés feltétele hét város átadása és évente pontosan meghatározott, pénzből és

---

⁵⁵ Ahmed Özel, *İslâm hukukunda ülke kavramı, dârulislâm, dârulharb*. (İklîm yayınları. İslâm hukuku dizisi, 2.) İstanbul, 1991⁴, 214–227.

⁵⁶ Muhammed Hasan Esh-Shaybani, *The Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar*. Transl. by Majid Khadduri. Baltimore, 1966; Viorel Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Țările române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*. București, 1997; Uő, *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*. New York, 2000. Általában Šaybânî fent bemutatott művét szokták használni, de tudnunk kell, hogy létezik egy rövidebb összefoglalás is: Muḥammad ibn al-Ḥasan al-Shaybānī, *The Shorter Book on Muslim International Law. Kitâb al-siyar al-šaghîr*. Ed. by Mahmood Ahmad Ghazi. Islamabad, 1998.

terményből álló fejadó lefizetése volt.⁵⁷ Az okmány kiállításának módja teljesen megegyezik a korábbi évek arab gyakorlatával.

De térjünk át a keresztény vazallusok: Galata, Raguza (Dubrovnik) és Naxosz (törökösen Nakşe), valamint a körülötte lévő szigetek Portával való kapcsolatának tárgyalására. Galata, a genovaiak fennhatósága alatt álló városrész, Konstantinápoly bukásakor fogadta el az oszmánok uralmát. Eddig sem tartozott Bizánc uralma alá, viszont Konstantinápoly elestekor Galata előljárósága II. Mehmed szultánhoz fordult, aki szerződéslevélben (*'ahdnâme*) biztosította addigi előjogaikat. Az okmány garantálta a Galatában élők személyi és vagyonszabadságát, szabad kereskedelmi tevékenységét és vallásgyakorlatát. Megszorításokat is tartalmazott, miszerint nem használhattak többé harangot, s nem építhettek újabb templomot. Ettől függetlenül a szultán kezeskedett azért, hogy senki se zavarja lakóhelyeiket, házaikat, senki sem tehesse őket – saját szándékuk ellenére – muzulmánná, s hogy ne sorozzák be őket a janicsárok közé. Ugyancsak mentesültek mindennemű kényszermunkától. Az okmány tartalmi szempontból szerződéslevél, amelyben a szultán egy, a későbbiekben a nemzetközi megállapodásokban használatos esküvel erősítette meg a város privilégiumait. Az okmány szövegéből kiderül, hogy Galata lakosai alávetették magukat a szultánnak (*ita 'at u inkiyad göstermişler*). A szultán ezután a város polgárait a birodalom más alattvalóival azonos módon kezelte, tehát nem a területenkívüliséget, hanem éppen az uralma alatti helyzetet erősítette meg, amelyet 1610-ben ismét megújítottak.⁵⁸

Részben más a helyzet a náxoszi hercegség esetében. A hercegséget a 13. század elején alapították a velenceiek, elszakítva az Égei-szigeteket Bizánctól. Az általam ismert, 1564. december 20-án kelt oszmán kinevező levél (*berât-i hümayûn*) Giacomo IV. Crispo herceg nevére szólt, melyet 1565. április 29-én ismét kiállítottak és eljuttattak a nevezettnek. Giacomo IV. Crispo az apja halála után kérte, hogy I. Szulejmán szultán erősítse meg örökségében. Ennek fejében adót (*cizye*) fizetett, mégpedig évente 162.000 akcsét. A *berât* további kötelezettségeket és jogokat is tartalmaz. Ilyenek voltak például, hogy a herceg nem engedélyezhette az Oszmán Birodalom alattvalóin kívül másoknak, hogy megtelepedhessenek a szigeteken, s a kikötőkbe nem fogadhattak be ellensé-

⁵⁷ A szerződést a 94. év redzseb hónapjában (713 áprilisában) állították ki, s az alján az ügytanúi olvashatók. Vö. Wilhelm Hoenerbach, *Islamische Geschichte Spaniens. Übersetzung der A'mâl al-a'lâm und ergänzender Texte*. Zürich–Stuttgart, 1970, 54–55. Az okmányhoz készített jegyzetek kétségtelen hitelűnek tartják a dokumentumot.

⁵⁸ İskender Yanko Hocî, Galata'nın Osmanlılara teslimi. *Târih-i Osmâni Encümeni Mecmu'ası (TOEM)* 5/25 (1330/1332/1914) 52–53; Halil İnalçık, Ottoman Galata, 1453–1553. In: Uö, *Essays in Ottoman History*. İstanbul, 1998, 273–289 (az okmány további görög és török nyelvű kiadásaira, illetve feldolgozásaira ld. İnalçık, *i. m.*, 1, 3, 4, 5, 6. jegyzeteket); Mahmut Şakiroğlu, Fatih Sultan Mehmet'in Galatalılara verdiği fermanın Türkçe metinleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 21 (1983) 211–216.

get, illetve kalózokat.⁵⁹ II. Szelim trónra lépése után a náxoszi hercegséget zsidó bizalmasa, Don József Nászi kapta meg, aki valószínűleg hasonló privilégiumokkal rendelkezett, mint a Crispo família.⁶⁰ A Habsburg–oszmán békekötés ratifikációja körüli szolgálataiért Caspar Graziani is megkapta a szultántól a náxoszi hercegi címet 1616. november 2-án, s viselte addig, amíg 1619-ben ki nem nevezték Moldva vajdájának.⁶¹

Khiosz (török nevén Sakız) szigetének a helyzete szintén példaértékű. A sziget a genovaiak birtokában volt, akik már 1454 előtt is fizettek az oszmánoknak adót. 1475 után Khiosz maradt az egyetlen genovai gyarmat, s az adózás 1566-ig, a sziget oszmán megszállásáig fennmaradt.⁶² Szülejmán szultán 1559 októberének legvégén *'ahdnâme-i hümayûn*ban erősítette meg a sziget urainak privilégiumait. Hivatkozott az elődei idejében lefolyt háborúk nyomán kialakult békés és baráti viszonyra, amelyet ő is fenn kíván tartani: „Ezelőtt nagyapám és apám ... a khioszi bégekkel békét kötöttek. Ezt én is elfogadtam, és megbékültem és szerződést kötöttem velük ... a lovagjaikkal, embereikkel és a hozzájuk tartozó személyekkel eddig fennállt a barátság ezután is ugyanolyan módon maradjon, s magas birodalmam szandzsákbégjei, kádijai, szubasijai, kapudánjai és kapitányai részéről ... és egyetlen más, hozzám tartozó személy részéről se érje őket, embereiket és helyeiket semmiféle kár; ha ez mégis megtörténnék, azt helyrehozom, az okozókat pedig megbüntettem ...”⁶³ A sziget kereskedőit biztosította, hogy a régi módon fizethetik a vámot, és az oszmán alattvalók kártételeitől is megvédi őket. Évi adójuk – amely 1415-ben 4000 arany volt – ekkorra 10.000 aranyforintra emelkedett, amelyet 450.000

⁵⁹ Safvet, Nakşe (Nâksôs) Dukalığı, Kiklâd adaları. *TOEM* 4/23 (1329/1332/1913) 1444–1457; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/2. Ankara, 1982³, 102–103/1. jegyzet; *6 numaralı mühimme defteri (972/1564–1565). Özet–Transkripsiyon ve İndeks. Tıpkıbasım*. Ankara, 1995, 291–292, No. 536.

⁶⁰ Henrich Graetz, *Geschichte der Juden*. Dritter Zeitraum. Vierte Periode. 2. Epoche. 11. Kapitel. Die Juden in der Türkei, Don Joseph Naßi. [http://www.zeno.org/Geschichte/M/Graetz,+Heinrich/Geschichte+der+Juden/Dritter+Zeitraum/Vierte+Periode/\[2.+Epoche.\]+Epoche+neuer+Wanderungen+und+Ansiedlungen/11.+Kapitel.+Die+Juden+in+der+Türkei,+Don+Joseph+Naßi](http://www.zeno.org/Geschichte/M/Graetz,+Heinrich/Geschichte+der+Juden/Dritter+Zeitraum/Vierte+Periode/[2.+Epoche.]+Epoche+neuer+Wanderungen+und+Ansiedlungen/11.+Kapitel.+Die+Juden+in+der+Türkei,+Don+Joseph+Naßi) (letöltve 2010.05.12.); Yasemin Demircan, 1720 tarihli tahrir defterine göre Nakşa Adası'nda yapılan düzenlemeler ve reyanın durumu. *Belleten* 73/268 (2009) 672–673.

⁶¹ Manfred Stoy, Das Wirken Gaspar Gracianis (Grañianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4. Februar 1619. *Südost-Forschungen* 43 (1984) 102.

⁶² Pitcher, *i. m.*, 127.

⁶³ *Sâkız beğlerine Sultan Süleymân eyyâmında verilen 'ahdnâmedür. ... Bundan evvel benüm dedelerüm babam ... Sâkız beğleriyle dostluk eylemişler. Ben-dahi kabûl etdüm ve musâ-laha ve mu'âhede eyledüm ... anlarun sipâhileri ve adamlarıyla ve anlara müte'âlik olan kimesneleriyle şimdîyede ne-vechle dostluk olgelmış ise girü ol-vech üzere min ba'd memâlik-i mahrûsemde olan sancakbeğlerimden kadılarından subaşılardan kapudanlardan ve re'islerden ... fi l-cümle bana müte'allik kimesnelerden anlara ve anlara müte'allik olan adamlara ve yerlerine bir ziyân yetişmeye eğer yetişecek olursa yerine koyam ve edenlerün hakkından gelem...* BDK, Veliyüddin 1970, 148v–149v.

akcsénak feleltettek meg.⁶⁴ A szultán az *'ahdnâméban* foglalt békefeltételeket a korban szokásos esküvel erősítette meg.

A fentiekhez nagyon hasonló Dubrovnik (Ragusa) viszonya a Portához. Az oszmán állammal fennálló kapcsolatai 1365-ig nyúlnak vissza.⁶⁵ A város 1358-tól Nagy Lajos magyar király fennhatósága alatt állt.⁶⁶ A nikápolyi vere-ség után Luxemburgi Zsigmond király napokig itt vendégeskedett, s később a közbenjárására elérte a város, hogy különleges privilégiumban részesüljön. A katolikus és az ortodox egyház egyesítését előkészítő bázeli zsinat 1433. november 22-én kiállított oklevelében engedélyezte a dubrovniki polgároknak, hogy szentföldi zarándoklatok lebonyolítása, illetve az oda szállítandó áruk biztonsága érdekében kapcsolatot tartsanak fenn a muszlimokkal. A levantei partokon kereskedhettek a törökökkel, konzulátust nyithattak és templomot építhettek.⁶⁷ A város keleti kereskedelme még ennél is korábbra nyúlik vissza, hiszen az oszmánok előtti muszlim államokkal, így például Egyiptommal is szerződéses viszonyban álltak.⁶⁸ A török állam által nyújtott privilégiumokért az 1440 körüli évektől fizettek rendszeres évi adót. Ennek összege eleinte 500,⁶⁹ majd 1000 arany volt, amely 1459-től 1500, 1469-től 5000,⁷⁰ 1472-től 10.000, 1478-tól 12.500, 1480-tól pedig 15.000-re emelkedett. II. Bajezid szul-tán 1481-ben az adó összegét ismét leengedte 12.500 aranyra, s ez később sem változott.⁷¹ Az 1649-ben kiállított *'ahdnâméban* ekképpen fogalmazták meg az adófizetést: „a 12.500 forintot évről évre a régi szokásoknak megfelelően a kö-

⁶⁴ *Her yıl dergâh-i mu'állama harâclarıyçün on bin frengi filori teslîm edeler veyahûd filori bahâsi için dörtiyüz elli bin akçe vereler.* BDK, Veliyüddin 1970, 148v–149v.

⁶⁵ Franz Babinger, Ragusa. In: *İslâm Ansiklopedisi.* 9. Eskişehir, 1997², 598–601; Şerafettin Turan, Dubrovnik. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 9. İstanbul, 1994, 542–544; Johann Christian von Engel, *Geschichte des Freystaates Ragusa.* Wien, 1807, 137; Safvet, Ragûza [Dübrövník] cumhûrluđı. *TOEM* 3/17 (1328/1331/1912) 1061–1070.

⁶⁶ A város diplomácátörténeti szempontú legújabb összefoglalója a magyar uralom alá kerülés korára: Juhász Ágnes, A raguzai (dubrovniki) diplomácia a XIV. század közepén (1343–1367). In: *A VI. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai.* (Közép-kortörténeti tanulmányok, 6.) Szeged, 2010, 95–107.

⁶⁷ Engel, *i. m.*, 161. A okmány eredetije jelenleg is a dubrovniki levéltárban található, amelyt 2009. május 21–23. között a „The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries. A Comparative Perspective” című konferencia keretében, melyt a Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas an der Universität Leipzig. (GWZO) szervezett, alkalmam volt a többi résztvevővel együtt eredetiben megtekinteni. Jelzete: HR–DADU 7 DA 15 st bv 19.

⁶⁸ Engel, *i. m.*, 138.

⁶⁹ 1358. május 27-én Dubrovnik megállapodást kötött Nagy Lajos magyar királlyal, amely az adó összegét szintén 500 dukátban határozta meg. A magyar király a város szabadon választott első emberét megerősítette hatalmában. Később erről a jogáról lemondott. Juhász, *i. m.*, 95/6. jegyzet.

⁷⁰ Engel, *i. m.*, 141.

⁷¹ *An Economic and Social History of the Ottoman Empire.* Ed. by Halil İnalcık–Donald Quataert. I. Cambridge, 2000⁴, 261.

veteiken keresztül küldjék be, s az említett 12.500 forinton felül több harácsot ne követeljenek.⁷² Az évi adó mellett az *'ahdnâmék* az oszmán kikötőkben fizetendő kereskedelmi vámokat is szabályozták.⁷³ Az 1459-es szerződéslevél szerint 2%-os vámot róttak le, majd II. Mehmed idején az adót és a vámilletéket összevonták egy összegbe. Később a kétféle kötelezettség ismét szétvált. 1564-től kezdve Isztambulban 5%-os, Burszában és Edirnében 3%-os vámot kellett fizetni. A többi helyen a vám 2%-os maradt, ezt azonban adóbérlet (*iltizâm*) formájában hathavonta 50.000 akce lefizetésével lehetett kiegyenlíteni.⁷⁴ Ez az eljárás a következő évszázadra sem változott. 1604-ben és 1649-ben az *'ahdnâmében* úgy határozták meg, hogy Isztambul, Edirne és Bursa kivételével a Ruméliában folytatott kereskedelem során az eladott áruk után továbbra is 2%-os vámot kell fizetniük, amit háromévente 300.000 akce átalány (*mukata 'a*) lefizetésével egyenlítenek ki, amelynek részleteit hathavonta juttatják a birodalmi kincstárba (*altı ayda bir elli bin akçe hazine-i 'âmireye teslîm edelîm*).⁷⁵ A város levéltára nagyon értékes korai oszmán iratokkal rendelkezik,⁷⁶ ennek ellenére a korai szerződéslevelek eredeti példányai közül sok elveszett. A legkorábbi eredeti okirat 1430-ból ismert, és itt őrzik még az 1442-es megállapodás dokumentumát is. Mindkét oklevél délszláv nyelven keletkezett. Az első török nyelvű szerződéslevelet 1513-ban I. Szelim szultán bocsátotta ki, melynek szövege a burszai kádi-jegyzőkönyvben (*sicill*) maradt fenn.⁷⁷ A dubrovnik levéltárban őrzött 18. századi másolati könyvben a szerződések és szultáni parancsok sorát 1459-től, II. Mehmed kapitulációjától jegyezték be.⁷⁸ Az első eredetiben fennmaradt török nyelvű szerződéslevél 1575-ből származik; ebben a III. Murád szultán által garantált pontokat olvashatjuk, melyek elődeinek *'ahdnâméire* épültek. Fontos és a későbbiekben is érvényes kikötései szerint a muszlim földön elhunyt dubrovnikai kereskedők vagyontát a hagyatékokkal foglalkozó török állami hivatalnok (*beytü l-mâlcı*) nem foglalhatta le a fiscus szá-

⁷² HR–Državni Arhiv Dubrovnik, Acta Turcarum ('ahdnâme-i hümayûn 1649). Az 1604-es *'ahdnâmében* szó szerint ugyanezt olvassuk: Mladen Glavina, An Overview of the Formation and Functioning of the Institute of Capitulations in the Ottoman Empire and the 1604 Dubrovnik Capitulation. *Prilozi za orientalnu filologiju* 58 (2008) 155.

⁷³ Boško Bojović, Dubrovnik (Raguse) et les Ottomans II. Onze actes de Mehmed II en vieux-Serbe 1473–1476. *Turcica* 24 (1992) 153–182; Turan, Dubrovnik, 543.

⁷⁴ Turan, *i. m.*, 543.

⁷⁵ HR–Državni Arhiv Dubrovnik, Acta Turcarum ('ahdnâme-i hümayûn 1649.); Glavina, *i. m.*, 156.

⁷⁶ Franz Kraelitz, *Osmanische Urkunde in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie*. Wien, 1921.

⁷⁷ Fahri Dalsar, Bursa şer'î mahkeme sicillerine göre: Selim I'ın Dubrovnik Cumhuriyeti ile yaptığı muahede. *Tarih Vesikalari* 2/12 (1943) 410–414.

⁷⁸ HR–Državni Arhiv Dubrovnik, 7 DA 15 st. bv. 19; Traduzioni die Capitulazio e Fermani di Sultan Mehmed II, Baiezetto II, Selimo I, Solimano II, Selimo II, Amurate III, Mahomete IV, Ahmed I, Mustafa I, Osmano I, Mustafa I, Amurad IV, Ibrahim I, Maomete IV, Solimano III, Ahmed II, Mustafa II, Ahmete III, Mahmud I, Osmano II.

mára; illetve a muszlimok és a keresztények közötti vitás ügyekben minden esetben a kádik döntöttek.⁷⁹ A megállapodás feltételei lényegében a 17. században sem változtak.⁸⁰ Bár Dubrovnik 1699-ben a karlócai béke következtében a Habsburg Birodalom fennhatósága alá került, a Portával szemben vazallusi státusa sokáig, egészen a 19. század elejéig fennmaradt. Ismerünk például egy kincstári igazolást, amely szerint Dubrovnik 1700-ban is befizette addigi adóját.⁸¹ S bár a későbbi háborúk megszakíthatták időnként az évszázados kapcsolatokat, a békésebb időszakokban a korábban fennálló kereskedelmi szálakat ismét összekötötték. Így jártak el például 1756 novemberében, amikor a Porta a néhány éven keresztül felhalmozódott befizetetlen adó összegét elengedte. A korábbi adó és szolgáltatások alapján tehát ismét helyreállt a Porta és Dubrovnik kereskedelmi kapcsolata és korábbi jogi státusa.⁸²

A Dubrovnik és a Porta közötti viszony a későbbiekben is példaképpül szolgált. A 18. század végén az Egyiptomot elfoglaló Franciaország ellen az Oszmán Birodalom szövetségre lépett Angliával és Oroszországgal. Az egyesített flotta közös akcióinak egyikeként elfoglalták a franciáktól Korfut a hozzá közeli kisebb szigetekkel együtt és néhány kikötőt az Adria bejáratánál lévő albán partvidéken. Ezek a szigetek, kikötők mind Velence fennhatósága alatt álltak, amelyeket a franciák maguknak foglaltak le. A meghódított területen egy új vazallus államot hoztak létre Hét Sziget Köztársasága (*Cezâyir-i Sebâ'-i Müctemlia Cümhuru*) néven. Az oszmán–orosz békeszerződésben lefektették a hét sziget viszonyát a Portához, amely Dubrovnik mintáját követte. Adófizetési kötelezettségük még amazénál is könnyebb volt, háromévente kellett 75.000 gurust fejadóként (*cizye*) beküldeniük. Hivatalos zászlójuk kék alapon emberfejű szárnyas oroszlánt mintázott, rajta a kereszténység jelével, a kereszttel, s a megalakulás 1800-as évszámával. Mivel az új vazallus állam a francia–oros viszony változásával, az 1807-es tilsiti békével ismét a franciák kezébe került (rövid időre Dubrovnikkal együtt), a Porta is elveszítette új vazallusát.⁸³

Moldva és Havasalföld a balkáni keresztény vazallus mintaoszágainak számítanak, ennek ellenére a vajdai beiktatásra vonatkozóan kevés okmány maradt fenn. A román történetírás az adófizetés kérdésére nagy figyelmet fordított, s a szakirodalomban viszonylag nagyszámú forrás szól a *harâc*, illetve *cizye*,

⁷⁹ Az okmányt angol fordításban Nicolaas Biegman adta ki: *The Turco–Ragusan Relationship According to the Firmân of Murâd III (1575–1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*. The Hague–Paris, 1967, 55–59.

⁸⁰ HR–Državni Arhiv Dubrovnik, Acta Turcarum ('ahdnâme-i hümâyûn 1649); Glavina, *i. m.*, 139–166.

⁸¹ Friedrich Giese, Die osmanisch-türkischen Urkunden im Archive des Rektorenpalastes in Dubrovnik (Raguza). In: *Festschrift Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag*. Leipzig, 1932, 45.

⁸² HR–Državni Arhiv Dubrovnik, Acta Turcarum ('ahdnâme-i hümâyûn 1756.)

⁸³ İsmail Hakki Uzunçarşılıoğlu, Arşiv vesikalarına göre Yedi Ada Cumhuriyeti. *Belâten* 1/3–4 (1937) 627–639, I–VIII. lehva.

továbbá az ajándék, a *pişkeş* fizetéséről.⁸⁴ A különböző listákon jelentősen eltérő adatokat láthatunk. Ez nagyrészt arra vezethető vissza, hogy a pénzbeli szolgáltatásokat a különböző típusú és nyelvű források más-más pénznemben adják meg, illetve abból, hogy az akcse és aranyforint átváltása nem minden esetben egységes pénzalappal történt. A 15–16. században a számítás történhet a velencei, az egyiptomi és a magyar arany alapján, amelyek közötti különbség ugyan nem jelentős, azonban mégis eredményezhet néhány százalékos eltérést. A legjobb adatok természetesen az oszmán pénzügyi forrásoktól várhatók. Ezek közül az utóbbi időben a legtöbbet Mihai Maxim tárta fel rendszeres isztambuli levéltári munkája során.⁸⁵ Havasalföld 1394-től fizetett adót, ettől kezdve számítható a szultánok vazallusának. Bár már az 1377-es évre említik, hogy Moldva is adófizetővé vált, a rendszeres adófizetés, illetve az oszmán fennhatóság elismerése 1455-től valószínűsíthető. Havasalföld adója 1474-ben 10.000 arany, 1480-ban 14.000 arany volt. Újabban felbukkant források alapján 1541–1542-től 1.100.000 akcse, amit az akkori magyar forintra vonatkozó váltószámmal elosztva nagyjából 20.000 aranyra feleltethetünk meg.⁸⁶ A román szakirodalom szerint már az 16. század harmincas éveitől ezt az összeget fizették.⁸⁷ Korábban úgy vélekedtek, hogy az adó 1543-tól megduplázódott, de egy 1549-es kincstári bevételt feltüntető defterbejegyzés mutatja, hogy ez nem igaz. Különbségként az előbbiekhöz képest egy kisebb összeg jelentkezett: 150.000 akcse értékű sóilletéket kellett kósó formájában a szultáni konyha ellátására biztosítani.⁸⁸ Az adó valószínűleg az 1550-es évekre érte el az évi 50.000 arany értéket, amelyet az oszmán pénzügyi adminisztráció feljegyzése is megerősít (1564-ben 2.850.000 akcse, azaz 48.305 arany).⁸⁹ Egy Vidin felől jövő, pusztító rablótámadás következtében 1567 decemberében a díván úgy döntött, hogy az adóból elengednek 4 jük (400.000) akcsét, ami körülbelül 6800 aranyra felelt meg,⁹⁰ az engedelmet azonban egy hónap múlva visszavonták, s utólagosan be kellett fizetni a fennmaradó összeget.⁹¹ További négy

⁸⁴ Mihai Berza, Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV–XIX. *Studii și Materiale de Istorie Medie* 2 (1957) 7–47; Tahsin Gemil, *Români și Otomanii în secolele XIV–XVI*. București, 1991, 211–219.

⁸⁵ Mihai Maxim, Circonstances de la majoration du kharadj payé par la Valachie à l'Empire ottoman durant la période 1540–1575. In: Uő, *L'Empire ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents*. (Analecta Isisiana, 36.) Istanbul, 1999, 215–230; Uő, Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538–1574. In: Uő, *i. m.*, 185–214.

⁸⁶ Maxim, *Circonstances*, 227.

⁸⁷ Maxim, *i. m.*, 217; *An Economic and Social History*, I. 67.

⁸⁸ Maxim, *i. m.*, 228.

⁸⁹ Maxim, *i. m.*, 217; *An Economic and Social History*, I. 67.

⁹⁰ *7 numaralı mühimme defteri (975–976/1567–1569). Özet–Transkription ve İndeks. Tıpkıbasım*. Ankara, 1999, 267/547; Maxim, *i. m.*, 220.

⁹¹ *7 numaralı mühimme defteri*, 367/755.

hónap múlva a Porta megemelte a havasalföldi adót 8000, a moldvait pedig 5000 aranyforinttal.⁹² A szakirodalom ezt a lépést úgy tárgyalja, mintha megduplázódott volna a havasalföldi adó, azonban a tényleges emelkedés ekkor nem volt több 16%-nál. Csak a párhuzamosság kedvéért említem, hogy Báthory Istvánt 1575-ben kényszerítette a Porta adóemelésre, s a növekmény (5000 arany) az addigi erdélyi adó 50%-át jelentette.⁹³

Mihai Maxim egy oszmán méltóságok kinevezésével foglalkozó, ún. tesrifát defterre hivatkozva említi, hogy 1568–1569-ben az adó 5.850.000 akcséra (97.500 arany) nőtt, vagyis az évi adókötelezettség majdnem elérte a 100.000 aranyat.⁹⁴ Ez az összeg a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján a 17. századig bezárólag változatlan maradt, az alkalmankénti eltérések az akcse inflációjából és az állandó hozzáigazodási kényszerből magyarázhatók: 1574–1575-ben 6.150.000 akcse (102.500 arany), 1575–1584 között 104.237 arany.⁹⁵ Az elsőként fennmaradt vajdai kinevező irat (*berât*) tanúsága szerint II. Mihnea (Mihnea Turcitul, a későbbi renegát) 1577-es kinevezésekor az adó 7.000.000 akcse (117.000 arany) volt.⁹⁶ Ez az összeg 1583-ban történt második kinevezése idején sem változott.⁹⁷ Radu Serbán (Radu Şerbân, 1602–1611) idején bár akcsében kifejezve tovább nőtt (72 jükre, vagyis 7.200.000 akcséra), a tényleges adóérték az infláció miatt majdnem megfeleződött, mivel ez az összeg ekkor pontosan 60.000 aranyforintnak felelt meg.⁹⁸ Az adófizetés mellett meghatározott összegű ajándékot is be kellett szállítani a Portára.

⁹² 7 numaralı mühimme defteri, 59/1306; Maxim, *i. m.*, 219. A forrás ugyan csak a moldvai emelést tartalmazza, ennek ellenére bizonyára igaza van Mihai Maximnak a havasalföldi emelés mértékét illetően is.

⁹³ Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 84–88.

⁹⁴ Maxim, *i. m.*, 220.

⁹⁵ *An Economic and Social History*, I. 67; Maxim, *Recherches sur les circonstances*, 205.

⁹⁶ BDK, Veliyüddin No. 1970, 7v–8r; Az okmány fordítását románul közölte Tahsin Gemil, s fényképet is mellékelte róla, nem jelezte azonban a lelőhelyét: Tahsin Gemil, *Documente turceşti inedite (sfârşitul sec. XVI şi XVII)*. *Revista Arhivelor* 3 (1981) 351–361.

⁹⁷ BOA Maliyeden müdevver defteri, No. 17932, 11–12. Kiadásait román és francia fordítással ld. Mihai Maxim, *Culegere de Texte Otomane*. Bucureşti, 1974, 62–68, No. 14; Uő, Sur la question des 'ahidnâme octroyés par les sultans Ottomans aux princes de la Moldavie et de la Valachie'. *Transylvanian Review* 3/1 (Spring 1994) 3–12; Uő, L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte au cours de la seconde moitié du XVIe siècle. In: Uő, *L'Empire Ottoman au nord du Danube*, 11–82.

⁹⁸ BOA Kamil Kepeci, Divan-i hümayun 71, 42/113 (10 şaban 1017/1608. november 9.).

A moldvai adó 1455-ben 2000 arany,⁹⁹ az 1470-es évek végétől 6000,¹⁰⁰ 1527–1528-tól 10.000, 1538-ban 10.000 arany, 1541-ben 15.000 arany volt.¹⁰¹ Az összeg évekig változatlan maradt, az 1542–1543-as kincstári évre oszmán pénzügyi forrás igazolja az összeg állandóságát: 825.000 akcse (15.000 magyar arany).¹⁰² Az elkövetkező években ismét emelkedést látunk: 1551-ben 20.000 és 1553-ban 30.000 arany.¹⁰³ 1568 áprilisában a fenti összeget 5000 arannyal megemelték.¹⁰⁴ 1574-ben 50.000,¹⁰⁵ 1591–1592-től 60.000¹⁰⁶ aranyra rúgott az adó. Ezt az összeget a 17. században lejjebb engedték, mert 1620-ban 5.600.000 akcsét kellett fizetni, ami körülbelül 38.000 aranyra felelt meg.¹⁰⁷ Moldva első kereskedelmi megállapodása 1456 nyarán keletkezett, kevéssel azelőtt, hogy II. Mehmed elkezdte Nándorfehérvár ostromát. Petru Áron vajda a szultánnal kötött békéje fejében jogot kapott, hogy az akkermani kereskedők oszmán városokban, Edirnében, Burszában és Isztambulban kereskedhessenek.¹⁰⁸ Az egyetlen tényleges békeszerződés egy dátum nélküli másolatban maradt fenn.¹⁰⁹ A nemzetközi jogi aktus II. Mehmed és Nagy István (Ștefan

⁹⁹ Archiwum Głównie Akt Dawnych, Warszawa, Kart. 66. Teczka I. No. 1. List Mehmeda II. Sultana tureckiego do Piotra III Arona wojwody moldawskiego; Mustafa Ali Mehmed, *Documente turcești privind Istoria României (1455–1774)*. I. București, 1976, 1–2, No. 1 (román fordítás a korábbi kiadások felsorolásával).

¹⁰⁰ İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi No. 3369; Aurel Decei, *Tratatul de pace – sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479*. *Revista Istorică Română* 15/4 (1945) 465–494; Aurel Decei, *Relații Romano–Orientale*. București, 1978, 118–139; Sándor Papp, *Ștefan cel Mare, le roi Matthias et l’Empire ottoman*. In: *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIVe–XXe siècles)*. Études à la mémoire de Mihail Guboglu. Sous la direction de Faruk Bilici–Ionel Cîndea–Anna Popescu. Braïla, 2007, 363–390; Uő, *Keresztény vazallusok az Osmán Birodalom északnyugati határainál* (diplomatiikai vizsgálat a román vajdák szultáni ‘ahdnâméi körül). *Aetas* 17/1 (2002) 84–85 (az okmány magyar fordítása).

¹⁰¹ *An Economic and Social History*, I. 67.

¹⁰² Maxim, *Recherches sur les circonstances*, 186–214.

¹⁰³ *An Economic and Social History*, I. 67.

¹⁰⁴ *7 numaralı mühimme defteri*, 59/1306; Maxim, *i. m.*, 192.

¹⁰⁵ *An Economic and Social History*, I. 67.

¹⁰⁶ Sándor Papp, *Moldavia*. In: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. Ed. by Gábor Ágoston–Bruce Masters. New York, 2009, 389–391.

¹⁰⁷ *Mezîyet-i ‘âtîfet-i mülikânem zuhûra getürüb vilâyet-i Boğdân voyvodalıđı isbu sene-i ... [üres] güninden vilâyet-i mezbûrenün mu‘ayyen olan elli altı kere yüz bin akçe haracı sâl be-sâl südde-i ref‘ü l-bünyânuma irsâl itmek üzere hatt-i hümayûn-i se‘âdet-makrûnumla tevcih u ‘inâyet idüb ...* Ferîdun, *i. m.*, II. 488–489; Papp, *Keresztény vazallusok*, 67–96; Uő, *Christian Vassals on the Northwest Border of the Ottoman Empire*. In: *The Turks. 3. Ottomans*. Editors Hasan Celal Güzel–C. Cem Oğuz–Osman Karatay. Ankara, 2002, 719–730.

¹⁰⁸ Papp, *Keresztény vazallusok*, 84, No. 1; Kiadása: Kraclitz, *Osmanische Urkunde*, 44–46; Mihail Guboglu, *Paleografia și diplomatica turco–osmană. Studiu și album*. București, 1958, 131–132.

¹⁰⁹ Vö. a 99. jegyzettel.

cel Mare) között véleményem szerint 1477-ben jött létre,¹¹⁰ a román szakirodalom szerint 1479/80-ban.¹¹¹ Ez a szöveg kétségtelenül egy a lázadás után hűséget esküdő vazallus uralkodó és a szultán közötti szerződésnek (*sulhnâme*, 'ahdnâme) tekinthető. Az okmány a II. Mehmed idejéből származó oklevelek nyelvezeténél sokkal bonyolultabb, díszesebb. A béke feltételeként az addigi 3000 arany adót 6000-re emelték.¹¹²

A moldvai és a havasalföldi uralkodók viszonya a Portához a 16. század első felében megváltozott. Az addigi – fentebb ismertetett – szerződések helyett, amelyek természetesen nem szólhattak a vajdák szultáni megerősítéséről, a vajdaságok feletti hatalom átruházását célzó *berátok*at állítottak ki a Portán. Az új helyzet Magyarország balkáni térszűkítéséből eredeztethető, de a kérdés további vizsgálatot igényel. Ebből az irattípusból a 16. század végéről két okmány maradt fenn, mindkettőt II. Mihnea (Turcitul) havasalföldi vajda kapta 1577-ben, majd 1586-ban.¹¹³ Az okmányok világosan meghatározzák az adófizetés mértékét és utalnak a rendszeres ajándék küldésére. Mivel a román vajdaságok beiktatási rendje hasonlított az erdélyihez, itt is kimutatható, hogy több lépcsőben hozták a kinevező jelvényeket, amelyeket külön okmányok (*hük-m-i hümâyûn*) kísérték. Így a *berátok* mellett legalább két parancslevélre volt szükség a hatalom átadására, egyre, amelyben tudatták a szultán döntését, s egyre, amellyel a hatalmi jelképet, a zászlót hozták.¹¹⁴ A 17. századból csak egy *berât* maradt fenn teljes szövegében: az, amely 1620-ban keletkezett Gaspar Graziani leváltása és Sándor Illés (Alexandru Iliş) kinevezése kapcsán.¹¹⁵ A 18–19. századból fennmaradt kivonatok vagy másolatok igazolják, hogy a beiktatás rendje egészen az oszmán vazallusi kor végéig megmaradt.¹¹⁶ A moldvai és havasalföldi *berátok*, ellentétben Thököly Imre kuruc király és Petro Dorosenko kozák hetman kinevezőlevelével, melyeket alább érintek, s hasonlóan I. Apafi Mihály 1661-es *berâtj*ához, a Porta és a vazallusa közötti viszonyra vonatkozó rendelkezéseket is tartalmaztak.

¹¹⁰ Papp, Şefan cel Mare, le roi Mattias, 363–390.

¹¹¹ Decei, Tratatul de pace, 465–494; Mihai Maxim, Ştefan cel Mare și Înalta Poartă: noi documente turcești. *Revista de istorie militară* 3/83 (2004) 17–24; Mihail Guboğlu, Fâtih'in Ştefan cel Mare üzerine iki Boğdan seferi (1474–1476). *Bellekten* 57/186 (1983) 138–194; Pannaite, *The Ottoman Law*, 267. Bár Şerban Papacostea nem tért ki részletesebben Nagy István és II. Mehmed szerződéslevelére, az általa tárgyalt folyamatok megerősítettek korábbi véleményemben: Şerban Papacostea, Kaffa és Moldva az oszmán hódítások irányában. *Világtörténet* 1980/1, 28–38.

¹¹² Vö. a 100. lábjegyzettel.

¹¹³ Vö. a 96. és a 97. jegyzettel.

¹¹⁴ Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 135–140.

¹¹⁵ Vö. a 107. jegyzettel.

¹¹⁶ Például: István (Ştefan Cantacuzino) havasalföldi vajda kinevező levele kivonatban (1714. június 14.). Valeriu Veliman, *Relațiile Româno–Otomane (1711–1821). Documente turcești*. Bucureşti, 1984, 90–91, No. 13.

A havasalföldi és moldvai vajdák hatalomra jutásának kronológiai rendjében is van még bőven tisztázni való. Mihai Maxim isztambuli kutatásait kell megemlíteni ebben a tekintetben is, aki török levéltári iratok alapján a szultáni megerősítések időpontját több esetben pontosította.¹¹⁷ A török levéltári anyag mellett megfelelő óvatossággal az európai diplomáciai jelentések is használhatók a vajdaságok helyzetének megítélésére. Konstantinápolyi követsége zárójelentésében Hans Ludwig von Kueffstein 1629. június 21-ére dátumozva beszámolt az új moldvai vajda, Sándor (Alexandru Coconul) kinevezésének körülményeiről: „Miatán ezekben a napokban a moldvai vajdaságban megtörtént a szokásos változás, amely 6, illetve 5 évenként, vagy olykor még hamarabb megy végbe, és ezt a korábbi Radu vajda fiai közül az egyik, egy 26 éves fiatalember szerezte meg 360.000 tallér készpénz lefizetésével, néhány szolgálómon és beszoztottamon keresztül gratuláltam neki tisztségéhez, és arra biztattam, hogy ő császári felségével és más keresztény hatalmasságokkal jó kapcsolatot tartson.”¹¹⁸ Az általam ismert történeti kronológia csak augusztusra teszi hatalomra kerülését,¹¹⁹ pedig, mint látható, már júniusban megtörtént a beiktatása. Az eltérő adatok például abból is adódhatnak, hogy konstantinápolyi kinevezése után a vajda mikor foglalta el a trónját Jászvásáron (Iași).

A nyugati követutasítások adataival azért is óvatosan kell bánni, mivel a források sokkal több vajdai megerősítésről számolnak be, mint ahány ténylegesen végbement. Pontosabban fogalmazva: nem minden új megerősítés jelentett ténylegesen személycserét.

A vajdai méltóság időközönkénti rendszeres megerősítésére nagyszámú adattal rendelkezünk, melyek közül néhányat be kívánok mutatni. Az első példa 1607 októberéből származik, és az 1602-től 1610-ig megszakítás nélkül a havasalföldi vajdai méltóságot viselő Radu Serbánnal kapcsolatos. A szultáni fermán egyetlen kitévelt tartalmaz: ameddig a vajda az adót egy korábban elküldött parancsban meghatározott időben befizeti, és a Portának szolgál, addig másnak nem adják a vajdaságot (*voyvodaliğın âhara verilmek ihtimâli yok-*

---

¹¹⁷ Maxim, *Recherches sur les circonstances*, 186–214; Uő, *New Turkish Documents Concerning Michael the Brave and His Time*. In: Uő, *L'Empire Ottoman au nord du Danube*, 129–156; Uő, *Michael the Brave's Appointment and Investiture – September 2nd/12nd, 1593 – in Two Unpublished Official Turkish Documents*. In: Uő, *i. m.*, 157–171.

¹¹⁸ *Nachdeme auch dieser tagen die gewöhnliche Veränderung mit dem fürsten in der Moldau, so alle 6. oder 5. Jahre, zu weilen noch ehe beschickht, fûrgangen, vnndt eines vorin gewestes fürsten Radul Wayda Sohn, ein Junger herr, von 26. Jahren durch erlegung 360 m. taller Paar erlanget, habe ich denselben, durch etliche meine Auffwarter vnd Officier, zu solche würde gratulieren, vnndt Ihne zu gueter Correspondenten mit Eur. Kay. May. Vnndt zu andern Christlichen Potentaten, ersucht lassen.* ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei I. (Turcica) Karton 111. Hans Ludwig von Kueffstein 1628–29. Finalrelation, fol. 45v.

¹¹⁹ *Chronological History of Romania*. Ed. by C. Constantin Giurescu, Bucharest, 1974, 454.

dur).¹²⁰ Casanova császári követ jelentésében ugyanilyen példát említ 1667 novemberéből: „A Porta a havasalföldi és a moldvai vajdákat, miután azok a tőlük követelt összegeket befizették, az országaikban megerősítette. A havasalföldi [vajda], aki itt [Konstantinápoly] található és a ráeső pénzt is itt gyűjtötte össze, idevaló útjában nagy pompával mutatkozott be a szultán előtt, amikor az éppen vadászatról jött vissza. A szultán megdicsérte hűségéért, és arra buzdította, hogy tovább folytassa az útját, és egy kaftánnal jutalmazta meg. Az ily módon folyó fejedelemszeréssel és az ezekért való gyakori pénzkövetelésekkel mindkét fejedelemséget szükségképpen tönkre fogják tenni.”¹²¹ A fenti forrásban említett két vajda Illés Sándor (Iliaş Alexandru, aki 1666 májusa és 1668 novembere között moldvai), illetve Radu (Radu Leon, aki 1664 decembere és 1669 márciusa között havasalföldi vajda) volt.¹²² A fenti példa tehát bizonyítottan nem arra utal, hogy a két vajdaságot új embereknek adták, hanem arra, hogy a regnáló vajdáknak kellett meglévő pozíciójukat pénzzel megváltani. A fentiek mellett további példaként említem, hogy a Porta a moldvai vajdaságban Vasile Luput (Vasile Lupu) 1634 februárjában¹²³ és Duka Györgyöt (Gheorge Duca) 1681 júliusában uralma közben ismételtén erősítette meg. Az utóbbit még tetézték azzal, hogy egyúttal kinevezték a kozákok hetmanjává. Ebben a minőségében azonban nem kellett adót fizetnie.¹²⁴

¹²⁰ BOA Mühimme defteri 76, 49/123 (10 cemaziülahir 1016/1607. október 2.); Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712)*. București, 1984, 116–117, No. 25.

¹²¹ ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 139 (1666. XI.–1667. XII.) Konv. C. 1667 (Juni–Dezember und s.d.) fol. 140. 1667. november 6. Casanova Konstantinápolyból: *Die wallachische und Moldauische Fürsten seindt durch erlegung der von ihnen begehrten Summen von der Porten in ihren Fürstenthumben bestätigt worden, der wallachische befindet sich alhier, sein theil geldt darzu zuversambeln, hat sich dem Sultan, alß selbiger von der jagt käme, in hieherweg mit grossem pracht praesentiert, dessen gehorsamb der Sultan gelobet, ihn ermahnet alßo weiter fortzufahren vnd ein Caftan verehret, mit disen so machenden verenderungen der fürsten, vnd deßwegen so offtmahligen geld forderungen, werden diese beyde fürstenthumben nothwendig gar ruiniert werden*. Ugyanez duplikátumban: fol. 142.

¹²² *Chronological History of Romania*, 451, 459.

¹²³ *Dißer fürst ist renouirt worden in sein Fürstenthumb, wie auch sein Nachbarn in seinem, der großwesir ist selbe diser sachen mittler geweßt, vnd hatt dem Capychehaya das gelt darzue gelihen, nemblich führ den Kayser 30 m taller, der Valida 5 m, vnd 5m dem Kislar Aga, was aber der Vesir selber führ sich presendieren würde, ist noch vnbewusst, man das meint, es werde vnder 40m sich würhlich angehn*. ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 116. Konv. B (1643) fol. 9. Jași, 1643. február 5.

¹²⁴ *Den 28 dito hat der Duca Begh aus Moldau beym Groß vezier offene audienz gehabt, dieser ist von Neuem Zum fürsten in Moldau confirmirert, vnd zugleich an statt des Inzko Chmilinsky über die Casaken als Hatman erklärt worden, von selbiger Provinz begehrt de facto die Porten kein tribut, sodern Er, Duca Begh solle sich befleissen, das nur das Landt wiederumb populiert werde, damit die Porten Künfftig zu ihrer disposition /83v/ allezeit etlich Tausend Cosaken derselbst aufbringen möge*. ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 151 (1681. IV.–

A néhány évenkénti újbóli megerősítések rendszeréről Dimitrie Cantemir is megemlékezett. Leírása azért értékes elsősorban, mert maga is betöltötte a moldvai vajdai méltóságot 1710 novembere és 1711 júliusa között. Művében, a *Descriptio Moldaviae*ben személyes példáján keresztül mutatja be a 17. század végi és a 18. század eleji beiktatás rendszerét.¹²⁵ Leírása alapján a beiktatáskor egy *hiukm fermant* állítottak ki, ami a moldvai előkelőknek szólt. Az említett irattípus eredetileg *hük-m-i hü-mâyûn* lehetett. Emellett készült egy úgynevezett fejedelmi diploma is, amelyet Cantemir szerint ugyancsak parancs formájában szerkesztettek meg. A vajdai kinevezés csak három évre szólt, és utána meg kellett újítani. Az első alkalommal kibocsátott szultáni beiktató levél a következő záradékot tartalmazta: *Voideligi Tevdzih olumak iehsani humasum olmiszdur [voyvodalıđı tevcih olunmak ihsân-i hü-mâyûn olmişdur]* (nagyúri jóakaratomból a vajdaságot megadtam). Mikor háromévente megújították a vajdaságot, ez a mondat így hangzott: *Voideligine tedzdid ve mucarer olunmak iehsani humajun olmiszdur [voyvodalıđı tecdid u mukarrer olunmak ihsân-i hü-mâyûn olmişdur]* (nagyúri jóakaratomból a vajdaságot megújítottam és megerősítettem).¹²⁶ A kinevezéskor átadott beiktató jelvények a zászló (*sancak*) és a két lófarok (*tuğ*) voltak. Cantemir leírása az okleveles források által említett megerősítő levélről, a *berâtról* nem tesz említést. Azonban bemutat egy mintát, hogy a megerősítő levelek milyen tartalommal bírtak. Mivel a kinevezés és a későbbi időnkénti megerősítés nem azonos súlyú diplomatikai eljárás volt, feltételezem, hogy a kinevezéskor használt *berât* mintáját követve készült el a *hük-m* (parancs) típusú időközönkénti megerősítő levél. Hasonló eljárással találkozunk Brandenburgi Katalin esetében is, akit 1627-ben a nemzetközi levelezésben használatos „szultáni levél” (*nâme-i hü-mâyûn*) típusú, *’ahdnâménak* és *berâtnak* is nevezett okmánnyal neveztek ki férje, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem életében erdélyi uralkodóvá, majd annak halála után egy szultáni paranccsal erősítették meg a trónján 1629-ben.¹²⁷ Cantemir beszámolója tehát egy nagyon fontos kérdésre vet fényt: a moldvai és a havasalföldi

1682. VI.) Konv. A (1681 April–August) fol. 82–83. Konstantinápoly, 1681. július 31. Kaunitz követjelentése.

¹²⁵ Dimitrie Cantemir, *Moldva leírása*. Bukarest, 1973, 80–108; Papp, Keresztény vazallusok, 82.

¹²⁶ Cantemir, *i. m.*, 107. Megjegyzem, hogy Cantemir 1771-es német kiadásából kimaradtak a török mondatok, csak a fordításukat lehet olvasni: Dimitrie Cantemir, *Beschreibung der Moldau. Faksimiledruck der Originalausgabe von 1771*. Nachwort von Constantin Măciucă. Bukarest, 1973, 169.

¹²⁷ Dr. Ötvös Ágoston LT, Brandenburgi Katalin fejedelemsége. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény és Történettudományi Osztályok Közlönye* 2 (1861/2) 153–244; Szilágyi Sándor, Brandenburgi Katalin trónraléptére vonatkozó oklevelek. *Új Magyar Múzeum* 5 (1855) 470–476; Papp Sándor, II. Rákóczi György és a Porta. In: *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. Szerk. Kármán Gábor–Szabó András. Budapest, 2009, 115.

vajdáknak háromévente – illetve a források adatai szerint még ennél rövidebb időközönként is – meg kellett erősíttetniük magukat a Portával.

A 18. századi vajdai kinevezések hátterét Uzunçarşılı egyik korai tanulmánya mutatja be a legszemléletesebben. A nagyvezír, feltehetően Derviş Mehmed paşa, 1777-ben a szultán elé terjesztett egy listát, amely a Fener városrészről való görög méltóságok közül hétnek a nevét tartalmazta, s mindegyikhez egy rövid jellemzést mellékel. I. Abdülhamid szultán pedig rábökött az egyik névre, Konstantin Moruziéra, akit kineveztek moldvai vajdának.¹²⁸

Magyarország és később Erdély oszmán vazallusi helyzetét tekintve jelentős mennyiségű forrásra építhet a kutatás. A Porta és a Magyar Királyság viszonya 1526 előtt egyenrangú volt.

A török levéltárak a korai magyar–török békeszerződések közül két példányt őriztek meg. Mindkettő Isztambulban, a Topkapi Szeráj Múzeum Levéltárában található. A régebbi 1488-ból származik, és én egy török–magyar békeszerződéslevél piszkozati példányának gondolom, amely II. Bajezid szultán és Hunyadi Mátyás király között jött létre.¹²⁹ A másik dokumentumot szintén II. Bajezid szultán állította ki, miután 1503. november 5-én megerősítette II. Ulászló magyar királlyal kötött békéjét.¹³⁰ Ennek a dokumentumnak az az érdekessége, hogy a szultán követén keresztül elküldte Budára, ahol a magyar király is megesküdött annak szövegére. Az eredeti példány csak akkor kerülhetett vissza a szultánok levéltárába, amikor a török hadsereg Budát elfoglalta, tehát 1526-ban, 1529-ben vagy 1541 után.

A Magyar Országos Levéltár Budapesten szintén két szerződéslevelet őrzött meg, mindkettő a békekötések latin nyelvű magyar ratifikációja, melyeknek eredeti díszes példányai magyar követeken keresztül jutottak el a török félhez. Az első példány a fentebb említett 1503-as béke magyar ratifikációja, amelyet II. Ulászló király állíttatott ki.¹³¹ A másik szerződéslevél pedig a mohácsi csatában elhunyt magyar király, II. Lajos kancelláriájának terméke (1519).

¹²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, On sekizinci asırda Buğdana voyvoda tayini. *Tarih Semineri Dergisi / Travaux du Séminaire d'Histoire* 1 (1937) 32–37.

¹²⁹ İstanbul, TSMA E. 5861; Hazai György, A Topkapu Szeráj Múzeumának magyar vonatkozású iratai. *Levéltári Közlemények* 26 (1955) 294–295; Uő, Urkunde des Friedensvertrages zwischen König Matthias Corvinus und dem türkischen Sultan 1488. In: *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Steinitz-Festschrift.)* Berlin, 1965, 141–145.

¹³⁰ TSMA E. 7675. Fényképét közölte: Tayyib Gökbilgin, Korvin Mathias (Mátyás)ın Bayezid II.e mektupları ve 1503 (909) Osmanlı–Macar muahedesinin türkçe metni. *Belleten* 87 (1958) 369–390, lev. III–XXII.

¹³¹ Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL] DL 30498. A levéltárban megőrzött példány és a róla készült kiadás is hiányos. Ld. Thallóczy Lajos–Horváth Sándor, *Jajcza (bánság, vár és város) története. Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum (Banatus, Castrum et Oppidum Jajcza)*. Budapest, 1915, 167–170. A teljes szöveget ld. Joseph Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches*. II. Pest, 1828, 616–620.

A magyar történelmi vélemények szerint ez az utolsó török–magyar béke, amelyet a mohácsi vereség előtt a két ország uralkodói egymással kötöttek.¹³²

Dariusz Kołodziejczyknek köszönhetően az első fennmaradt békeszerződés két példányát is sikerült beazonosítani. Ezeket ugyan már több mint fél évszázada publikálták, mégis csak pár éve derült ki róluk, hogy II. Murád szultán és I. Ulászló magyar–lengyel király 1444. június 12-én Edirnében megkötött békeszerződésének szövegváltozatai.¹³³ Mint látható, csak egy, az 1503-as békekötés esetében ismerjük mindkét uralkodó ratifikációját. Az okmányok vizsgálata alapján azonban megállapítható, hogy bennük semmilyen tartalmi eltérés nem mutatkozik. Az okmányok a bevezető formulát és az okmányt lezáró esküt azonban a saját kancelláriai és vallási követelményeiknek megfelelően jegyezték le. A 15–16. század fordulóján a szerződéseket mindkét uralkodó díszes követsége ratifikálta.¹³⁴ Ezt a szokást később a Habsburg–oszmán békeszerződések megkötésekor is fenntartották.

Az oszmán fennhatóságot elismerő első magyar király, Szapolyai János szultáni szerződésleveléről bebizonyosodott, hogy az 1528-as lengyel–török békeszerződés felhasználásával készült hamisítvány.¹³⁵ Ismert azonban az 1540-es megállapodás korabeli magyar fordítása, amelyen keresztül a szultán elismerte az elhunyt Szapolyai fiát magyar királynak, és követelte az addig soha ki nem fizetett évi 50.000 arany adót.¹³⁶

Magyarország török korszakából (1526–1699) 31 olyan okmány birtokában vagyunk, amely a vazallusi viszony elsődleges iratanyaga.¹³⁷ Az okmányok típus szerinti csoportosítása érdekes eredményre vezet.

¹³² MOL DL 24393; Kosáry Domokos, *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Budapest, 1978, 146–147.

¹³³ Dariusz Kołodziejczyk, Der Vertrag von Szegedin 1444. Ein Beitrag zur Geschichte der frühosmanischen diplomatischen Beziehungen mit den christlichen Staaten. In: *Turkologie heute – Tradition und Perspektive. Materialien der dritten deutschen Turkologen-Konferenz Leipzig, 4.–7. Oktober 1994*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 48.) Hrsg. Nurettin Demir-Erika Taube. Wiesbaden, 1998, 175–183. A szerződéslevelé szövege megtalálható Oskar Halecki, *The Crusade of Varna. Discussion of Controversial Problems*. New York, 1943, 88–90 (az idézett lapokon a levél két példánya olvasható két hasábra tördelve); Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of ‘Ahdnames and Other Documents*. Leiden–Boston–Köln, 2000, 99–109. Az okmányok magyar fordítása megjelent: Papp, II. Murád szultán és I. Ulászló, 47–62.

¹³⁴ Papp Sándor, Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig). In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Budapest, 2004, 37–90 (a tanulmány angol változata: Hungary and the Ottoman Empire [From the Beginning to 1540]. In: *Fight Against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th Century* Ed. by István Zombori. Budapest, 2004, 37–90).

¹³⁵ Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 27–51; Papp, Hungary and the Ottoman Empire, 70–76.

¹³⁶ Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 43.

¹³⁷ Papp, *i. m.*, passim.; Papp Sándor, *Fejezetek a 17–18. századi oszmán–magyar-Habsburg*

I. Szülejmán korától kezdve a magyar, majd erdélyi hatalmi változásokkor az új uralkodó *'ahdnâme-i hümayûnt* kapott, amely tartalmában nem állt messze a moldvai és havasalföldi *berât*októl, szerkezetében és önelnevezésében azonban egyértelmű az eltérés. A szerkezetet érintve ki kell térnünk arra, hogy az ismert erdélyi *'ahdnâmék*at mind „szultáni levél” (*nâme-i hümayûn*) formában állították ki, amely megegyezett a nemzetközi levelezésben a lengyel királynak, francia királynak, Habsburg császárnak küldött okmánytípussal. Ennek bevezető része a szultán megnevezése után a birtokában lévő területeket sorolja fel, majd ezután szól az okmány kiállításának okáról.¹³⁸ Ez még akkor is igaz, ha a *berât*oknál alkalmazott *nişân-i hümayûn hükmi oldur ki ben ki 'lh*¹³⁹ *Sultân Murâd hânâm ...* (A nagyúri kézjel parancsa a következő: én, aki stb. Murád szultán kán vagyok...) betét megelőzi a *nâmék*ra jellemző kezdést.¹⁴⁰ A 17. században 1608-tól 1648-ig öt esetben állították ki *'ahdnâmét*, amelyek még határozottabban *nâme*-jelleget viselnek, miközben – mint alább részletesebben látni fogjuk – okmánytípusukban tartalmazzák a kinevező-

---

diplomáciai kapcsolatok történetéből. Okmánytár az Erdélyi Fejedelemség és a magyarországi rendek török kapcsolataihoz, különös tekintettel a török vazallus fejedelmek beiktatására. Készült a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Támogatásával. Szeged, 2008 (kézirat, 562 oldal). A készülő okmánytár tartalmazza az erdélyi államnak és a magyar rendeknek kiállított *'ahdnâmék* és *berât*ok szövegeit. Az alábbiakban bemutatott 1606 utáni okmányok részletei is ebből a kéziratból valók.

¹³⁸ Ld. például Báthory István első szerződéslevelét 1572-ből: *Erdel begleri tarafına isdâr buyurilan 'ahd-nâme-i hümayûn sûretidür: Tevki'-i refi'-i hümayûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki benki sultânü s-selâtîn burhânü l-havâkîn tâc-bahş-i husrevân-i rüy-i zemîn Ak denizün ve Kara denizün ve Rûmili ve Anatôlnun ve Erz-i Rûm ve Diyâr-i Bekr ve Kürdistân ve Mısr ve Haleb ve Bagdâd ve 'Aden vilâyetlerinün ve Deşt-i Kıpçak iklimlerinün ve Cezâyir ve vilâyet-i Vân ve Gûrcistân ve Cezîre-i Kıbrıs ve dahu şemşîr-i zafer-te'sîrimüz ile feth u teshîr olunan vilâyet u memâlikün hazret-i Hakkun 'inâyeti ve iki cihân fahri peygamberimüz sallâ llâhu te'âlâ 'aleyhi ve-sellem efendimizün mu'cizât-i kesîrî l-berekâtiyle pâdişâhi Sultân Selîm hân bin Sultân Süleymân hânâm vilâyet-i Erdel voyvodası Bâtôri İştván ve sâ'ir begler südde-i seniye-i se'âdet-medâr ve 'atebe-i 'alîye-i gerdün-iktidârımuza ki melâz-i selâtîn-i cihân ve melcâ-i havâkîn-i deverândur âdemler ile mektûblar gönderüb ...* (Az erdélyi uraknak küldött szultáni szerződéslevél másolata: Amint a nagyúri, fenséges kézjel megérkezik, szolgáljon tudomásul: Én, aki a szultánok szultánja, a kánok támasza, a földkerekség Hűszrevjeinek koronaosztója, a Földközi- és Fekete-tengernek, Rumélia, Anatólia, Erzurum, Diyarbakir, Kurdisztán, Egyiptom, Aleppó, Bagdad, Aden országainak, a Kipcsák pusztáknak, Algériának, Van és Grúzia vilájetjének, Ciprus szigetének és győzelmes kardunkkal és a szent Isten kegyelmével és urunk és prófétánk, a két világ dicsősége – legyen rajta Isten áldása és kegyelme – isteni csodái által elfoglalt és meghódított országoknak és birodalmaknak padisahja, Szülejmán szultán fia, Szelim kán vagyok. Erdély vajdája, Báthory István és más urak boldogságos küszöbömhöz és magas trónusomhoz, amely hatalmas, mint a sors, és a világ szultánjainak menedéke, a bujdosó kánok védelme, embereim keresztül levelet küldött.) Ferîdûn, *i. m.*, II. 461; Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 214–219 (német fordítása).

¹³⁹ *'lh*: *'ilâ âhiri* (arab): „stb”.

¹⁴⁰ Papp, *i. m.*, 223–227.

levelek *berât* megnevezését is.¹⁴¹ A moldvai és a havasalföldi vajdai *berâtok* azonban a birodalom belső területén szolgáló tisztségviselők kinevezésekor használatos okmányok *berât-nişân-menşûr* formai elemeit mutatják fel.¹⁴²

'*Ahdnâme*-típusú okmányból eredetiben, másolatban vagy korabeli magyar, latin fordításban 13 darab maradt fenn.¹⁴³ Ezek mellett találkozunk kinevező diplomákkal (*berât*) is, azonban csak olyan esetben, amikor a hatalom átruházását nem lehetett halogatni. Ilyenre volt példa 1604-ben, amikor a szultán nevében Lala Mehmed nagyvezír *berât-i hümayûnnal* kinevezte Bocskai Istvánt a magyarok királyának és Erdély fejedelmének, aki 1606 végéig ténylegesen kormányozta az oszmán hódoltságon kívüli teljes történelmi Magyarországot

¹⁴¹ Báthory Gábor '*ahdnâme*ja 1608-ból: *Ben-ki sultânü selâtîn-i şark u garb sâhib-kirân-i memâlik-i Rûm ve 'Acem ve 'Arab tac-bahş-i husrevân-i cihân zillü llâhi l-meliki l-mennân sâni İskender zü l-karneyn hâdimü l-harameyni ş-şerifeyn hâfiz-şi 'ârü kableteyn eşrefi l-medâyin ve l-emsâr ve akdasu memâlik ve l-âktâr ...* (Ich, der ich Sultan der Sultane des Ostens und des Westens, Herrscher der Länder der Româr, der Perser und der Araber, Kronenspender der Hosrown der Welt, Schatten Gottes, des allgütigen Königs, der zweite Alexander der „Zweigehörnte“, Diener der zwei geehrten, heiligen Städte, Verteidiger der beiden heiligen Kyblas, der edlen und großen Städte, und der heiligen Länder und Gegenden...). Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung Mxt 1598.

¹⁴² *Çün hazret-i kâdir u hâb ve cenâb-i râzikü müsebbibi l-esbâb celle şânuhu ve te'âlâ ve 'amma ihsânuhu ve tevâlî-i kemâl-i kerem ve 'inâyet ve fazl-i vücûd-i 'adimü n-nihâyetden 'atebe-i 'aliye-i 'izzet-medâr ve südde-i se'âdet-i karârımı maksim-i irzâk-i kâffe-i ümem ve âsitâne-i devlet-âşyân-i rif'at-bünyânumi melâz-i 'âmme-i hükkâm-i sümmüvvü l-hemmüm eyledi lâ-cerem-i tevâlî-yi elâ-i sübhânî ve nu'mâ-i bî-müntehâ-yi rebbânînin edâ-i merâsim-i şükri ve ifâ-i levâzim-i hamdî için zimmet-i himmet-i 'aliye-i şâhâne ve 'izzet-i nişân-i pâdişâhâneme vâcib u lâzim olmuşdur-ki âsitâne-i müşeyyidü l-erkânuma hulûs-i fu'âd ile itâ'at u inkiyâd idüb hidmet-i 'ubûdiyetümle iftihâr-i aydın-i 'ibâd-i sadâkat-i nihâdum hakklarında hemvâre-i ebvâb-i 'inâyet u ihsânüm meftûh u küşâde ve esbâb-i mevhebet-i bî-îmtinânüm hemşe-i âmâde olub merâm u mukâsıdları husûli ile şâdigâm olalar binâen 'alâ zâlîke Boğdân voyvodası olan Gâşpâr voyvodanun ba'z-i nâ-hemvâr-i evzâ' u atvâri zuhûr idüb (Mivel a nagylelkü, a mindennapi kenyeret adó Mindenható öszentsége, aki minden dolgok kiindulópontja, a legdicsőbb és leghatalmasabb, az állandóság és jótétemények összessége, a mindenekfelett kegyes és megbocsátó, aki nem ölt testi formát, kinek legnagyobb kegyelme által dicsőséges magas trónusom és boldogságos Portám az emberiség mindennapi kenyerének osztóhelye és az eget ostromló boldogságos küszöböm a fenséges uralkodók közösségének menedékhelye lett, ezért nincs kétségem afelől, hogy a fenséges sahi köszönetnyilvánítás számomra, mint a dicséretre méltó padişahi méltóság számára elengedhetetlen és kötelező, s a megszakítás nélküli isteni [áldásokért] és a végtelen isteni jótétemények méltó módon való megköszönéséért a szükségeses módon dicsőítenem kell Öt. Ennek megfelelően azok előtt, akik a magas oszlopokon nyugvó küszöböm iránt tiszta szívvel alázatosak, őszinték, s dicső szolgálatomban a ragyogó jellemű emberek példaképei, a kegyelmem és jóindulatom kapui mindig nyitva és szabadon állnak, s állandóan kész vagyok, hogy a tőlem elvárt jóindulatban részesítsem őket. Legyenek meglegedettek azzal, hogy óhajaik és kívánságaik teljesülnek! Ennek megfelelően, mivel a moldvai vajda, Gáspár vajda néhány esetben nem megfelelően viselkedett és tevékenykedett...). Ferîdün, *i. m.*, II. 488–489; Papp, Keresztény vazallusok, 92.*

¹⁴³ A Magyarországra és Erdélyre vonatkozó okmányokra ld. a mellékletben közölt listát és az ott feltüntetett jelzeteket.

s benne Erdélyt. Erre a *berâtra* a Habsburg-ellenes mozgalom legitimálásához volt szükség. Ugyanígy *berâtot* küldött Kujudzsu Murád pasa 1607 legelején Homonnay-Drugeth Bálintnak, akit szintén a magyarok királyának és Erdély fejedelmének nevezett ki, hogy ezzel biztosítsa Bocskai István örökségének átvételét. A magyar politikai vélekedés a *berâttal* soha sem elégedett meg. A fejedelmek és a rendek lépéseket tettek az *'ahdnâmék* megszerzésére, s általában eredményesen. Így történt ez 1605-ben, amikor Bocskai István követése kérelmezte az okmány kiállítását.

Fel kell hívnom a figyelmet arra is, hogy léteztek olyan szultáni *'ahdnâmék*, amelyeket nem uralkodónak, hanem erdélyi, majd a felvidéki magyar rendeknek állítottak ki az alábbi években: 1604, 1621–22,¹⁴⁴ 1629, 1681, 1682. Ezeket a szerződésleveleket a magyar rendek kérelme alapján készítették el a Portán, és biztosították például a szabad uralkodóválasztást és emellett az oszmán állam oltalmát a magyarországi területek felett. Három esetben: 1621–22-ben, 1629-ben és 1681-ben az oszmán protektorátus alatti terület védelmét az erdélyi fejedelem közvetlen irányításával képzelte el a Porta, de nem csatolta a Felvidéket (a történelmi Magyarország északi megyéit, nagyjából a jelenlegi Szlovákiát) az Erdélyi Fejedelemséghez. Thököly Imre felső-magyarországi (*Orta Macar*) fejedelemsége idején a felvidéki rendek számára 14 pontból álló szerződéslevelet küldtek,¹⁴⁵ amely a felvidéki kuruc felkelők és a hozzájuk csatlakozott rendek magyar nyelvű kérelme alapján jött létre. Az okmány tartalma az új vazallus állam lakosságának teljes vagyonszükségét, szabad vallásgyakorlatát szavolta. A szultáni védelem ellenszolgáltatásaként évente 40.000 tallér adófizetést írtak elő. Ezt az összeget ugyanakkor a Thököly Imrének átadott díszes kinevező okmányba, a *berâtra* is belefoglalták. (Ez a dokumentum szinte pontos mása a kozákok hetmanja, Petro Dorosenko 1669-ben kiállított kinevező levelének.) Összességében kijelenthető, hogy a magyar rendeknek

¹⁴⁴ Az okmányok jelzeteit – a fentiek szerint – mellékletben közlöm, ebben az esetben azonban jelezni kell, hogy ténylegesen melyik okmányra is gondolok. Bethlen Gábor 1613. október 23-án foglalta el az erdélyi trónt, a fejedelemségbe való kinevezését 1614. június 29. és július 8. között állították ki Isztambulban. Hiányos kiadása: Feridün, *i. m.*, II². 443–446; kortárs magyar fordítására ld. Mikó, Imre gróf, *Athnâmék*. In: *Erdélyi történelmi adatok*. II. Kolozsvártt, 1856, 336–342. Tahsin Gemil forráskiadásából azonban úgy tűnhet, hogy 1614-ben egy másik szerződéslevelet adtak az erdélyi fejedelemnek (Gemil, *Relațiile Țărilor Române*, 163–166, No. 61). Ez az okmány is a Feridün-féle gyűjteményből való, azonban nem Bethlennek, hanem a felvidéki magyar rendeknek szól, s biztosítja életüket és vagyonukat, illetve hitéletüket a Habsburgokkal szemben. Ezt az okmányt, bár másolata dátum nélkül maradt fenn, nem 1614-ben írták, hanem 1620 körül. A Gemil-féle iratkiadás alapján Viorel Panaite is úgy tárgyalta az illető – magyar rendeknek szóló – szultáni szerződéslevelet, mint a Bethlen 1614. júliusi beiktatásakor átadott *berâtot* (?). Panaite, *The Ottoman Law*, 267.

¹⁴⁵ Papp Sándor, Thököly Imrének és Közép-Magyarország népének kiállított szultáni szerződéslevelé/Imre Thököly ve Orta Macaristan halkına verilen ahidname-i hümayun. In: Seres István, *Thököly Imre és Törökország/Imre Thököly ve Türkiye*. Budapest, 2006, 278–289.

kiállított szultáni szerződéslevelek minden esetben a Habsburg-házi magyar királyok elleni felkelés társadalmi alapjának megerősítésére szolgáltak, nagyon széles belső autonómiát, vallásszabadságot biztosítottak.

A 16. században az erdélyi vajdai/fejedelemi beiktatás négy lépcsőből állt. Miután az erdélyi rendek bejelentették az új uralkodó megválasztását a Portán, legalább két szultáni parancsot küldtek az országba. Az egyik fermán tudatta az új uralkodóval a szultáni elismerést, a másik ugyanerről tájékoztatta a rendeket. Ezután díszes küldöttség hozta a fejedelemi kinevező jelvényeket: zászlót (*sancak*), süveget (*üsküf, börk*), buzogányt (*topuz*), tollforgót (*sorguç*), szablyát (*tığ, seyf, kılıç*) és legalább két kaftánt (*hil'at*).¹⁴⁶ A küldöttség is hozott egy díszes szultáni parancslevelet. Az adatok arról szólnak, hogy ezután a fejedelmek követeiken keresztül kifizették a *berât*-illetéket, jöllehet ilyen irat ebből a korból egy sem maradt meg. Az is lehet, hogy az adatok már az *'ahdnâmé*re vonatkoznak.¹⁴⁷ Ezután érkezett meg a díszes *'ahdnâme-i hümayûn*. A későbbiekben egyszerűsödött a rendszer. A 17. században szokásossá vált, hogy a fejedelmeknek egy vegyes megnevezésű, de felépítésében teljes egészében a nyugati szuveréneknek adományozott *nâme*-típusú (tehát nem *nişân*-típusú, mint Dubrovnik esetében) *'ahdnâmét* küldtek, amely azonban betöltötte a kinevező levél, a *berât* funkcióját is. Ilyen, egyszerre *'ahdnâme-i hümayûn*nak és *berât-i şerîf*nek is nevezett okmányt kapott Bethlen Gábor 1614-ben, a felesége, Brandenburgi Katalin 1626-ban, I. Rákóczi György 1631-ben és II. Rákóczi György 1649-ben. Három esetben pedig a regnáló uralkodó elérte, hogy a fia még életében kinevezést kapjon; az ekkor kiadott okmányok *berât*ok voltak, nagyon hasonlóak a moldvai és havasalföldi vajdákéihoz. Meg kell jegyezni azonban, hogy az 1642-ben II. Rákóczi Györgynek, 1652-ben I. Rákóczi Ferencnek és 1684-ben II. Apafi Mihálynak adott *berât* a tulajdonosát nem az uralkodásra, hanem csak az apa halála utáni hatalom öröklésére jogosította fel. Erdély történetének fordulópontja az 1657-es év, amikor is II. Rákóczi György a Porta engedélye nélkül indult svéd szövetségben Lengyelország elfoglalására. A Porta ezért a tettéért leváltotta. A helyette megválasztott új fejedelem, Rhédey Ferenc kinevező levele, amelyet nem ismerünk, úton volt, amikor Rákóczi ismét elfoglalta a trónt. Ekkor Köprülü Mehmed pasa nagyvezír elhatározta, hogy személyesen jön büntetőhadjáratra. A frissen elfoglalt Borosjenő (Yanova, Ineu) vára alatti haditanácsban a nagyvezír elnökölt, s a tárgyaláson az Erdély bocsánatát kérő küldöttség vezetőjét, Barcsay Ákost jelölte ki új fejedelemnek. Uralomra kerülésének feltételeit a kádiaszker

¹⁴⁶ A beiktató jelvényekre vonatkozóan ld. B. Szabó János–Erdösi Péter, *Két világ határán. A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 4 (2002) 91–105.

¹⁴⁷ Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 136.

egy jogi végzésbe, *hüccetbe* foglalta.¹⁴⁸ Úgy tűnik, hogy elsőként az ő esetében használt a Porta csak *berâtot* a kinevezésre, bár az okmányt nem ismerjük. Az utolsó, 30 évig uralkodó fejedelem, Apafi Mihály szintén nem kapott '*ahdnâmét*, hanem csak *berâtot* 1661-ben, amelyben azonban feltüntették a régi szerződéslevelek pontjait is. A megváltozott politikai helyzetet szemléletesen mutatja Leslie, a konstantinápolyi Habsburg követ jelentése: „A törökök a legcsekélyebb különbséget sem teszik köztük (az erdélyiek – P. S.) és többi alattvalóik között, s amikor a törököknek hasznosabb, s ha a Felsőség úgy találná jobbnak, hogy egy vezírt vagy egy pasát helyezzen oda a fejedelem helyett, úgy gondolom, nem sokat haboznának a megvalósításával. Ők ebből az országból, ugyanúgy, mint Havasalföldből és Moldvából, nagyobb hasznot szereznek ilyen módon, mintha az országukban egy pasa lenne. Apafi sem rendelkezik náluk a legkisebb hitellel vagy bizalommal sem, őt is nagyon könnyen leválthatják a legkisebb okból adódóan is, amikor is az érdeküknek megfelelőbb személyt tudnak ebben az országban találni.”¹⁴⁹

Apafi Mihály halála után a török földre menekült Thököly Imre kapott kinevezést az erdélyi fejedelemségre, amely okmány *nâme-i hümayûn* formára kiállított '*ahdnâme*. A 17–18. században kitört Habsburg-ellenes rendi mozgalmak is fel kívánták venni a Portával a viszonyt, s maguk kérelmezték a szultáni védelmet. Mindegyik felkelés részletes szerződéslevél-tervezeteket nyújtott be a Portára (1666, 1682, 1705, 1718), de ezek közül – mint láttuk – csak 1682-ben, Thököly kuruc államának létrejöttékor adtak érdemi választ. Amikor II. Rákóczi Ferencet a Porta 1716-ban meghívta Párizsból, hogy a török földön szerveződő új Habsburg-ellenes mozgalom élére álljon, elkészült Thököly Imre 1690-ben kapott erdélyi '*ahdnâméja* mintájára egy szerződéslevél, amely azonban sohasem került a fejedelemhez. Az utolsó, szultán által kinevezett magyarországi és erdélyi fejedelem II. Rákóczi Ferenc fia, Rákóczi József volt, akinek 11 pontból álló '*ahdnâme-i hümayûnt* állítottak ki 1150. ramazán utolsó harmadában (1737. december 20–31.). Az okmányt Rákóczi József latin nyelven ratifikálta, tehát a megállapodás *bilaterális* volt.¹⁵⁰ A Habs-

¹⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Barcsay Akos'un Erdel kirallığına ait bazı original vesikalalar. *Tarih Dergisi* 7 (1953) 51–64; Papp, *Fejezetek a 17–18. századi*, 432–439, No. 29.

¹⁴⁹ *Und die türkhen zwischen Ihnen, vnd Ihren anderer Vnterthanen gar ein schlechten Vnterschied machen, also wann sie Türkhen es vor Ihren mehreren nutzen, vnd hoheit befinden Jhesten, ein Vezier, oder Bassa anstatt des fürsten all dorten zusetzen, glaub Ich sie kein sonderliches bedenken wüden haben, es werkhstellig zu machen. Sie geniessen daßselbe Land, wie auf die Wallachey, vnd Moldau, besser auf dise weiß, als ein Bassa in Ihrem Land wehre, der Abaffi ist bey Ihnen in gar einem schlechten credit, vnd stima, dörfe gar leicht ein Veränderung mit Ihm Vorgehen, auch wegen /112r/ einer geringer Vrsachen, wann Sie nur eine taugliche Person vor Ihr Interesse in selbem Land finden könne.* ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica) Karton 138. Konv. B. (1666 Jänner-April) 108–115. Walter Leslie konstantinápolyi követ jelentése.

¹⁵⁰ Mint jeleztem, az 1529 előtti magyar–oszmán békeszerződések bilaterálisak voltak, hiszen a Magyar Királyság nem volt az iszlám hatalom alávetettje. Később ez a viszony unilateriá-

burg–oszmán háború eredménytelensége, illetve a fiatal fejedelem korai halála (1739) egyetlen maradandó eredménnyel járt: a Rodostóba menekült magyar emigráció a 19. század elejéig védelmet és ellátást kapott az oszmán kormánytól. A menekültek élére kinevezett vezetők (*baş ve buğ*) az ellátmányról és a magyarok vezetőjének tiszttségéről szultáni parancsokat kaptak. A menekültek megélhetését biztosító elszámolások mind arra utalnak, hogy a megítélt évdíjat szultáni *berâth*-ban utalták ki, ilyen okmány azonban egyelőre nem került elő.¹⁵¹

Az első magyar király, Szapolyai János szultáni vazallussá válásakor biztosan kapott az új politikai helyzetet értelmező *'ahdnâmét*, melyet *nem ismerrünk*. A magyarországi államjogi viták esetében azonban az ún. „szülejmáni *'ahdnâménak*”, illetve annak a tudatnak, hogy ekkor egy megállapodás biztosította Szapolyai János hatalmát, fontos legitimációs szerepe volt. A török hódoltság teljes időtartama alatt hivatkoztak rá, s úgy tartották, hogy minden fejedelmi szerződéslevélnek ez az alapja.¹⁵² Talán nem túlzás, hogy valamiféle konstitúciós jelleget szántak neki.

Magyarország 1529-től vállalta az adófizetést, azonban úgy látszik, hogy 1541-ig nem fizettek adót. Az első erdélyi adót 1543-ben fizették be, melynek az összege 10.000 arany volt.¹⁵³ 1575-ben emelték az összegét 15.000-re,¹⁵⁴ ami 1624-ben ismét 10.000 aranyra mérséklődött,¹⁵⁵ majd 1648-tól újfent 15.000-re emelkedett.¹⁵⁶ II. Rákóczi György lázadása után 40.000 aranyra nőtt,¹⁵⁷ mely összeget utoljára valószínűleg 1687-ben fizették be a nagyúri kincstárba, Isztambulba.¹⁵⁸

---

lissá vált. Ez az okmány az egyetlen példa arra, hogy a (leendő) keresztény vazallus bilaterális szerződéslevelet is kaphatott. Az *'ahdnâmék* egyoldalú kiállítására ld. Panaite, *The Ottoman Law*, 241–242.

¹⁵¹ *Bâ-berât-i 'âlîşân mutasarrıf oldıği yevmi yedi yüz yiğirmi üç akçe nafaka bahâmızdan* [A napi 723 akçe összegű ellátmányunkból, amelyet a fenséges megerősítő levelünk alapján birtokolunk...] BOA Cevdet Hariciye 808/2 (1172); Mikes Kelemen igazoló elismervénye, hogy a tekfúrdagi vámból az 1172. sabân hónapra (1759. március 30.–április 27.) eső havi ellátmányát felvette.

¹⁵² Papp, II. Rákóczi György, 99–170.

¹⁵³ Ágoston Gábor, *A hódolt Magyarország*. Budapest, 1992, 51.

¹⁵⁴ Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 87.

¹⁵⁵ Szilágyi Sándor, *Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Pest, 1867, 236–238.

¹⁵⁶ Az erdélyi adóemelés kéréséhez ld. Szilády Áron–Szilágyi Sándor, *Török magyarkori államokmánytár*. III. Pest, 1870, 105–107 (Rác István jelentése I. Rákóczi Györgynek 1642. május 15-én). Az erdélyi adó változásaira a bécsi Nationalbibliothek Mx 174. sz. kéziratában is találunk adatokat. Ez is igazolja (vö. fol. 54v–55v: *ber-müceb-i defter-i hazîne-i 'amire 'an tahvil-i voyvoda-i Erdel*), hogy a kézirat összeállítója alaposan búvárkodott I. Rákóczi György kora portai viszonyaiban; Papp, II. Rákóczi György, 127.

¹⁵⁷ *Minden megkisebbités nélkül pedig esztendőben Erdély adaját negyven ezer aranyat kell küldenetek*. Köprülü Mehmed pasa békepontjai Barcsay Ákos fejedelemnek. MOL R 315 Török iratok No. 89.

¹⁵⁸ ANR DG–Bucureşti Doc. turc. XXIX/2362; Gemil, *Relațiile Țărilor Române*, 374–380.

A mai Ukrajna területén élő kozákok viszonya a Portához Bogdan Hmelnyickij hetman Lengyelország elleni lázadása (1648) után szintén magán viseli a vazallusi helyzet jellemzőit. A kozákok a Báthory István lengyel királytól kapott privilégiumlevél alapján Ukrajna területén előjogokkal bírtak, amelyeknek az alapja a katonai szolgálat volt, elsősorban a tatárokkal szemben. Bogdan Hmelnyickij ezek védelmére kelt fel, s keresett a lengyel királyság ellenében szövetségeseket, a Krími Kánságot, Moszkvát, Erdélyt, Svédországot és az Oszmán Birodalmat. Már 1650 tavaszán vagy talán még korábban levélben is követség révén kereste meg a Portát, s kérte a katonai támogatást. Ugyanakkor kifejezte hűségét a szultán iránt.¹⁵⁹ Kérdéses, hogy a tatárokkal kötött kozák megállapodás mellett létezett-e részletes, a szultán és a vazallusa közötti viszonyt szabályozó dokumentum. Erre a kérdésre egyértelmű válasz nem adható. A szakirodalom az utóbbi évtizedekben egységesen hamisnak ítéli meg azt az 1648-ra dátumozott kereskedelmi és védelmi szerződést, amelyet Omeljan Pritsak egy 1822-ben Moszkvában kiadott okmánytárból lengyel fordításban közölt.¹⁶⁰ Az azonban egy 1651. február-március fordulóján keletkezett szultáni levélből világos, hogy a kozák hetman konkrétan kérte a szultáni *'ahdnâme* kiadását, amelyben a szerződés feltételei (*'uhûd u şurûti*) szerepelnek. A szultán egy kozák követség érkezését és a helyzet részletes ismertetését tette a kért megállapodás feltételévé.¹⁶¹ Hmelnyickij utóda a hetmani székben, Petro Dorosenko tovább jutott a szultáni támogatás megszerzésében.¹⁶² Eredetiben és hivatalos másolatban is fennmaradt az 1080. muharrem 1–10./1669. június 1–10. között keletkezett kinevező levele (*berât-i se'âdet-fezâ-yi husrevânî ve bu menşûru l-lâzîmi l-îmtisâl-i hâkânî*), amelyben őt a kozákok három törzse hetmanjává (*Sarı kamış ve Bârâbâş ve Pôtkâl uç kavim kazağı hatmânî*) nevezték ki, s az alatta álló területet szandzsákként örökre neki adták. Az okmányból kiderül, hogy a szultáni hatalom védelmét a kozákok kérték, mégpedig olyan módon, ahogy Moldva és Havasalföld is az Oszmán Birodalom védelmében részesült. Egy jelentős különbség minden más keresztény vazallussal szemben kimutatható: a kozákoknak a védelem ellenszolgáltatásáért *nem kellett adóz-*

¹⁵⁹ Jan Rypka, Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki. In: *Z dějin východní Evropy a slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy university k seděsátým narozeninám*. Uspořádal: Miloš Weingart–Josef Dobiaš–Milada Paulová. Praha, 1928, 346–350.

¹⁶⁰ Omeljan Pritsak, Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648). *Oriens* 6 (1953) 266–298. Az okmány hitelességét tagadja: Edgar Hösch, Der türkisch-kosakische Vertrag von 1648. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 27 (1980) 233–248.

¹⁶¹ J[an] Rypka, Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmel'nyckij. *Archiv Orientalní* 2 (1930) 269–273.

¹⁶² Varga Beáta, Petro Dorosenko hetman „háromféle” politizálása a megosztott Ukrajnában (1665–1676) (kézirat) 1–15; Varga Beáta, *Őnállóság, autonómia vagy alávettség*. Szeged, 2008.

niuk.¹⁶³ Mint fentebb, Thököly Imre Orta Madzsar királyává történt kinevezésénél (1682) említettük, a magyar uralkodó és Dorosenko *berátja* szinte szó szerint megegyezik egymással. Ugyanakkor a szultáni támogatás és a beiktatás megemlítése mellett a *berátokban* nem olvashatók részletes pontok a padisah és a vazallus állam viszonyáról. A magyar példa azt mutatja, hogy a *berát* mellé adott *'ahdnâme* pótolta ezt a hiányt. A hatalmi viszony illetően rendezése megfigyelhető a kozákok esetében is, ahol 17 pontba foglalták a két fél közötti megállapodást.¹⁶⁴

Vallási közösségek privilegizálása

A vallási közösségek privilegizációjára vonatkozó adatok egészen Mohamed próféta koráig nyúlnak vissza. Ezt a hagyományt tovább követték a későbbi századok muszlim uralkodói, így például a perzsa sahok, akik az örmény kolostorok számára is biztosították az adómentességet, illetve a birtoklás jogát.¹⁶⁵ Az Irán területén élő karmelita atyák perzsa nyelvű levelezése a fentiekhez hasonló jogok létét mutatja Nagy Abbasz sah idején a 17. században is.¹⁶⁶ Arra, hogy a fentebb bemutatott rendszer az egymást követő évszázadok és a változó földrajzi környezet ellenére milyen keveset módosult, több példát is hozhatunk. Omar kalifa a jeruzsálemi pátriárkának olyan szerződéslevelet állított ki, amely – a fenti elvek szerint – a lakosság jogait és kötelezettségét fogalmazta meg a *dzimmî* státus kifejtése mellett.¹⁶⁷ Ugyanakkor ismert egy másfajta típusú megállapodás is, amely szintén a jeruzsálemi pátriárkának szól, s amely az Olajfák hegyén lévő Szent Sír-templom keresztény közösségének adótól és szolgálatoktól való mentességét biztosította, miközben a zarándokoktól fejenként három ezüstdirhem összeg beszédését irányozta elő.¹⁶⁸ Tehát már a korai iszlám időszakában találunk olyan nyomokat, amelyek szerint a keresztény települések lakossága mellett intézmények is kaptak védelmet biztosító és szolgáltatásokat csökkentő dokumentumokat. Ez, illetve az ehhez hasonló okmányok példaképpül szolgálnak a későbbi muszlim dinasztiák számára, ame-

¹⁶³ BOA, İbnülemin Hâriciye, 52; az irat részleges átírása: Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/2. 113/1. jegyzet.

¹⁶⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. IX. Санктпетербург, 1878, 218–220, No. 73. Az adatért és az okmány másolatáért Varga Beátának tartozom köszönettel.

¹⁶⁵ Bert G. Fagner, *Repertorium Persischer Herrscherurkunden. Publierte Originalurkunden (bis 1848)*. (Islamische Materialien, 4.) Freiburg im Breisgau, 1980, 70–71, No. 153.

¹⁶⁶ Manūchir Sutūdih–İraj Afshār, *Asnād-e Pādīmīryān-e Karmilī bāzmāndih ez 'aşr-e šāh 'Abbās Safāvi/Remained Documents of Carmelite Padres since Shah Abbas Era*. Tehran, 2004. A kötetet Sárközy Miklóstól kaptam, amit itt is meg szeretnék köszönni.

¹⁶⁷ Nagel, *i. m.*, 98–100.

¹⁶⁸ Hammer, *Sened*, das ist Vertragsurkunde, 67–69. Megjegyzendő, hogy a Hammer-féle kiadás mellett más, iszlám jogtörténettel foglalkozó munkák a fent érintett szöveget nem tárgyalják.

lyek a keresztény egyházak közösségeinek oltalomlevelet adtak. Ilyen okmányokat ismerünk a Sinai-félsziget Tur hegyén lévő ortodox kolostor esetében a mameluk korból, amelyet I. Szelim oszmán szultán és követői is megerősítettek.¹⁶⁹ Halil İnalçık a konstantinápolyi pátriárka és az oszmán szultánok viszonyát vizsgálta meg Kontantinápoly elfoglalása után, s egyetértve a korábbi vélekedéssel feltételezte, hogy II. Gennadius Scholarius a megerősítés során egy szultáni kinevezőlevelet (*berât*) kapott.¹⁷⁰

Az oszmán államban a keresztény közösségek vezetőinek uralkodói kinevezése, vagyis investitúrája általánosnak volt tekinthető. Eredeti okmányok elsősorban a metropoliták megerősítésére vonatkozóan maradtak fenn. Az Áthosz-hegyen működő Szent Hilandar szerb kolostor anyagát feldolgozó Aleksandar Fotič bár nem közölt metropolitákra vonatkozó *berât*-szöveget, létüket és funkciójukat ismerteti.¹⁷¹ A téma szép példája József vidini metropolita kinevezése 1763-ban.¹⁷² Josef Kabrda brünni oszmanista a keleti egyház metropolitáinak adott szultáni kinevezőlevelek (*berât*) közül 21 példányt sorol fel 1633 és 1848 között, feltüntetve levéltári jelzeteiket vagy kiadásuk helyét.¹⁷³ Az utolsó okmányt Abdülmedzsid szultán (1839–1861) névjegye díszíti, és egy „Öreg János” (*Eski Yogan*) néven nevezett monostor új metropolitáját, Agapiosz kalugyert helyezte abba a privilégiumrendszerbe, amelyet elődje, Miletosz élvezett.¹⁷⁴

Az oszmán állam minden önálló egységként megragadható csoportot, ha annak közösségi privilegizálására szükség mutatkozott, hasonló elvek szerint épített be a birodalomba. A rendszer egyik formája, ha a közösség kéri kollektíven belső autonómiája s ezzel együtt valamilyen előjoga megerősítését. II. Mehmed szultán idején a fentiek szellemében kaptak biztosítékokat a boszniai

¹⁶⁹ Hans Ernst, *Die mamelukische Sultansurkunde des Sinai-Klosters*. Wiesbaden, 1960; Klaus Schwarz, *Osmanische Sultansurkunden des Sinai-Klosters in türkischer Sprache*. (Islamkundliche Untersuchungen, 7.) Freiburg im Breisgau, 1970.

¹⁷⁰ Hammer-Purgstall, *Geschichte*, II. 1–3; Kritobúlosz, *II. Mehmed élete*. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, XXVII.) Ford. Szabó Károly. Budapest, 1875, 117–118; Halil İnalçık, The Status of the Greek Orthodox Patriarch. In: Uő, *Essays in Ottoman History*, 195–223.

¹⁷¹ Александар Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском Царству XV–XVII. век*. *Mounth Athos and Hilandar in the Ottoman Empire (15th–17th Centuries)*. Београд, 2000, 95.

¹⁷² Josef Kabrda, *Berât vidinského metropolity Josefa z roku 1763 (Přispěvek k dějinám pravoslavné církve v říši osmanské)*. Facsimile, turecký text, překlad a výklad. Praha, 1937, 76.

¹⁷³ Josef Kabrda, *Le système fiscal de l’Eglise orthodoxe dans l’Empire ottoman (d’après les documents turcs)*. Brno, 1969, 33. Kabrda nagyon részletes, jól adatolt munkájában hivatkozik például az alábbi német nyelvű feldolgozásra, amely szintén tartalmaz *berât*ot eredeti oszmánli nyelven és német fordításban: Helmuth Scheel, *Die staatsrechtliche Stellung der ökonomischen Kirchenfürsten in der alten Türkei*. (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jhrg. 1942. Phil.-hist. Klasse, No. 9.) Berlin, 1943.

¹⁷⁴ Kabrda, *i. m.*, 33. Az okmány jelzete: Arhivele Națională Ale României, București, Sul. No. 76. Vö. Guboglu, *Paleografia și diplomatica*, 160–161, No. 192, facsimilul 192. A publikáció nem tesz kísérletet a kolostor azonosságára.

katolikus ferencesek. Ez az ismert okmány a hagyományok szerint 1463. május 28-án keletkezett a milodrazsi mezőn, és egy másolatát máig őrzik a fojnicai ferences kolostorban Boszniában. Tartalmának és kiállítási körülményeinek legújabb, alapos feldolgozása Srećko M. Džaja nevéhez fűződik.¹⁷⁵ Az irat első modern ismertetője a magyar Asbóth Sándor volt, aki bosznia-hercegovinai útleírásában a dokumentumot fordításban közölte.¹⁷⁶ A délszláv szakirodalomban elsőként Josip Matašović tárgyalta az okmányt az 1930-as években.¹⁷⁷ Azonban kutatásai ellenére is bizonytalan maradt a fő kérdés, hogy az okmány eredeti-e vagy hamisítvány.¹⁷⁸ Csak a második világháború után állapította meg Hazim Šabanović, hogy az *'ahdnâme* nem eredeti, hanem egy 1645–1669 között készült másolat. Dominik Mandić és Karlo Jurišić azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy a fentiek ellenére a franciskánus hagyomány szerint az okmány létéről 1486-tól folyamatosan maradtak fenn adatok. Később Vančo Boškov macedón turkológus is elfogadta azt a nézetet, hogy az okmány nem hamisított szöveg, hanem az eredetinek későbbi másolata.¹⁷⁹ Mindezek alapján a fojnicai *'ahdnâmét* a szakirodalom kétség nélkül autentikusnak fogadja el.¹⁸⁰

A tárgyalt okmány története szorosan összekapcsolódik a szegedi ferences kolostor működésével is. A szegedi ferencesek a 17. század első felében a temesvidéki ortodox metropoliták zaklatásai miatt a fojnicai *'ahdnâménak* a lippai kádi által hitelesített másolatát használták annak bizonyítására, hogy a katolikus vallás más rítust követ, mint az ortodox, tehát a hódoltsági területen élő katolikus hívek ezáltal mentesek a keleti egyház méltóságainak fizetendő egyházi adótól és szolgáltatásoktól.¹⁸¹

¹⁷⁵ Srećko M. Džaja, Fojnička Ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike: Kontekstualizacija Ahdnama bosanskih franjevaca. *Bosna Franciskana* 31 (2009) 103–128.

¹⁷⁶ Asbóth János, *Bosznia és a Hercegovina. Útirajzok és tanulmányok*. II. Budapest, 1887, 180; Johann von Asbóth, *Bosnien und Herzegowina. Reisebilder und Studien*. Wien, 1888, 441.

¹⁷⁷ Josip Matašović, Fojnička regesta. *Srpska Kraljevska Akademija. Spomenik 67. Drugi razred* 53 (1930) 59–432.

¹⁷⁸ Džaja, *i. m.*, 109.

¹⁷⁹ Džaja, *i. m.*, 110; Vančo Boškov, Ahd-nama Murata III stanovnicima Bara iz 1575. godine. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 28–30 (1977–1979) 279–285; Uő, Pitanje autentičnosti Fojničke ahd-nama Mehmeda II iz 1463. godine. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 28–30 (1977–1979) 87–105; Molnár Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon*. I. (1572–1647). (Humanizmus és reformáció, 26.) Budapest, 2002, 83/208. jegyzet.

¹⁸⁰ Hazim Šabanović, Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća. *Istoriskopravni zbornik Pravnog fakulteta Sarajevo* 1–2 (1949) 201–202; Dominik Mandić, Autentičnost ahd-name Mehmeda II. B. H. francivcima. *Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu* (Skađaček zbornik) 3–4 (1971) 61–90; Boškov, Pitanje autentičnosti, 87–105; Srećko M. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*. München, 1984.

¹⁸¹ Papp, Gesetzliche Garantien.

Összefoglalás

Összefoglalásként a következőkre kívánom a figyelmet felhívni. Először is jelezni szeretném, hogy a fenti példák nem fedik le sem időben, sem térben az Oszmán Birodalomban meglévő autonóm közösségek összességét. Mivel a részterületek levéltári kutatása hiányos, így sok esetben csak a saját feltáró munkámra hagyatkozhattam a szakirodalomban publikált dokumentumok mellett. Az Oszmán Birodalomban a vazallus államok és a privilegizált közösségek rendszere nagyon összetettnek mutatkozik, azonban az oszmán állam rendelkezett olyan államigazgatási módszerrel, amellyel a különböző nem muzulmán vagy muzulmán autonóm közösségeket integrálni tudta különösebb uniformizálás nélkül. Ez a rendszer képes volt a kívülről jött kereskedő közösségeket, Velencét, Genovát, Franciaországot, Angliát, Hollandiát stb., illetve ezek kereskedelmi lerakatait, illetve konzulátusaikat is privilégiumokkal ellátni, hogy ezen a módon, *berátok* mintájára készült kereskedelmi szerződésekkel (*capitulatio*) önálló egységként építse be őket a birodalom rendszerébe. A fentiek alapján megállapítható, hogy a nagyon egységes szerkezetűnek tűnő Oszmán Birodalom éppenséggel a határvidékekhez közelítve a helyi, közösségi autonómiák konglomerátumszerű rendszerének tűnik.

A fent bemutatott adatokból látszik, hogy a keresztény állami autonómiák mellett működött egy muszlim vazallusok által irányított, országos (vilájet) és tartományi (szandzsák) szinten is elismert autonóm „államiság”.

A szakirodalom általában nem szokta megkülönböztetni a nem muszlim és muszlim autonóm rendszerek eredetét. A keresztény államok esetében a muszlim jogtörténet már régóta használja a Próféta korából származó példákat, amikor egy kisebb, majd egyre nagyobb közösség elismerve az iszlám védelme alatti másodrendű állampolgári (*zimmî*) státust, szerződéses viszonyba került, s betagozódott az iszlám birodalomba.

A muszlimok közötti alá- és fölérendeltség csak a későbbi korokban, a kalifátus feldarabolódása után jött létre. A fenti példák Karamánia és a Krím esetében kiindulásként valóban hordozhatták a szomszédos egymásmellettségéből alárendeltségbe történő átmenetet, de az említett példákat szolgáltató entitások nagyobb része nem ilyen úton került a birodalom fennhatósága alá.

Halil İnalçık próbálta először a muszlim törzsi, nemzeti szerkezetek autonóm, egy család (dinasztia), illetve nemzetség fennhatósága alatti viszonyát – az évszázadokon keresztül egymást váltó muszlim dinasztiák uralmi struktúrájában – rendszerbe foglalni.¹⁸² Az utóbbi időben pedig Orhan Kılıç

---

¹⁸² Halil İnalçık, *Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta'as and Awqâf*. In: *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor's of John E. Woods*. Ed. by Judith Pfeiffer and Sholeh A. Quinn in collaboration with Ernest Tucker. Wiesbaden, 2006, 113–134.

foglalkozik a keleti területek kurd törzseinél is kimutatható szandzsák szintű autonóm irányítási gyakorlattal.¹⁸³

İnalcık véleménye az, hogy bár az Abbászida- és a Szeldzsuk-dinasztia idején is természetes volt a nagy területre kiterjedő magánbirtoklás, az a típusú immunitás, amely a fenti muszlim szandzsákokban, vilájetekben kialakult, az İlhanidák *soyurgical* rendszeréhez áll közel. A *soyurgical*-diplomával, amelyet *yarlıgnak* is neveztek, a birtokos a birtokát teljes körű tulajdonjoggal kapta, s mentes volt (*mu'âf u musallam*) minden állami szolgáltatás és adó alól. Az oszmánok államuk történetének korai szakaszában (1453-ig) fenntartották a szabad birtoklás rendszerét, az örökbirtok adománylevelét azonban *temlik-nâménak* mondták, amelynek a típusa azonban a *berât*, vagy másképpen a *nişân* volt. Az örökbirtok-adomány jó néhány okleveles példája ismert perzsa nyelven a Timurida-korból Iránból. Ezen a területen a helytartók az általuk irányított tartományok felett is autonóm urak voltak, s İnalcık szerint ez a rendszer (s a *soyurgical* és a *yarlıg* kifejezés is erre utal) mongol hagyományra megy vissza. A mai Azerbajdzsán területén a safavida Irán sahja *malek/meliknek*, vagyis királynak nevezett helytartókat jelölt ki a kaukázusi tartomány élére, akik területükön a családban örökölhetően jutottak címükhöz.¹⁸⁴ A szteppén a legelőket a hercegek helytartóként autonóm módon birtokolták. Ennek neve törökül *yurd*, mongolul *nutug* volt. Ha csak a későbbi muszlim vazallusok kinevező leveleinek oszmán terminológiájára figyelünk, a *yarlıg* szó kinevező levél értelemben, a *yurd* szó *yurdluk* alakban *ocaklıkkal* kiegészítve (országosan és nemzeti keretben) a muszlim vazallusok kinevező iratainak terminológiájában köszön vissza. Vizsgálataim még nem zárultak le, jelen pillanatban

¹⁸³ Kılıç, Yurtluk-Ocaklık, 119–139.

¹⁸⁴ T. M. Musavi, *Orta asr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər*. (Azərbaycan S.S.P. Elmlər Akademiyası Tarih İnstitutu. Elm Nəşriyyatı, 10.) Bakı, 1977, 74–76: *Şəki ölkesinin melikiyi vəzifəsi haqqında Şah Sultan Hüseynin fərmanı*. 1701. augusztus. Szép kiállítású levél, ferman, amely hosszasan elmondja az előző melik leváltásának okát s az új melik kinevezését, akit a nép is támogat. Az eredeti okmány elveszett, így a szövegben lejegyezték az okmány kiállításának és regisztratúrájának módját, majd az új okmány kiállításának körülményeit. A leváltott személy (Melik Həsən) helyére *oranın (Şəkinin) mēlikliyi Mēlik Cēfērgulunun oğlu, ali ve yüksek rütbeli Mehemed hana verilsin ki, o öz ata-babası kimi hosrēftarlık ve tamahla mezkür vezifeye başlasın*. Itt fogalmazták meg az adó és a szolgáltatás mértékét. Ebben a részben olvasható olyan kifejezés, amely szerint a szegény lakosok imádkozzanak a sah életéért, mert jól döntött az érdekükben; p. 77, No. 11. 1737. május. *Şirvan ölkesinin beylerbeyi ezemetli emirler emiri, yüksek rütbeli Serdar han Şeki mahalının meliki Melik Əlimerdanın ölmesi heberinin yazılı surətde yüksek tahtın pilləsinə tēkdīm etmiş ve geyd olunan melikliyi adı çekilen Melik Əlimerdanın gardaşı Hēcēfgulu xahiş etmişdir. Geyd olunan yüksek rütbeli, habələ oranın [Şəkinin] bütün kēndəydarları be sakinleri adı çekilen işe onun [Nēcēfgulunun] galib ve layig olduğunu tēsdig etmişler. Buna esasən, hemin yüksek rütbelinin xahişinə köre, Şeki mahalının melikliyi, geyd olunan melik Əlimerdanın öldüyü tarixdən e'tibarən, onun gardaşı melik Nēcēfguluja tapşırılmış ve müraciyyət olunmuş buyurdug ki, gardaşı kimi doğru be düzgünlükle geyd edilən işin tēləbat be gəydalarını həyata keçirməyə başlayalar tēdbirlər körsin*.

azonban úgy látom, hogy a vazallus államok esetében nem lehet összemenni a keresztény és a muszlim dinasztiák kötődésének eredetét az oszmán hatalomhoz. Míg a keresztény vazallusoknál az iszlám védelmi szövetség *zimma*-rendszere jelentette a keretet, addig a muszlimok esetében az iszlamizált ázsiai mongol–török hagyomány. A 16. századtól az eltérő eredőkből adódó különbségek eltűntek, s a keresztény vazallusoknak adott kinevező levelek pontosan olyan fordulatokat tartalmaztak, mint amelyeket a muzulmánok esetében olvashatunk. A diplomatikai vizsgálódások arra az eredményre vezettek, hogy az oszmánok szemében egy vazallus uralkodó vagy bármely autonóm közösség vezetője pontosan olyan állami tisztviselőnek tűnt, mint azok, akik a klaszikusnak tekintett oszmán hivatalviselők közé tartoztak.

A 19. századi egyiptomi rendezés egyéb, az oszmán hatalom erejének fokozatos csökkenése idején kialakult eljárásra is fényt vet. Azokat a tartományokat, amelyeket nem bírtak a korábbi centralizált rendszerben kormányozni, megpróbálták az újra feléledő vazallusi függés keretében – sokszor egyre inkább névlegesen – a birodalmon belül tartani. Ezt az államjogi felfogást kell keresnünk Szerbia, Bulgária, Románia 19. században fennálló portai függésének értelmezésekor.¹⁸⁵ Az elv tehát egyfajta „Oszmán Nemzetközösség” kialakításának tervét hordozhatta. A balkáni keresztény államok mindent megtettek, hogy ezt is minél előbb levetkőzzék, azonban az angol és francia gyarmatosítással szembenéző földközi-tengeri provinciák ragaszkodtak hozzá, mert ez biztosította a kapcsolatot az iszlám világ felé, s egyfajta felekezeti védelmet jelentett a keresztény uralom alatt. Azt pedig, hogy a Balkánon is lassan szűnt meg az oszmánok uralma, az a tény mutatja, hogy Bulgária önállóvá válása – a közhiedelemmel ellentétben – például nem 1878-ban fejeződött be, hiszen a tényleges függés felmondására csak 1908-ban került sor.

---

¹⁸⁵ Panaite, *The Ottoman Law*, 467–468 (*eyâlet-i mümtâze* = privilegizált vilájetek).

FÜGGELÉK

A Magyarországra és Erdélyre vonatkozó szultáni szerződéslevelek és beiktató iratok jelzetei

(Ahol az eredeti okmányt vagy annak kéziratos másolatát sikerült megtalálni, csak a levéltári jelzetet adtam meg, a kiadások felsorolásától eltekintettem. Ettől csak abban az esetben tértem el, ha az okmányt Bécsben megjelent könyvben átírásban, német fordításban és facsimilében közzétettem. A fenti elvet egyetlen esetben nem követtem: Báthory András 1599. évi kinevezési iratánál, mert a teljes szöveget Kármán Gábor publikálta könyvem megjelenése után.)

Rövidítések és hivatkozások:

BOA = İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi

MD = Mühimme defteri

MOL = Magyar Országos Levéltár, Budapest

Feridûn = Feridûn Ahmed Beg, *Mecmû'a-i münşe'âtü s-selâtin*. I–II. İstanbul. 1274–1275²/1858.

Papp 2003 = Papp Sándor, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. Wien, 2003.

TSMK = İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

I. Szultáni 'ahdnâmék mint fejedelmi kinevező levelek

1. Báthory István II. Szelimtől

'ahdnâme-i hümayûn

1572. augusztus–szeptember (Feridûn II. 461–462.; Papp 2003, 214–219.)

2. Báthory István III. Murádtól

'ahdnâme-i hümayûn

1575. április 15.

Korabeli latin fordítás (Papp 2003, 220–221.)

3. Báthory István III. Murádtól (másodjára)

'ahdnâme-i hümayûn

1575. december 23.

BOA MD 27. (Papp 2003, 220–221.)

4. Báthory Kristóf III. Murádtól

hükm-i hümayûn (szultáni parancs)

1576. július

OSzK Protocollum Báthorianum (Papp 2003, 230–232.)

5. Márkházy Pál (trónkövetelő) III. Murádtól

‘ahdnâme-i hümayûn

1581. augusztus 20.

BOA MD 42. (Papp 2003, 243–247.)

6. Báthory András III. Mehmedtől

‘ahdnâme-i hümayûn

1599. augusztus 20.

Korabeli magyar fordítás (Papp 2003, 252–258; Kármán Gábor, Báthori András ahdnáméja.

Fons 14 [2007] 339–348.)

7. Báthory Zsigmond III. Mehmedtől

‘ahdnâme-i hümayûn

1601. augusztus 11.

Korabeli magyar fordítás (Papp 2003, 252–258.)

8. Bocskai István I. Ahmedtől

‘ahdnâme-i hümayûn

1605. április 20.–május 18.

Korabeli oszmán másolatok és magyar fordítás (Papp 2003, 267–286.)

9. Báthory Gábor I. Ahmedtől

‘ahdnâme-i hümayûn

1608. szeptember 2–11.

Eredeti. Wien, ÖNB Handschriftensammlung Mxt 1598.

10. Bethlen Gábor I. Ahmedtől

‘ahdnâme és berât-i hümayûn

1614. július 1.

Korabeli oszmán másolat. İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi (Ferîdûn II². 443–446.)

11. Brandenburgi Katalin IV. Murádtól

‘ahdnâme és berât-i hümayûn

1627. április 6–16.

Korabeli oszmán másolat és német, magyar fordítás. Berlin, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz I. Hauptabteilung, Geheimer Rat, Repositorium 11, Auswärtige Beziehungen, 255a Siebenbürgen No. 3. vol. 3. Bl. 339–344.

12. I. Rákóczi György IV. Murádtól

‘ahdnâme és berât-i hümayûn

1631. április 3–12.

Eredeti. MOL Mikrofilmtár. 21050. doboz (ljubjánai vegyes iratmásolatok).

13. II. Rákóczi György Ibrahimtól

‘ahdnâme és berât-i hümayûn

1649. június 12–21.

Eredeti. Karlsruhe, Orientalische Handschriften. „Rasttat 232“ (megsemmisült a II. világháborúban, de van róla fénykép); korabeli hivatalos másolat: Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4^oCod. MS. Turcica 29. fol. 62v-64r.

14. Thököly Imre IV. Mehmedtől az Erdélyi Fejedelemségre

‘ahdnâme-i hümayûn

1690. június 8–17.

Kortárs oszmán másolat. MOL Rákóczi-szabadságharc lt. G 15. 3. csomó Caps A/1 19. fasc. Literae Missilis Turcicae fol. 42.

II. Berátok

1. Bocskay István I. Ahmedtől

berât-i hümayûn

1604. november 5–14.

Eredeti (Papp 2003, 258–261.)

2. Homonnai-Drugeth Bálint I. Ahmedtől (az okmányt átírták Rákóczi Zsigmond nevére)

berât-i hümayûn

1607. január 20–29.

Eredeti. ANR-Braşov, Arh. Bisericii Negre E. IV, 150.

3. II. Rákóczi György Ibrahimtól

berât-i hümayûn

1642

Hiányos oszmán szöveg (Feridûn II. 470–471.)

4. I. Rákóczi Ferenc IV. Mehmedtől

berât-i hümayûn

1652. december 2–13.

Korabeli hivatalos másolat. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4^oCod. MS. Turcica 29. fol. 96r–96v.

5. Barcsay Ákos és Köprülü Mehmed nagyvezír között született megállapodás kádi-döntés (*hüccet*) formájában történt lejegyzése

hüccet

1658. augusztus 30.–szeptember 28.

Az eredeti a BOA-ban, fellelhetetlen.

6. I. Apafi Mihály IV. Mehmedtől

berât-i hümayûn

1661. október 5–14.

Az eredeti: României, Direcția Generală București, (Doc. turc. ?) suluri 137.

7. Thököly Imre IV. Mehmedtől

berât-i hümayûn

1682. augusztus 5–14.

Az eredeti: ÖStA HHStA Türkische Urkunden 05–15.08.1682.

8. II. Apafi Mihály IV. Mehmedtől

berât-i hümayûn

1684. november 19–28.

Korabeli hivatalos oszmán másolat. Göttingen, Niedersächsische Nationalbibliothek, 4^oCod. MS. Turcica 30. fol. 77r–77v.

III. Rendeknek szóló *'ahdnâmék*

1. I. Szülejmán szerződéslevele János Zsigmondnak

'ahdnâme-i hümayûn

1540. október 16.

Korabeli magyar fordítás. Protocollum Báthorianum (Papp 2003, 159–162.)

2. I. Ahmed szultáni szerződéslevele a magyar uraknak, melyben engedélyezi a szabad fejedelmválasztást

'ahdnâme-i hümayûn

1604. május 30.–június 28.

Korabeli magyar fordítás (Papp 2003, 258–261.)

3. II. Oszmán szultáni szerződéslevele a felső-magyarországi rendeknek

'ahdnâme-i hümayûn

1621–1622 fordulója

Korabeli oszmán szöveg (Ferîdûn II. 446–448.)

4. IV. Murád szultáni szerződéslevele Kassa, a Hajdúság és a hét felvidéki vármegye lakóinak

'ahdnâme-i hümayûn

1629 legvége, Bethlen Gábor halála után érkezett meg.

Korabeli magyar fordítás. MOL R 298. (Erdélyi iratok) I. tétel, fol. 79.

5. IV. Mehmed szultáni szerződéslevele a felső-magyarországi rendeknek

‘ahdnâme-i hümayûn

1681. április 18.

Debrecen, a Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégium Levéltára, Sinai Miklós hagyatéka, Z 38. sz. kötet.

6. IV. Mehmed szultáni szerződéslevele a felső-magyarországi rendeknek

‘ahdnâme-i hümayûn

1682. augusztus 5–14.

Korabeli hivatalos oszmán másolat. BOA Nâme-i hümayûn defteri No. 5, p. 347–352.

IV. A magyarországi török uralom megszűnése utáni szerződések, szerződéstervezetek

1. Titkos megállapodás Erdély adófizetésének felfüggesztéséről

mektup (nagyvezíri levél)

1687. december 7.

Eredeti. ANR DG-Bucureşti Doc. turc. XXIX/2362.

2. III. Ahmed szerződéslevele II. Rákóczi Ferencnek

‘ahd u misák (‘ahdnâme-i hümayûn)

1716. március 15–24.

Korabeli oszmán másolat. BOA Nâme-i hümayûn defteri No. 6, p. 377–378 (ezt az okmányt soha nem küldték el)

3. II. Rákóczi Ferenc szerződés-tervezete III. Ahmed számára

A tervezett ‘ahdnâme pontjai.

1718. május 13.

TSMK Revan 1946, fol. 107r–112r.

4. I. Mahmud szerződéslevele Rákóczi Józsefnek

‘ahdnâme-i hümayûn

1737. december 13.

Hivatalos oszmán másolat (Rákóczi József ratifikációja eredetiben fennmaradt). BOA Nâme-i hümayûn defteri No. 7, 483–486.

Autonomous systems of Muslim and Christian communities, churches and states in the Ottoman Empire

Sándor PAPP

When trying to provide a comprehensive overview of the vassal states and privileged communities of lower level within the Ottoman Empire, it can be first ascertained that the Ottoman state possessed an administrative system which facilitated the integration of the various non-Muslim and Muslim autonomous communities without making them uniform. In spite of its seemingly homogeneous structure, the Ottoman Empire appears to have been a conglomerate-like system of autonomous communities, especially as regards its frontier and adjacent areas.

In addition to the Christian state autonomies (in Transylvania, Moldavia, Wallachia, Dubrovnik, etc.) there was an “autonomous statehood” of the Muslim vassals both at provincial (*vilayet*) and district (*sancak*) levels (the Crimean Khanate, the emirs of Mecca, the Kurdish *beys*, etc.).

In the case of Christian states, Muslim legal practice often relied on examples from the time of the Prophet, when a small, later growing community, accepting the second-rate subject status (*zimmi*) under the protection of Islam, got into a contractual relationship with and integrated into the Islamic state.

It was Halil İnalcık who first tried to systematise the ways the different autonomous Muslim tribal and kin-based societies ruled by local dynasties were incorporated into the prevailing power structures during the reign of succeeding Muslim dynasties. Recently, Orhan Kılıç investigated the autonomies of the Kurdish tribes in the eastern *sancaks* of the empire. From their studies it becomes evident that while for the Christian vassals the framework was the *zimma* system, for the Muslims it was provided by the Islamised Asian Mongol–Turkish tradition (*yurdruk-ocaklık*). The differences originating from these various roots disappeared from the sixteenth century on and the documents of appointment given to Christian vassals had the same phrases as the ones granted to Muslims.

Research in diplomacy has shown that the Ottomans regarded a vassal ruler or the leader of any autonomous community (head of a Christian monastic order, orthodox bishop, etc.) as an imperial office-holder just like those Ottomans who held administrative-bureaucratic positions in the Ottoman state.

Péri Benedek

Milyen költő volt I. Szelim oszmán szultán?

A 114. *gazel* tanúsága

I. Szelim szultán (1512–1520) nem az egyetlen oszmán uralkodó, aki államférfiként is és költőként is jelentőset alkotott. Költészete bizonyos szempontból mégis egyedülálló, hiszen ő az egyetlen a szultánok sorában, aki verseinek túlnyomó többségét nem törökül, hanem perzsául írta.¹ Annak részletes elemzése, hogy a szultán miért nem saját birodalma, hanem az őellenfél, a szafavida állam hivatalos nyelvét választotta versei lejegyzésére, nem tartozik szorosan a jelen írás témájához. Annyit azonban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a szultán döntése nem a véletlen műve volt. A perzsa nyelvű *gazel*-költészet klasszikus korszakának nagy alkotói, Sa°dî (1213–1292), Amîr Husrav (1253–1325), Salmân Sâvacî (1300–1376), Hâfiz (1325–1392), Hucandî (megh. 1400), Câmî (1414–1492) után ugyanis korántsem számított egyszerű feladatnak e téren maradandót alkotni. A szultán nyelvválasztása hihetetlenül kockázatos volt. A rossz versek s nyomukban a mértékadó műkritikusok, a hozzáértő közönség elítélő, sőt netán lenéző vélekedése meglehetősen sokat árthatott jó hírének, fogadtatásának az irániaktól elfoglalt vidékeken. Ahogy pár évtizeddel korábban a kulturáltságának, irodalmi jártasságának elismerését szomjazó özbegek kán, Muhammed Şeybânî meglehetősen gyenge török nyelvű versei is sokat ártottak annak a képnek, melyet a fejedelem magáról láttatni kívánt. Şeybânî 1508-ban foglalta el a timurida művelődés utolsó bástyájának számító Heratot. Verseivel meg akarta nyerni a Câmî és Nevâ’î klasszisaéhoz szokott heratiak szívét, s bár némi „jutalmat” sikerült soraiért kikényszerítenie tőlük, a korabeli források fanyalgó beszámolói arról tanúskodnak, hogy a klasszikus műveltségét fitogtató nomád harcos egyszerű *gazel*jei nem nyerték el a klasszikus költészetben jártas városiak tetszését.²

Vajon I. Szelim verseiről hogyan vélekedtek a kortársak? A korabeli oszmán irodalomtörténeti források, mondani sem kell, elismerő szavakkal mël-

---

¹ I. Szelim perzsa nyelvű *gazel*-költészetének átfogó ismertetését ld. Péri Benedek, Szelim szultán perzsa *ġazaljai* I. Az első megközelítés. In: *Varietas delectat. Tanulmányok Kégl Sándor emlékére*. Szerk. Dévényi Kinga. Budapest, 2010, 21–45.

² Sám Mirzâ, *Tuhfa-i Sâmî*. Szerk. Rukn ad-Dîn Humâyûnfarruh. Tehrân, é. n., 28; Zahîr ad-Dîn Muhammed Bâbur, *Bâbur-nâme*. Szerk. Eiji Mano. Kyoto, 1995, 323.

tatták a szultán költészetét,³ ám a szafavida Irán területén készült perzsa költői antológiák szerzői a versek milyenségét illetően mély hallgatásba burkolóztak.⁴ Valóban igazuk volt-e az oszmán műkritikusoknak, vagy esetükben az elvtelen dicséreten kívül más szóba sem jöhetett? A jelen írás a szultán 114. *gazeljének* bemutatásával erre a kérdésre keresi a választ.⁵

A klasszikus perzsa és török nyelvű *gazelek* gazdag, de szigorú szabályokra épülő irodalmi hagyományból táplálkoznak, s szerzőik gyakran egy-egy korábbi költő versét, szófordulatát, ötletét használják fel, fejlesztik tovább. Ezért egy-egy verset érdemes a klasszikus költészet hagyományának kontextusában is megvizsgálni, s megnézni, esetében nem parafrázisról (*cevâb, nazîre*) van-e szó.⁶ Itt fontos megjegyezni, hogy a klasszikus költészet íratlan szabályai meglehetősen rugalmasan, az európai közgondolkodásban megszokottól eltérően kezelik a plágium fogalmát. Egy-egy korábbi szerző híres versét utánozni, parafrázist írni rá önmagában nem elítélendő cselekedet. Sőt adott esetben, ha például a *nazîre* túltesz az alapversen, akár dicséretesnek is minősülhet. De vajon pontosan mit jelent az, hogy egy *nazîre*, egy parafrázis jobb, mint az eredeti? A korabeli műkritikusok erre a kérdésre nem adnak pontos és határozott választ. Talán épp ezért érdemes ebben a kérdésben felidézni egy olyan kortárs vélekedését, akinek költészetét az oszmán irodalmi közéletben roppant nagy becsben tartottak. Câmi *Bahâristân* című művében a következőképpen foglalja össze véleményét, mely a parafrázisok megítélése szempontjából vezérfonalul szolgálhat:

„A szép gondolat tiszta testű szépség,
Kit folyton folyvást más és más ruhába öltöztetnek,
Ám szégyellnivaló ruha lesz új köntöse,
Ha az nem emeli ki jobban szépségét.
Jóravaló ember az, ki régi gyapjúcsuháját vállláról
Leveszi, s selyembe, brokátba öltözteti.”⁷

³ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü 'ş-şu'arâ*. I. Haz. Filiz Kılıç. İstanbul, 2010, 198; Latîfî, *Tezkiretü 'ş-şu'arâ ve tebsiratü 'n-nuzamâ*. Haz. Rıdvan Canım. Ankara 2000, 150; Sehî Bey, *Tezkire-i Sehî*. Haz. Mehmed Şükrî. İstanbul, 1325, 16.

⁴ A szafavida herceg, Sâm Mîrzâ egyetlen szóval sem jellemzi a szultán költészetét, mindössze a 34. *gazel* kezdő párversét idézi tőle. Sâm Mîrzâ, *i. m.*, 25.

⁵ *Selîn-nâme*. Hrsg. von Paul Horn. Berlin, 1904, 51.

⁶ A *nazîre* műfajáról ld. Fatih M. Köksal, *Sana benzer güzel olmaz. Divan şiirinde nazire*. Ankara, 2006; Cemal Kurnaz, *Osmanlı şair okulu*. Ankara, 2007.

⁷ معنی نیک بود شاهد پاکیزه بدن
که به هر چند در او جامه دگرگون پوشند
کسوت عار بود باز پسین خلعت او
گر نه در خوبیش از افزون پوشند
هنر است آنکه کهن خرقة پشمین از برش
بدر آرند و در او اطلس و اکسون پوشند

⁶ Abd ar-Rahmân Câmi, *Bahâristân*. İstanbul, 1846, 99.

Bár a korabeli források nem adnak részletes leírást arról, hogy egy *nazîrê*-nek milyennek kell lennie, a műfaj egyik jellegzetes ismérve mégis biztosnak látszik. Ez pedig nem más, mint a *nazîrê*vel szemben támasztott talán egyetlen formai követelmény, vagyis az, hogy a parafrázis az alapverssel azonos metrumban, azonos rím–redif kombináció felhasználásával készüljön. Hogy ezen túl mit tartalmazzon, az alapvers mondanivalóját miként öltöztesse új köntösbe, mely kulcsmomentumait ragadja meg, mely kulcsszavait értelmezze át, senki sem szabta meg pontosan. Az ilyesmi többé-kevésbé a parafrázis szerzőjének képességein, tehetségén múltott. Éppen ezért az alapvers, különösen abban az esetben, ha egy neves költő jól sikerült verséről van szó, és a rá írt válasz vagy válaszok összevetése remek lehetőséget nyújt arra, hogy kiderüljön, egy-egy parafrázis mennyire eredeti, szerzője mennyire tehetséges, mennyire képes a korábbiakhoz képest újat mondani, elődeihez képest új hangon megszólalni, olvasóit mennyire képes elvarázsolni.

Szelim szultán 114. *gazelje* is ilyen lakmuszpapír. Segítségével lemérhető, milyen költő volt a szultán, képes volt-e egy nagy tiszteletben álló költő versét olyan új köntösbe öltöztetni, amely talán egyes részleteiben vagy akár egészében is szebb, érdekesebb, csillogóbb, mint a korábbi ruha.

بی حال عشق نیست گذارید تا چکد	خونم گر از دو دیده بر آن خاک پا چکد
خون دلم ز خنجر آن دلربا چکد	هر گه مرا کشد بجفا تا بروز حشر
اشکم بیرگ گل ز نسیم صبا چکد	بر من صبا چو بگذرد آنگه بکوی او
ابری شود وزو همه درد و بلا چکد	دودی کز آتش دل من بر هوا رود
خونم ز دل جدا رود اشکم جدا چکد	گشتم کباب از غم و از گریه فراق
پاک است قطره ای که ز روی هوا چکد	اشکم بروی زرد هوادار قد اوست
تا چند ای سلیم بلا بر بلا چکد	هر لحظه از دو لعل لب آبدار دوست

Ha a vérem a két szememből az ama láb tapodta porba csorog,
az a szerelem eksztázisa miatt van, hagyjátok, hadd csorogjon!

Bármikor öl is meg engem a kinnal, egészen a végítélet napjáig,
szívem vére ama szívrabló töréről csorog.

A szellő ha tőlem az ő utcájába ér, akkor
könnyem a szellő fuvallatából a rózsa szirmára csorog.

A füst, mely szívem tüzéből száll fel a levegőbe,
felhővé lesz, s belőle fájdalom és bánat csorog.

Kebab lettem a bánattól, s a bánat okozta zokogás miatt
szívemből a vér külön folyik, s könnyem külön csorog.

Sárga arco[om]n a könnyem az ő termete csodálója,
tisztá a csepp, mely a vágy miatt csorog.

A barát két nedves ajkának rubintjáról minden percben,
meddig lesz még, ó Szelim, hogy bajra baj csorog?

A *gazel* hét párversből áll, metruma *muzâri^c-i musamman-i ahrab-i makfûf-i mahzûf* (– – × | – × – × | × – – × | – × –), az alkalmazott rím *-â*, a redíf pedig a *çakad* 'csorog' szó. Szelimet megelőzően ezt az együttest ketten használták: Amîr Husrav és Hucandî. A rímek tekintetében Szelim *gazelje* és Amîr Husrav kilenc *bejtet* tartalmazó verse között egy,⁸ Szelim és Hucandî hét párversből álló költeménye⁹ között négy egyezés található. A rímhasználat azonosságain túl több párvers hasonlósága, több kulcsmomentum azonossága is azt sejteti, hogy Szelim versét Hucandî *gazelje* ihlette.

Elöljáróban fontos még azt is megemlíteni, hogy bár a *gazel* rímje mögött egy olyan nagy kiterjedésű rimbokor áll, mely a perzsa nyelvű klasszikus költészetben tág teret ad a költői játékra, a redíf a verset mégis szűk keretek közé szorítja. Hogy miért? Szelim *gazeljei* főként szerelmes hangvételi versek,¹⁰ s ha a szultán átértelmezendő alapverset keresett, szinte kivétel nélkül *âşikâne* 'szerelmes' *gazeleket* választott. A 114. *gazel* mintájául kiszemelt Hucandî vers is értelmezhető ilyennek. A klasszikus szerelmes *gazelek* képi világában pedig nem sok dolog van, ami csoroghat. A javarészt a beteljesületlen szerelemről, a kedves távollétéről, a szerelmes szenvedéséről szóló versek kontextusában leginkább a vér és a könny ilyen. Az olvasó tehát már pusztán a redífből is látja, hogy sötét hangvételi, szenvedéssel, búbánattal teli költeménnyel lesz dolga.

Az első párvers:

خونم گر از دو دیده بر آن خك پا چكد   بی حال عشق نیست گذارید تا چكد

Hûn-am gar az du dîda bar ân hâk-i pâ çakad

„Ha a vérem a két szememből az ama láb tapodta porba csorog.”

Bî hâl-i ^caşk nîst guzârîd tâ çakad

„Az a szerelem eksztázisa miatt van, hagyjátok, hadd csorogjon!”

Szelim első *bejtje* a parafrázisoktól megszokott módon jelzésértékű. A költő tudatja közönségével, hogy verse Hucandî költeményének átértelmezése, s ezzel a gesztusával kijelöli azt a virtuális teret, megadja azt a hangulatot, melyben versét elhelyezi. Az egyértelmű utalást az első fêlsor (*miszra*) Hucandî

⁸ Amîr Husrav versét ld. *Kulliyât-i ^canâsir va davâvîn-i Husrav*. Lucknow, 1874, 169.

⁹ Kamâl Hucandî, *Dîvân*. I/2. Pod red. K. A. Sidfar. Moszkva, 1975, 537.

¹⁰ Sehî Bey, *i. m.*, 16.

második fêlsorának zárásával azonos szavai – *bar ân hâk-i pâ çakad* „ama láb tapodta porba csorog” – mellett a költő személyes jelenléte (*hûn-am* ’vérem’), valamint a két párvers közös vezérmotívuma adják. A közös vezérmotívum a véres könny, mely a szeretett lény (*ma^cşûk*) után reménytelenül epekedő szerelmes (*âşik*) szeméből a kedves lábának porába (*hâk-i pâ*) hull. Hucandî sorai egy helyzet, egy állapot sallangoktól mentes, szikár leírását adják:

Har katre hûn ki az muja bar rûy-i mâ çakad
 „Minden csepp vér, mely a szempilláról az arcunkra csorog,”
Âyad davân davân ki bar ân hâk-i pâ çakad
 „Sebesen, sebesen folyik, ahogy az ama láb tapodta porba csorog.”

A könnycseppek a szerelmes pilláiról először az orcájára hullanak, majd onnan gyors vizű (*âyad davân davân* „jön futva, futva”), véres pataként a földre, a szeretett lény tapodta földre folynak.

Szelimnél a véres könny mennyisége, a könnycseppek hullásának sűrűsége Hucandival ellentétben nem kap hangsúlyt. A szultán a zokogó szerelmes képeinek egy másik, a klasszikus költészetben gyakran előforduló momentumát, közhelyét domborítja ki. A második fêlsor ugyanis amellet, hogy a könnyek közvetlen kiváltójaként a szerelemmel járó eksztatikus, eufórikus lelki állapotot nevezi meg, azt is elárulja, hogy a véres könnyeket hullajtó szerelmes költőnek ez a kívülállók számára tragikusnak tűnő állapot valójában nincs ellenére. Az esetlegesen őt vigasztalni akarókat ugyanis megállítja, és arra kéri, hagyják, hadd vágyakozzék, s továbbra is hadd folyják a könnye.

A második párvers:

خون دلم ز خنجر آن دلربا چكد   هر گه مرا كشد بجفا تا بروز حشر

Har gah ma-râ kuşad ba-cafâ tâ ba-rûz-i haşr
 „Bármikor öl is meg engem a kinnal, egészen a végítélet napjáig,”
Hûn-i dil-am zi hancar-i ân dilrubâ çakad
 „Szívem vére ama szívrabló töréről csorog.”

A második és az első párvers közötti logikai kapcsolatot a vér (*hûn*) jelenti. Az első *bejt*ben a vér vagy véres könny a szerelmes költő szeméből, itt a szívéből folyik.

A párvers Hucandî második *bejtj*ét idézi:

Az gamza niş zad ba-cigar sâharî-nigar
 „Pillantásával szikét döfött a szívembe az a bûvös pillantású.”
Gû niş az kucâ zad va hûn az kucâ çakad
 „Mondd, a szike honnan döfött, s a vér honnan csorog?”

Szelim második fêlsora az alapvers második *bejtj*ének első fêlsorára felel: a két fêlsor leglényegibb kulcsszavai megfeleltethetők egymásnak. A Hucandî-

nál szereplő, az érvágáshoz használt szike (*nîş*) Szelimnél törre változik, a *cigar* 'belsőség', 'bél', 'szív' jelentésű szó helyett Szelim a közönségesen 'szív' jelentésben használt *dil* szót illeszti be. Hucandî „bűvös tekintetűjének” (*sâharî-nigar*) Szelim „szívablója” (*dil-rubâ*) felel meg. Szelim a felsorban finoman elrejtve utal arra, hogy a költői képet nem kell szó szerint érteni. Egy hagyományos retorikai alakzatban (*istî'âra-yi musarraha-i muraşşaha*), a tör képében elrejtve megjelenik az a fogalom, ami miatt a költő szíve, ha átvitt értelemben is, de vérzik. A kedves kacér pillantásáról (*gamza*) van szó. Maga a kép nem új, hiszen a klasszikus költészet hagyományos képi világában gyakran hasonlítják a szeretett lény incselkedő tekintetét, kacintását valamilyen megszire eljuttatható, hajítható, kilőhető szúróeszközhöz, dárdához, nyílhoz vagy törhöz, ám a mód, ahogy a képet Szelim felhasználta, nagy találékonyaságról tanúskodik. A szeretett lény, a szívabló kacér nézésének ilyesfajta felidézésével ugyanis Szelim úgy tudta megmutatni, hogy a Hucandî verse szabta szűk mozgástérben is könnyedén és találékonyan kezeli a rendelkezésére álló eszközöket, hogy egyúttal sikeresen jelenítette meg Hucandî első párversének kulcsfiguráját, a „bűbajos tekintetű” (*sâharî-nigar*) kedvest.

A harmadik párvers:

بر من صبا چو بگذرد آنگه بکوی او   اشکم بیرگ گل ز نسیم صبا چکد

Bar man sabâ çu ba-gzarad ângah ba-kûy-i û

„A szellő ha tőlem az ő utcájába ér, akkor”

Aşk-am ba-barg-i gul zi nasîm-i sabâ çakad

„Könnyem a szellő fuvallatából a rózsa szirmára csorog.”

A klasszikus költészet két gyorsléptű szellőhírnöke a *sabâ* és a *nasîm*. Többnyire az epekedő szerelmesnek hoznak hírt a szeretett lényről,¹¹ ám Szelim párversében fordított utat járnak be. A sóvárgó költőtől érkeznek kedvese utcájába, hogy ott átadják üzenetét. Az üzenet hordozója azonban ezúttal nem papírra írt levél vagy szóban átadható közlendő, hanem az epekedő szerelmes záporozó könnye.

A könny a párversben kettős szerepet tölt be. Egyfelől könnyen értelmezhető üzenet, mely a szerelmes szomorúságát, elkeseredettségét tudatja, másrészt eső, mely a második felsorban szereplő rózsát élteti, táplálja. A rózsa itt is, mint annyiszor a klasszikus költészet hagyományában, nem közönséges kerti virág, hanem a kedves orcáján kigyúló pír metaforája (*istî'âra-yi musarraha-i muraşşaha*). Szelim a záporoként a kedves arcára hulló könny képével a klasszikus költészet egy újabb közhelyét építi be a versbe meglehetősen ötletesen: a szeretett lényt az élteti, ha szerelmesét szenvedni látja, a szerelmes pedig örömmel tesz meg mindent, hogy kedvese kedvébe járjon.

¹¹ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk edebiyatında mazmunlar*. İstanbul, 2004, 417.

A párvers voltaképpen az alapvers hatodik párversében rejlő költői kép egyik mozzanatának átértelmezése, ahol Hucandî az éjjel (*şab*) álmatlanul virasztó szerelmes szeméből potyogó könnyet egy másfajta csapadékhoz, az égből aláhulló éjjeli harmathoz (*şabnam*) hasonlítja.

Har şab du dîda âb çakân az havâ-yi tu-st
 „A két szem az irántad érzett vágy miatt csepegtet vizet éjjelente,”
Şabnam ki dîda-î hama câ az havâ çakad
 „Éjjeli harmat, mely mindenütt ott van, a levegőből csorog.”

A negyedik párvers:

دودی کز آتش دل من بر هوا رود   ابری شود وزو همه درد و بلا چکد
Dûdî k-az âtaş-i dil-i man bar havâ ravad
 „A füst, mely szívem tüzéből száll fel a levegőbe,”
Abrî şavad v-az-û hama dard u balâ çakad
 „Felhővé lesz, s belőle fájdalom és bánat csorog.”

A negyedik párvers logikailag szorosan kapcsolódik az előzőhöz. Az alapgondolat itt is ugyanaz: az égből valami csorog, s a jelenséghez köze van a szenvedő szerelmesnek.

A szerelmezt a szerelem tüze emészti, s égő szívéből, akár a parázson sülő, a hirtelen nagy lángtól megperzselődő, kicsit odakapó húsból füst száll az ég felé. A klasszikus költészet képi hagyományában a gyötrődő szerelmes kínló-dása nyomán keletkező füst mindig sűrű és fekete. Az ilyen füstből az égen összeálló felhő pont olyan, mint a viharfelhők: fekete és baljóslatú, a bánat és pusztulás fenyegetését hordozó. Ahogy a víz körforgásában a levegőbe jutó pára csapadék formájában ismét a földre hull, úgy a szerelmes bánatát hordozó felhőből is bánat hull alá.

Szelim párverse ezúttal az alapvers utolsó párversét idézi, ahol Hucandî kedvese távollétét bánatot hozó felhőhöz hasonlítja, s ebből ömlik a földre a zokogó szerelmes bajt hozó könnyárja.

Abr-i balâ-st hicr-i tu va gîrya-yi Kamâl
 „Távolléted a bánat felhője, s Kamâl sírása,”
Bârân-i mihnatî ki zi abr-i balâ çakad
 „A gyötrelem esője, mely a bánat felhőjéből csorog.”

A két párvers összevetéséből jól látszik, hogy Hucandî *bejtje* sokkal iskolásabb, szájbarágósabb és színtelenebb. Két nem túl bonyolult metaforára épül: a bánkódó szerelmes szeméből hulló könny a bánat esője, s mivel az eső eredője a felhő, a bánkódó szerelmes sírását okozó magány a bánat felhője. Szelim *bejtje* sokkal összetettebb: metaforák sorát kombinálja. A költői képek az olvasóban egy vihar látványát idézik fel, melyben a sötétszürke, fekete szín dominál.

Szelim sokkal többet ad olvasójának, de sokkal többet követel is, hiszen párverse klasszikus irodalmi jártasság nélkül nehezen érthető, igazi íze nem is érezhető.

Az ötödik párvers:

خونم ز دل جدا رود اشکم جدا چکد   گشتم کباب از غم و از گریه فراق

Gaştam kabâb az gam u az girya-yi firâk

„Kebab lettem a bánattól, s a bánat okozta zokogás miatt”

Hûnam zi dil cudâ ravad aşkam cudâ çakad

„Szívemből a vér külön folyik, s könnyem külön csorog.”

Párversével Szelim Hucandî harmadik *bejtjét* idézi:

Ân dam ki tîg-i firkat-i û sâzad-am cudâ

„Abban a pillanatban, hogy a tőle való különválás kardja elválasztott engem,”

Az dida hûn cudâ çakad az dil cudâ çakad

„Szememből a vér külön csorog, a szívemből külön csorog.”

Jól látható, hogy a két költő első *miszrája* sok részletben hasonlít. Hucandî párversének kulcsszavai közül néhány Szelimnél is megvan: *firkat* – *firâk* (‘elválás’, ‘távollét’), *hûn* (‘vér’), *dil* (‘szív’) és végül a Hucandínál háromszor, Szelimnél kétszer előkerülő *cudâ* (‘külön’). A két második félsor szerkezeti hasonlóságát szintén nem lehet nem észrevenni. A két párvers azonban a hasonlóságok ellenére sokban különbözik. Hucandî *bejtje* csak annyiban következik az előző párversből, hogy a harmadik voltaképpen a második párvers parafrázisa. Az első félsorokban szereplő szűrő- és vágóeszközök (*nîş* ‘szike’, *tîg* ‘kard’) ejtette sebek vére csepeg a második félsorokban. A két Hucandî *bejt* parafrázis jellegét erősíti a második félsorok feltűnően hasonló szerkezete.

Szelim párverse szoros logikai kapcsolatban áll az előző *bejt*tal. A *kabâb* szó nem a semmiből kerül elő, megjelenése szervesen következik a megelőző párversben említett metaforából. A költő szívében a szerelem tüze ég. A szív tulajdonképpen ezen a tűzön sül, pirul, s lesz belőle sült hús, vagyis kebab.

A sült emlegetése az első félsor elején így óhatatlanul is megidézi az olvasóban a tűz képét. Az asszociációs lánc azonban itt hirtelen megszakad, s valami váratlan történik: a félsor második felében a sírás szón keresztül megjelenik a tűz ellentéte, a víz. A tűz és a víz ellentétpárja (*tezd*) nem kerül át a második *miszrára*, amely ennek ellenére szorosan kapcsolódik az előzőhöz, hiszen az első félsorban leírt folyamatok eredménye a sülés közben a szívből csorogó vér és a sírás következménye, a csordogáló könny. A két párvers közötti kapcsolatot még szorosabbá fűzi egy, a klasszikus költészetben gyakran alkalmazott költői eszköz (*leff u neşr-i murattab*), mely az első félsorban szereplő egy-egy kulcsmotívumnak (*kabâb*, *girya*) a második félsorban megfeleltet egy, az adott szövegkörnyezetben jelentésében közel álló szót (*hûn*, *aşk*).

A hatodik párvers:

اشکم بروی زرد هوادار قد اوست   پاک است قطره ای که ز روی هوا چکد

Aşk-am ba-rûy-i zard havâdâr-i kadd-i û-st
 „Sárga arco[om]n a könnyem az ő termete csodálója,”
Pâk ast katra-î ki zi rûy-i havâ çakad
 „Tiszta a csepp, mely a vágy miatt csorog.”

A párvers egyértelműen Hucandî hatodik párversének parafrázisa. Erről a Hucandî párversről Szelim harmadik *bejtjének* elemzése során már esett szó. A két párvers sokban hasonlít egymásra. Szelim megtartotta az alap párvers legfontosabb jegyeit: a két elem, a víz (*aşk*, *katra*) és a levegő (*havâ*) együttes szerepeltetését mind a két félsorban és az egész párvers karakterét meghatározó, a szavak kétértelműségére építő retorikai alakzatokat (*ihâm*).

Hucandî első félsora a kedves utáni vágy (*havâ*) miatt éjjel zokogva virrasztó szerelmes alakját idézi meg. Az alapkép és a főbb elemek Szelim versében is megtalálhatók, ám a két párvers között több eltérés is felfedezhető.

A megelőző párversekben Hucandî nyomorult állapotát, a kedves távolléte miatti gyöttrődését írja le. A hatodik párvers első félsorában aztán váratlanul felbukkan a költő kedvese, akit egyes szám második személyben meg is szólít. Szelim végig magányos szeretettje személyesen sehol sincs jelen a versben, a költő itt is egyes szám harmadik személyben beszél róla, amivel a szeretett lénytől őt elválasztó távolság nagyságát kívánja érzékeltetni.

Hucandî *bejtjében* fontos motívum az éjszaka (*şab*), mely megjelenik önállóan és a *şabnam* ’éjszakai harmat’ jelentésű szóban. Szelimnél nem lényeges, mikor készült a költői pillanatsfelvétel. A időpont meghatározásának hiánya a verssor mondanivalóját még inkább kiterjeszti, még inkább általános érvényűvé teszi.

Mindkét párvers egy szomorú, kétségbeesésében zokogó figurát állít a középpontba. Ám külsejéről, azon túl, hogy sír és a könnyei potyognak, csak Szelim párverse árul el többet. Az ő szenvedő szerelmese sápadt, arca a minden bizonnyal régóta tartó gyötrelmekből halovány, sárga (*zard*).

Az olvasó számára azonban először nem is ezek a különbözőségek, hanem a két párvers hasonló vonásai tűnnek fel. Hucandî versében fontos elem a *havâ* szó, mely a párversben kétszer is szerepel, az első félsorban ’vágy’, a második félsorban ’levegő’ jelentéssel. A *havâ* szó Szelimnél is hasonló elosztásban fordul elő. Az első félsorban nem önállóan, hanem egy névszói szerkezet első tagjának, egy két tagból álló összetett szónak az első tagjaként áll. A *havâdâr*, ahogy alapszava a *havâ* is, többértelmű szó. Bár a jelentése elvileg lehetne ’légies’, ’levegős’ is, ebben a félsorban a költő mégiscsak a ’barát’, ’csodáló’ jelentésben használja. Szelimnek itt még nincs tere arra, hogy a kétértelműségben rejlő lehetőségeket kiaknázza. Nem úgy a második félsorban! Az *az rûy-i havâ* kifejezés ugyanis itt többféleképpen is értelmezhető (*ihâm*). Jelentheti

azt, hogy 'a levegőből', azt, hogy 'a vágy miatt', s lehet egy harmadik olvasata is, melyhez röviden, két mondat erejéig vissza kell térni az alapvershez.

Hucandínál kétszer szerepel a *dîda* szó is, a *havâ*hoz hasonlóan mind a kétszer más jelentéssel. Először 'szem' jelentésben áll, a második előfordulása a *dîdan* 'látni' ige participiumából (*dîda*) képzett perfectum igealakban lelhető meg: *dîda-i* 'láttál'. Szelim találékonyága abban mutatkozik meg, hogy Hucandî szójátékát nem vette át, hanem egy másik, hasonló megoldással helyettesítette. Szelimnél a *rû* 'arc', 'felszín' jelentésű szó veszi át a *dîda* szerepét. Ez a megoldás az eredetinel sokkal találékonyabb, szellemesebb, hiszen lehetővé teszi egy újabb *ihâm* beillesztését. S itt rejtőzik az *az rûy-i havâ* kifejezés harmadik olvasata: 'a vágy arcáról'.

A hetedik párvers:

هر لحظه از دو لعل لب آبدار دوست   تا چند ای سلیم بلا بر بلا چکد

Har lahza az du la^l-i lab-i âbdâr-i dûst

„A barát két nedves ajkának rubintjáról minden percben,”

Tâ çand ay Salîm balâ bar balâ çakad

„Meddig lesz még, ó Szelim, hogy bajra baj csorog?”

Szelim utolsó párverse talán a *gazel* legkevésbé sikerült *bejtje*. A többi párvershez szinte egyáltalán nem kötődik. A középpontban eddig a szerelmes költő szenvedése, a szeméből csorgó könny, a sebzett szívéből csorgó vér állt, most pedig hirtelen, minden átmenet nélkül más kerül a költő figyelmének fókuszába. Szinte a semmiből előkerül egy emlék, felsejlik a társ (*dûst*) rubin színben tündöklő ajka, mely talán a költő szenvedéseinek fő forrása. Az eddigiekkel ellentétben a két felsor csak nagyon lazán kötődik egymáshoz. A két *miszra* közötti kapcsolatot, a csorgás lehetőségét az *âbdâr* 'lédús', 'nedves' jelentésű összetett szó első tagja, a 'víz' jelentésű *âb* szó teremti meg. Valójában nem nagyon érteni, mi az a baj, ami a kedves ajkáról csorog. Az olvasó nem tudja, a klasszikus költészet mely hagyományos toposzára gondol a költő. Talán a feddő, vagy épp ellenkezőleg, az édesen incselkedő szóra, a részegségre csábító borra? Az olvasónak az az érzése, hogy az utolsó párversben a költőt határozott szándék vezérelte. A hetedik párverssel be akarta fejezni a verset, ahogy ezt Hucandî is tette, de nem akárhogyan, hanem úgy, hogy Hucandî záró párversére való utalásul az utolsó *bejtje*be illessze rímhordozóként a *balâ* ('baj') szót. Ez sikerült is neki, méghozzá nem is akárhogyan. A rímshót megelőző három betű – *alif*, *be*, *re* – ugyanis kiadja a Hucandî versében a *balâ* szó előtt álló, felhő jelentésű *abr* (ابر) szót.

Amit azonban Szelim megnyert a réven, elveszítette a vámon. A formai bravúrért fel kellett áldoznia az utolsó párverset. Az adott helyzetben ugyanis azzal a megoldhatatlan problémával kellett szembesülnie, hogy a *balâ* szó mint rímhordozó és a Hucandî versének fő motívumát jelentő költői kép, a bánat

felhője, melyből bánat hull a földre, korábban már szerepelt a versében. A saját ötletének fogságába esett Szelim azonban ilyen szűk korlátok közé szorítva már nem tudta azt adni, amit korábban, s párverse nem is sikerült a legjobban.

Milyen költő volt hát I. Szelim oszmán szultán? Az eddig elmondottak önmagukért beszélnek. Találékony és tehetséges költő volt, aki még egy ilyen, viszonylag szűk keretek közé szorított parafrázisban is invenciózusan tudta kitölteni a rendelkezésére álló teret, tudta kihasználni a birtokában lévő, gazdag költői eszköztárat. A fentiek fényében talán nem túlzás azt állítani, hogy parafrázisában a legmagasabb szinten volt képes megfelelni annak a követelménynek, melyet Câmî fogalmazott meg: úgy tudta átöltöztetni, új színekkel gazdagítani más gondolatát, hogy az csillogóbban, színesebb öltözékben jelenhetett meg az olvasó előtt.

FÜGGELÉK

Hucandî *gazelje*

آید دوان دوان که بر آن خاک پا چکد	هر قطره خون که از مژه بر روی ما چکد
گو نیش از کجا زد و خون از کجا چکد	از غمزه نیش زد به جگر ساحری نگر
از دیده خون جدا چکد از دل جدا چکد	آن دم که تیغ فرقت او سازدم جدا
روز وداع اشک گر از دیده ها چکد	ریزد ستاره روز قیامت عجب مدار
دایم ز شیشه دل ما خون چرا چکد	گر زیر پا دلم بشکستی چو زلف خویش
شبم که دیده همه جا از هوا چکد	هر شب دو دیده آب چکان از هوای تست
باران محنتی که ز ابر بلا چکد	ابر بلاست هجر تو و گریه کمال

Minden csepp vér, mely a szempilláról az arcunkra csorog,
sebesen, sebesen folyik, ahogy az ama láb tapodta porba csorog.

Pillantásával szikét döfött a szívembe az a bűvös pillantású.
Mondd, a szike honnan döfött, s a vér honnan csorog?

Abban a pillanatban, hogy a tőle való különválás kardja elválasztott engem,
szememből a vér külön csorog, a szívemből külön csorog.

Az utolsó ítélet napján hullanak a csillagok. Nem csoda,
Ha az elválás napján a szemekből könny csorog.

Ha akár a copfodra, a szívemre tapostál, s össze is törted,
Miert van az, hogy szívem palackjából a vér (még mindig) csorog.

A két szem az irántad érzett vágy miatt csepegtet vizet éjjelente,
éjjeli harmat, mely mindenütt ott van, a levegőből csorog.

Távolléted a bánat felhője, s Kamâl sírása,
a gyötrelem esője, mely a bánat felhőjéből csorog.

What kind of a poet was Sultan Selim I? The evidence of the 114th ghazel

Benedek PÉRI

Sultan Selim I was not the only one among the Ottoman sultans whose favourite pastime activities included composing poems but he was the only one who wrote his lines almost exclusively in Persian. The sultan's choice of artistic medium must have been motivated by political considerations. Good pieces of poetry could earn him fame and admiration among the highly cultured Persian emigrés whose support he badly needed in his fight against the Safavides. Was he successful in his poetic undertakings? It is a difficult question to answer solely on the basis of contemporary works. Ottoman authors, who can hardly be considered impartial critics, tend to praise the sultan for his eloquent and elegant lines, and contemporary Persian authors remain silent on the quality of his pieces. An unbiased opinion can only be formed through the analyses of his poems. A large number of Selim's pieces are imitations (*cevâb*, *nazîre*) of the ghazels of the classics of Persian poetry, Sa'îdî (1213–1292), Amîr Husrav (1253–1325), Salmân Sâvacî (1300–1376), Hâfiz (1325–1392), Hucandî (d. 1400), and Câmi (1414–1492). Contemporary art critics did not consider this kind of imitation an act of plagiarism. On the contrary, through writing *cevâbs* or *nazîres* that matched or even surpassed the original poem in creativity and artistic beauty, a poet could demonstrate his talent and skills. The present article provides the reader with an in-depth study of the 114th ghazel, a poem written as a *cevâb* to a poem composed by Hucandî and through a detailed comparative analysis of the two poems endeavours to demonstrate that Sultan Selim I was a skilled and talented poet who was well-versed in the Persian poetic tradition.

Kovács Szilvia

„A kelet és észak közötti etrivi pusztából jöttek elő”. A kunok megjelenése Európában a *Poveszty vremennih let* tükrében*

Története folyamán a keresztény civilizáció gyakran találta szembe magát olyan népcsoportokkal, amelyek a sajátjától eltérő társadalmi és kulturális szinten álltak. Így a középkorban az ókori előzményekre visszatekintő keresztény társadalomnak gyakran adódott lehetősége összehasonlítani saját szokásait, társadalmi, politikai és kulturális intézményeit barbár szomszédjaiéval, akikre a megvetés, a gyanakvás és a félelem keverékével tekintett. Robert Bartlett a néprajztudomány atyjának tekinthető, a 12–13. században élt Giraldus Cambrensis walesi történétíróról szóló könyvében úgy gondolja, hogy a középkori keresztény írók koruk világát három koncentrikus körbe rendezve képzeltek el.¹ A legbelsőben kap helyet a szerzők által jól ismert sajátjuk. Ezzel a körrel érintkezik a második, az ún. barbár világ köre.² A 12. századi nyugati kereszténység szerint itt olyan népcsoportok éltek, akik ekkor már keresztények ugyan, de a belső körben levőknél alacsonyabb kulturális, technológiai és gazdasági szinten álltak, mint például a szláv népek. Lényeges azonban, hogy e két körben élő népcsoportok között van kapcsolat. A harmadik körben azonban megszűnnek az ismert világ törvényei, és ott valósággá válik a keresztény szerzők minden félelme és fantáziája. Ez a világ tele van csodálatos, rettenetes és idegen szörnyekkel. Ide sorolják a kor szerzői az olyan földrajzi helyeket, mint Szkítia és India. Ennek magyarázata, hogy a keresztény középkori történétíróknak a mongol kor előtt nem voltak érdemi ismereteik erről az ún. külső világról, így ezeknek hiányát a Bibliából, az ókori és a korai keresztény szerzők műveiből szerzett információkkal helyettesítették.³ A nomád népeknek a keresztény civilizáció határán való megjelenésekor a nyugati és a keleti keresztény írástudók egyaránt előszeretettel fordultak – a Biblia mellett – az egész középkor folyamán

---

* A tanulmány megírását az OTKA 68762 pályázat tette lehetővé.

¹ Robert Bartlett, *Gerald of Wales 1146–1223*. Oxford, 1982, 174–175.

² Az angol és francia előkelők és írástudók számára az ekkor már keresztény kelták és szláv népek is ebbe a kategóriába tartoztak; ld. Peter Jackson, *Medieval Christendom's Encounter with the Alien*. *Historical Research* 76/186 (November 2001) 347. A barbár fogalom módosulásáról a középkorban ld. William R. Jones, *The Image of the Barbarian in Medieval Europe*. *Comparative Studies in Society and History* 13 (1971) 367–407.

³ Jackson, *i. m.*, 348.

nagy népszerűségnek örvendő apokaliptikus munkához, Pseudo-Methodiosz 7. században íródott szír nyelvű *Kinyilatkoztatásához*.⁴

A 11. század második felében Európának azon a részén, amelyet a keresztény szerzők Szkítiához tartozónak tekintettek, egy új, addig ismeretlen, török nyelvű nomád népcsoport, a kunok népe jelent meg.⁵ Az alábbiakban azt vizs-

⁴ A mű szerzője nem ismert. A középkor folyamán Patarai Methodiosznak, a 4. század elején mártírhalált halt püspöknek tulajdonított apokrif rendkívül népszerű volt a nyugati és a keleti kereszténység területén egyaránt. Sőt a cári Oroszországban még a 19. század elején is úgy vélték, hogy Napóleon – akit Antikrisztusnak tekintettek – tettei Methodiosz jóslatainak beteljesedését jelentik (vö. Николай С. Тихонравов, Отреченные книги древней России. In: *Сочинения Николая Саввича Тихонравова*. Москва, 1898, 68/34. jegyzet). Az eredeti szír szöveget a középkor folyamán latin és görög nyelvre fordították, majd a görög nyelvű változatokból készültek a későbbi szláv nyelvű fordítások. Latin nyelvű kritikai kiadását ld. Ernst Sackur, *Sibyllinische Texte und Forschungen*. Halle, 1898, 59–96. A görög nyelvű kritikai kiadás ósláv és orosz fordítással, valamint rövid latin nyelvű redakcióval: Василий М. Истрин, *Откровение Мефодия Патарского и апокрифическя видения Данила в византийской и славяно-русской литературах*. Москва, 1897. A 20. században elsőként a francia François Nau ismerte fel, hogy a mű eredetileg szír nyelven íródott (François Nau, Révélation et légendes. Méthodius – Clément – Andronicus. *Journal asiatique* XI/9 [1917] 415–471). Magyar nyelven a műről lényeges megállapítások és részletek is olvashatók: Kmoskó Mihály, *Szír írók a steppe népeiről*. (Magyar őstörténeti könyvtár, 20.) Szerk. Felföldi Szabolcs. Budapest, 2004, 38–46, 94–96 (sajnos az a részlet nem szerepel Kmoskónál, amelyet a kunok kapcsán az óorosz krónika szerzője idéz). Kmoskó a *Kinyilatkoztatással* kapcsolatban számos jelentős felismerésre jutott, így ő hívta fel a figyelmet a Vatikáni Könyvtárban őrzött 16. századi másolatban fennmaradt szír szövegre. Ugyancsak Kmoskó jött rá, hogy a szerző valószínűleg Észak-Mezopotámiából származó keleti szír melkita volt, akinek apokaliptikus munkája iráni hagyományokat tükröz; ld. Mihály Kmoskó, Das Rätsel des Pseudomethodius. *Byzantion* 6 (1931) 273–296. A görög és ósláv, illetve a *Poveszty vremennih letben* levő szöveg kapcsolatait vizsgálva részletek olvashatók a forrásból: Samuel H. Cross, The Earliest Allusion in Slavic Literature to the Revelations of Pseudo-Methodius. *Speculum* 4/3 (1929) 329–339. A szír szöveg angol nyelvű fordítását ld. Paul J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*. Ed. with an introduction Dorothy deF. Abrahamse. Berkeley–Los Angeles–London, 1985, 36–51.

⁵ A kunokkal kapcsolatos szakirodalomból: Peter B. Golden, The Qipčaq of Medieval Eurasia: An Example of the Stateless Adaptation in the Steppes. In: *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery*. (Ethnographics Monograph Series. Monograph, 2.) Ed. by Gary Seaman–Daniel Marks. Los Angeles, 1992, 132–157; Uő, Cumanica V. The Basmils and Qipčaq. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 15 (2006/2007) 13–42; Horváth Ferenc, *A csengelei kunok ura és népe*. Budapest, 2001; Мелита П. Мургулия–Владимир П. Шушарин, *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII веках*. Москва, 1998; Pálóczi Horváth András, *Hagyományok, kapcsolatok és változások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag, 1994; Светлана А. Плетнёва, *Половцы*. Москва, 1990; Omeljan Pritsak, The Polovcians and Rus. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982) 321–380; Rásonyi László, *Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál*. Budapest, 1981; Uő, Turcs non-islamisé en Occident (Péchénégues, Ouzes et Qiptchaqs et leurs rapports avec les Hongrois). In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Ed. by Hans R. Roemer. Berlin, 2002, 303–331; Дмитрий А. Расовский, Половцы. *Seminarium Kondakovianum* 7 (1935) 246–262; 8 (1936) 161–182; 9 (1937) 71–85; 10 (1938) 155–178; 11 (1939) 95–128; Vásáry István, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge, 2005.

gálom, hogy az írott források tanúsága szerint az európai hatalmak közül a kunokkal elsőként kapcsolatba kerülő Rusz hogyan is látta ennek a népnek a szokásait és eredetét. Ezzel kapcsolatosan a legkiválóbb forrás a 12. századi orosz őskrónika, a *Poveszty vremennih let* (a továbbiakban: PVL),⁶ azaz a *Régmúlt idők elbeszélése*, amelyben a kunok polovec néven szerepelnek. A kunok eredetének kérdését a kutatás hagyományosan a 12. századi muszlim szerző, al-Marwazī *Ṭabā'ī* *al-ḥayawān* című műve alapján szokta vizsgálni. Azonban a PVL-ben is van egy részlet, amely a kunok eredetéről szól. Mielőtt a PVL-nek ezt az 1096-os év alatti bejegyzésben olvasható passzusát elemezném, a forrás azon részeit mutatom be, amelyekben a kunok szokásai, első megjelenése, első támadása, majd pedig a kun portyák okozta szenvedések magyarázata olvasható. Végül a krónika kunok eredetével kapcsolatos sorait taglalva kitérek annak a kérdésnek a vizsgálatára is, hogy a PVL szerzői tulajdonítottak-e a kunoknak apokaliptikus jelentőséget.

A kunok szokásaival kapcsolatos leírás a krónika elején olvasható: „A hogyan most nálunk a polovecek (kunok) atyáik törvényeihez tartják magukat: vért ontanak, és még kérkednek is vele, dőghúst és minden tisztátlan dolgot: hörcsögöt, ürget megesznek. Elveszik mostohájukat és sógornőjüket, és atyáik más szokásait is őrzik.”⁷ A részlet nem tartalmaz túl sok valóban kunokhoz köthető információt. A legtöbb pogány népről hasonlatos leírások olvashatók a korabeli forrásokban. A pogány népek étkezési szokásaival kapcsolatosan a középkori szerzőknél általános megállapítás, hogy mindenféle tisztátalannak tekintett állatot megesznek. Nyilvánvalóan bibliai előzményei vannak a közkedvelt toposznak, a hörcsögevés tilalma megjelenik például a Tórában is.⁸ Azonban nem lehet kizárni a korábban említett Pszeudo-Methodiosz hatását sem, aki az Észak Kapui mögé zárt népek kapcsán az írja, hogy azok egereket, kígyókat, skorpiókat és mindenféle földön mászó utálatos bestiát megesznek.⁹ Első olvasatra az idézett rész utolsó, házassági szokásokkal kapcsolatos mondata utalhat a nomádok között élő levirátus hagyományára, de a kontextus

⁶ *Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г.*. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Под редак. В. П. Адриановой-Перетц. Санкт-Петербург, 2000³. Angol nyelvű fordítása: *The Russian Primary Chronicle. Laurentian Text*. Trans. and ed. by Samuel H. Cross–Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, 1953. Magyar nyelvű fordítása egyelőre csak kéziratban olvasható: *Az elmúlt idők történetének elbeszélése*. Fordította Ferincz István. Szeged. A PVL-ről legújabban, további irodalommal: Font Márta, *A Povesz' vremennykh let szerkezete és hitelessége*. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 2010, 307–325.

⁷ A PVL magyarul idézett részei Ferincz István fordításai. PVL 11, 147; Cross–Sherbowitz-Wetzor, *i. m.*, 58.

⁸ 3Móz 11,5; 5Móz 14,7.

⁹ Alexander, *i. m.*, 49. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az ürge húsát a későbbi korokban az ukrán síkságon is fogyasztották, akárcsak Magyarország vagy Románia területén. Ld. Ürge-öntés. In: *Magyar néprajzi lexikon*. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/5-1055.html>. 2011-02-08.

alaposabb vizsgálata után kiderül, hogy tulajdonképpen ez is a pogány és keresztény szembeállítás egyik eleme.

Amikor a kunok először jelennek meg a Rusz határain, a Dnyeper vidékén 1054-ben vagy 1055-ben, pusztán a tényt említi meg a krónikás: „Ugyanebben az évben érkezett Bolus a polovecekkal, és Vszevolod békét kötött velük, és a polovecek visszatértek oda, ahonnan jöttek.” Tehát itt nem szerepel semmilyen magyarázat a kunok feltűnésével kapcsolatosan.¹⁰

A PVL lapjain legközelebb, azaz 1061-ben már mint támadók szerepelnek a kunok, akik a forrás tanúsága szerint ekkor portyáznak először a Rusz területén, és vereséget mérnek az előbb említett Vszevolodra.¹¹

1065-ben valójában nem olvasható a polovecek, azaz a kunok neve a forrásban, de szó van pogány támadásról a Rusz ellen, és ezek feltehetően a kunok lehetnek: „Ugyanebben az időben jel volt látható nyugaton, egy nagy csillag, szinte vérszínű sugarakkal: esténként napnyugta után jött fel az égre, és így volt hét napon át. *Ez a jel sem jót ígért*, ezután számos viszály támadt, és Rusz földjét pogányok támadása érte, *ez a csillag* ugyanis mintha *véres lett volna, előre jelezve a vérontást*. Ugyanekkor egy gyermeket dobtak a Szetoml folyóba,¹² ezt a gyermeket a halászok hálójukkal kifogták, egész estig nézegettük, majd ismét a vízbe dobtuk. Így nézett ki: az arcán volt a szeméremteste, egyebet nem mondhatunk a szégyen miatt. Ez idő előtt a nap is megváltozott, nem volt fényes, hanem olyan volt, mint a hold, az ilyen holdról a tudatlanok azt mondják, hogy körberágták. Az ilyen előjelek nem jót ígérnek, mi ezt azért gondoljuk, mert így történt a régmúltban is.”¹³ Nem tudni, melyik évben történtek pontosan az itt leírt események, mivel ezen év, vagyis a 6573. (1065.) év alatt szereplő két csillagászati jelenség közül az első, a „vérszínű csillag”, a Halley-üstökös 1066 márciusában–áprilisában volt látható.¹⁴ Míg a fényét veszített nap az 1064. április 19-i napfogyatkozásra utal.¹⁵ A krónikás feltehetően az

¹⁰ PVL 70, 208; Cross–Sherbowitz-Wetzor, *i. m.*, 43. A forrásban Vszevolod Jaroszlavicsról van szó, aki ekkoriban perejaszlavi fejedelem (1054–1073), majd később csernyigovi (1073–1078) és kijevi fejedelem (1076–1093) is volt.

¹¹ PVL 71, 208; Cross–Sherbowitz-Wetzor, *i. m.*, 143.

¹² A Szetoml kisebb folyó volt Kijevnél, amely a Dnyeper egyik ma már nem létező jobb-oldali mellékfolyójába, a Pocsajnába ömlött.

¹³ PVL 71, 209; Cross–Sherbowitz-Wetzor, *i. m.*, 144.

¹⁴ A jelenség azonosítását a Halley-üstökössel ld. Alexander N. Vyssotsky, *Astronomical Records in the Russian Chronicles from 1000 to 1600 A.D.* (as Collected by D. O. Sviatsky). *Historical Notes and Papers* 22 (1949) 33; William W. Dodd–Bradley E. Schaefer, *An Introduction to Astronomical Events Recorded in the Russian Chronicles. The Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 9/6 (697) (2002) 236–249. Az orosz krónikák csillagászati jelenségeivel kapcsolatos részek összegyűjtve olvashatók a következő oldalon: <http://hbar.phys.msu.ru/gorm/atext/russian.htm>. Az üstökös feltűnéséről más középkori forrásokban is olvashatunk. Sőt középkori ábrázolása is fennmaradt a bayeux-i falikárpit készítőinek köszönhetően.

¹⁵ Vyssotsky, *i. m.*, 7; Dodd–Schaefer *i. m.*, 237.

ómenek egy évben történő halmozásával igyekeznek a rossz bekövetkeztét, vagyis a kunok támadását hangsúlyozni. Ezt bizonyítja egyrészt a szöveg további része, ahol a PVL szerzője Georgiosz Hamartolosz művéből idéz olyan részeket, amelyekben a „rendkívüli” események¹⁶ a rossz bekövetkezését jövendölték meg. Másrészt a krónikás az ezen év alatt szereplő bejegyzésében még egy alkalommal, az utolsó mondatban megismételi baljós előérzeteit: „Az égi jelek – a csillagokon, a napon, az állatokon vagy más egyébben mutatkozó jelek – ugyanis nem jót szoktak jelenteni, hanem rosszat: vagy háborút, vagy éhínséget és halált jeleznek előre.”¹⁷

A következő, 1068. évi kun hadjárat indoklásaként már megjelenik, hogy a támadás Isten büntetése a keresztények vétkei miatt: „A pogányokat az Isten bűneink miatt hozta ránk, és megfutamodtak Rusz fejedelmei, és győztek a polovecek.” Ezen a helyen a kunoktól elszenvedett vereség kapcsán a Bibliából (Jóel, Ézsaiás, Ámós, Malakiás és a Példabeszédek könyvéből), valamint a kijevei Barlangkolostor egyik apátjának tulajdonított, isteni büntetésről szóló tanításból¹⁸ vett idézetekkel figyelmezteti a hatalomért egymás ellen harcoló Rurikidákat a szerző. Ennek a kitérőnek a magyarázata, hogy a kunok támadása és a Rurikidák Alta folyónál elszenvedett veresége után kitört az ún. „első kijevei lázadás”, amelynek során a kijevek kiszabadítva az egyik bezárt oldalági rokon fejedelmet, maguk döntöttek arról a vecsén (a népgyűlésen), ki álljon Kijev élén.¹⁹

Ezek után egyre gyakrabban szerepelnek kunok a forrásban, akik néha önálló portyákat vezettek, máskor pedig az egymás ellen harcoló rusz fejedelmeket támogatták hadjárataikkal. A téma szempontjából érdekes következő bejegyzés az 1092-es év alatt szerepel. Ekkor a krónikás a kunok támadása mellett számos más rossz előjéről is beszámol: „A 6600. (1092.) évben. Nem mindennapi csodás látomás volt Polockban: éjjelente dobogás, nyögés hallat-

¹⁶ A levegőben vágató lovasok egy Jeruzsálem elleni támadás előjelei voltak. Néro császár idejében Jeruzsálemben egy dárda alakú csillag megjelenése a város fölött a rómaiak támadását jelezte előre. I. Jusztinianosz (527–565) császár uralkodása alatt 20 napig ragyogott egy csillag, majd csillaghullás következett, ami viszálykodást, betegséget és halált jelentett. Maurikiosz (582–602) idején egy szem és kéz nélküli gyermek született, akinek csipőjéhez halfarok nőtt hozzá. A bizánci krónikás hírt ad egy hatlábú kutya születéséről is, majd pedig egy négylábú és egy másik, kétféjű gyermek születéséről. V. (Képromboló) Konsztantinosz (741–742, 743–775) idején csillaghullás, Szíriában pedig földrengés volt, aminek következtében a földből egy beszélő öszvér jött elő, amely megjósolta az arabok támadását (PVL 71–72, 209; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 144–145).

¹⁷ PVL 72, 209; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 145.

¹⁸ A prédikációt a kijevei Barlangkolostor alapítójának, Theodosziosznak (Феодосий Печерский) tulajdonítják (Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 265).

¹⁹ Simon Franklin–Jonathan Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*. London–New York, 1996, 253; Font Márta, *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok történetéből*. Pécs, 1995, 46.

szott odakint, ember módra rohangáltak az ördögök. Ha valaki kimerészkedett a házából, hogy láthassa (őket), az ördögök nyomban láthatatlan sebet ejtettek rajta, amibe belehalt, és senki sem merészkedett kijönni az otthonából. Azután már nappal is kezdtek feltűnedezni lóháton, de ő magukat nem lehetett látni, hanem csak lovaik patáit; és így ejtettek sebeket a polocki embereken és annak környékén. ... Ezekben az időkben jel volt az égen; mintha egy óriási nagy kör lett volna az ég közepén. Ugyanabban az évben olyan aszály volt ... és egy nagy hadjárat volt a polovecek felől. ... *És ez a bűneink miatt történt, mert megsokszorozódtak bűneink és igazságtalanságaink. Ezt azért mérte ránk az Isten, hogy bűnbocsánatot tartsunk, és megtartóztassuk magunkat a bűntől, az irigységtől és az ördög egyéb gonosz tetteitől.*²⁰ Az ördögök megjelenése a régi szlávok hiedelmeiben a járványos betegségekre utal – ez összhangban van a részlet azon állításaival, hogy abban az évben aszály volt, és sokan haltak meg betegségben.²¹ Létezik egy másik tudományos magyarázat is, amely szerint az ördögök, akik az embereket megsebesítették, illetve látható „patáik nyomai” tulajdonképpen egy Polock fölött felrobbant meteor darabjai lehettek. Az „óriási nagy kör az ég közepén” pedig egy Nap körüli optikai jelenség, halo lehetett.²² Az Orion csillagkép keleti felén is megjelent egy vendégcsillag 1092. január 8-án.²³

Az 1093-ban történt kun támadás leírása közben a krónikás újabb kitérőt tesz a „hitetlenek” hadjáratának magyarázatára. Ebben a passzusban is a Biblia könyveiből és a már említett isteni büntetésről szóló prédikációból idéz. Itt is, akárcsak az előző résznél, a keresztények bűnei miatt történt a támadás: „Mert az Úr hozta ránk a pogányokat, de nem azért, hogy nekik kedvezzen, hanem hogy bennünket büntessen, hogy megtartóztassuk magunkat a gonosz cselekedetektől.”²⁴ Először szerepel a szövegben a kunok és Izmael fiainak összekapcsolása: „Mert Izmael álnok fiai felégették a falvakat és szérűskerteket, és sok templomot a tűz martalékává tettek”.²⁵

Az 1094-es évben a kunok támadása után sáskajárásról számol be a krónika. Szerinte e természeti katasztrófának is ugyanaz az oka, mint a kunok támadásainak, vagyis az emberek bűnei.²⁶ Figyelemre méltó, hogy a forrásban a kunok támadásaival egyazon évben három alkalommal is (1094, 1095, 1103)²⁷ sáskajárásról olvashatunk. Így a sáskák okozta kár átvitt értelemben jelentheti

²⁰ PVL 91, 229; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 173–174.

²¹ Вульо Ё. Мансикка, *Религия восточных славян*. Москва, 2005, 104; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 275.

²² Dodd–Schaefer, *i. m.*, 238.

²³ Ho Peng Yoke, *Ancient and Medieval Observations of Comets and Novae in Chinese Sources*. *Vistas in Astronomy* 5 (1962) 186.

²⁴ PVL 93–95; 231–233; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 177–179.

²⁵ PVL 94, 232; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 178.

²⁶ PVL 95, 233; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 180.

²⁷ PVL 95, 233, 96, 234, 119, 257; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 180, 181, 202.

a kunok pusztításait is, különösen azért, mert a krónikában más években nincs szó sáskajárásról a Rusz területén.²⁸ Az egyébként ártalmatlan, magányos növényevők, mikor nagy csapatokba verődve elpusztítanak mindent, ami zöld, félelmetes látványt nyújthattak a középkor embere számára.

A kunok eredetének magyarázata 1096-os nagy támadásuk leírásnál olvasható. Ez több szempontból is a PVL egyik legérdekesebb része. Amellett, hogy az óoroszkatológikus elképzelések egyik első megnyilvánulása olvasható ezen év alatt, figyelemre méltó az itt leírt részlet néprajzi és etnogenealógiai szempontból is.²⁹ Ebben az évben Perejeszlav és Kijev ellen is hadjáratot vezettek a nomádok. A Rusz központja elleni portyázást az „istentelen és rühes” Bonjak vezette.³⁰ Kijev elővárosának pusztítása után Bonjak polovecei betörték a Barlangkolostorba, így maga a krónikás is átélte a kolostor kifosztását. Ezt bizonyítja az események egyes szám első személyben való leírása.³¹

A kunok eredetével kapcsolatos részlet a Bonjak támadásának leírása utáni hosszabb exkurzusban olvasható. A krónikás az 1096-ban történtek elmesélése során három alkalommal is „Izmael istentelen fiainak” nevezi a kunokat, és ez ad lehetőséget etnogenealógiai ismereteinek kifejtésére: „Ezek ugyanis a kelet és észak közötti etrivi pusztából jöttek elő, nevezetesen 4 törzsük: a torkmenek, a besenyők, a torkok és a polovecek. Metód tanúsítja, hogy 8 törzsük elmenekült, amikor Gedeon gyilkolta őket. Ugyan 8-an elmenekültek közülük a pusztába, de 4-et közülük legyilkolt. ... Izmaelnak ugyanis 12 fia volt, tőlük származnak a torkmenek, a besenyők, a torkok, a kumánok, azaz a polovecek, akik a pusztaságból jönnek elő. És ezen 8 nemzedék után, a világ végén, előjönnek majd a Makedóniai Sándor által a hegybe zárt tisztátalan emberek.”³² Izmael fiainak szereplése egyértelműen bibliai,³³ illetve pseudo-methodioszi hagyomány, és már a PVL-ben való korábbi szereplésükkor is összeköthetők a kunokkal. Az etrivi pusztta nem más, mint Jaszrib, azaz Medina városa. A forrásban felsorolt 4 törzs közül a torkmenek valószínűleg a szeldzsukokkal azo-

²⁸ Az ugyancsak Izmael fiainak tartott mongolok esetében egy másik krónikában egyértelmű a sáskák és az idegen támadók közötti kapcsolat; ld. *Новгородская первая летопись. Старшего и младшего изводов. Москва–Ленинград, 1950, 286; The Chronicle of Novgorod 1016–1471. (Camden Third Series, 25.) Translated from the Russian by Robert Michell and Nevill Forbes, with an introduction by C. Raymond Beazley and an account of the text by A. A. Shakhmatov. London 1914, 133.*

²⁹ Egyedülálló a részlet abban a tekintetben, ahogy a bibliai és pseudo-methodioszi népeket és színteret a kelet-európai helyzetnek megfelelően módosították a krónikások; ld. Алексей Ю. Карпов, Эсхатологические ожидания в Киевской Руси в конце XI – начале XII века. <http://www.portal-slovo.ru/history/35247.php>. 2010-12-10. 16²¹.

³⁰ Az ukrán népmesékben és népdalokban a polovec vezér, Bonjak gyakran szerepel „rühes” Bonjakként, akinek a levágott feje mindent elpusztított, amerre gurult.

³¹ PVL 97, 235; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 183.

³² PVL 98, 236; Cross–Sherbowitz–Wetzor, *i. m.*, 184.

³³ Ter 25,12–16 = 1 Móz 25,13–16.

nosak,³⁴ a torkok pedig az úzok. Gedeon a Bírák Könyvének hőse, aki legyőzte Izráel ellenségeit, a midianitákat³⁵ és az amalekitákat. A történet leírása során a krónikás megnevezi a történeti bölcséleti kitérő forrását, Methodioszt.³⁶ A PVL-ben alapvetően az itt felsorolt török népek (torkmenek, besenyők, úzok és kunok) a kulturálisan idegen és veszélyt jelentő népek a Rusz számára. Köztük is az utolsóként említett kunok okozták neki a legtöbb gondot.

A részlet lényegében nem tartalmaz semmilyen valóságos elemet a kunok eredetéről. Tulajdonképpen a krónikás felfokozott apokaliptikus hangulatával magyarázható a történet. Ezt pedig több tényező is kiválthatta. Ismeretes, hogy a Rusz a 6496. (988.) évben, azaz a 7. évezredben vette fel a kereszténységet, vagyis amikor a világ a khiliazmus szerinti utolsó évezredét élte. Az eszkatológikus vonások az óorosz irodalomban a 11. század végén jelennek meg némileg módosult formában. A kereszténység a világ végének eljövételét a világ teremtése utáni 7000. évben, azaz 1492–1493-ban (5508+1492=7000) várta. Fontos azonban, hogy az apokaliptikus várakozások a Ruszban nem annyira konkrét kronológiai számításokon alapultak, hanem a különböző égi és földi jelenségeket, támadásokat, éhínségeket, csillagászati jelenségeket értelmezték Krisztus második eljövételének előjeleiként. Az óorosz krónikások szerint a világvége legbiztosabb jele (ami összhangban van Pseudo-Methodiosz *Kinyilatkoztatásával* és az egész bizánci hagyománnyal) az idegenek támadása volt. Az ismeretlen népek támadásait a középkori keresztény világban mindig olyan jelenségként értelmezték, amely előre jelzi a világvégét. A bizánci írástudók először Mohamed prófétában és híveiben látták az Antikrisztust és katonáit, majd a szaracénokban, a szeldzsukokban, akik a 11. században elfoglalták a Szentföldet és más keresztény területeket. A Ruszban ezek az apokaliptikus várakozások némileg eltértek: Pseudo-Methodiosz próféciáit a kelet-európai helyzetnek megfelelően módosították. Az etrivi sivatagot – az izmaeliták szülőföldjét – a Rusz írástudói áthelyezték Arábiából oda, „kelet és észak közé”, ahol a Rusz is feküdt. Az etrivi sivatagból kijövő izmaelitákat a polovecekkel azonosították, akik a 11. század közepén jelentek meg a délorosz steppén, és

³⁴ Ирина В. Николаева, Семантика «этнических» указаний «Повести временных лет»: образ «чужого». *Знание. Понимание. Умение*. 2010. № 9.

³⁵ Pseudo-Methodiosz művében az izmaeliták a midianitákkal azonosak; ld. Alexander, *i. m.*, 24.

³⁶ Az óorosz krónikairódalomban még egyszer hivatkozik rá egy másik krónikás is az 1224-es mongol támadás kapcsán, ahol rosszul, Methodiosz patarai püspök áll: „...bűneink miatt ismeretlen népek érkeztek, akikről senki sem tudja világosan, hogy kik és hogy honnan jöttek, milyen a nyelvük, milyen törzshöz tartoznak és mi a hitük. Tatároknak nevezik őket, egyesek taurmennek [türkménnek], mások besenyőknek mondják őket. Ismét mások azt állítják, hogy ezek azok, akikről Methód patarai püspök azt állítja, hogy az Efvov sivatagból költöztek ki.” (*Новгородская*, 61; *The Chronicle of Novgorod*, 64; magyar fordítása. *Julianus barát és a napkelet fölfedezése*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy György. Budapest, 1986, 24–25).

valóban valahonnan észak és kelet közötti területről érkeztek. Az előbbieket függvényében az 1096. év alatti bejegyzésnél a krónikás célja egyértelmű: a kunok 1090-es években történő pusztító támadásai miatt idézi Pszeudo-Methodiosz művét. A krónikás félelmét erősíthette az egy évvel korábbi, 1095-ös ritka naptári jelenség. Ugyanis 1095. március 25-én Küriopászka volt, azaz Krisztus fogantatásának ünnepe (Gyümölcsoltó Boldogasszony) és halálának napja ugyanarra a napra esett, valamint az alexandriai püspök, Anianosz számításai szerint a világ teremtése is március 25-én történt.³⁷ A Rusz keresztény írástudói apokaliptikus hangulatának intenzitásához emellett hozzájárult az első keresztes hadjárat is, amelynek szintén voltak apokaliptikus előzményei.³⁸ A keresztesek útjuk során számos zsidó közösséget támadtak meg, ez pedig a zsidóság körében is messianisztikus mozgalmat indított el. Feltételezhető, hogy az 1096–1097-es zsidóellenes nyugat-európai és bizánci megnyilvánulások következtében számos zsidó vándorolt el korábbi lakhelyéről, többek között a Rusz területére, ami hozzájárult a zsidók messianisztikus várakozásainak elterjedéséhez is. Mindezeket a jelenségeket a krónikások úgy érzékelték, mint az Antikrisztus tevékenységét vagy annak előjelét.³⁹

Ugyanakkor az utolsó mondatot megnézve kiderül, hogy mégsem a kunok fogják a világvégét okozni, hiszen még utánuk következnek majd a Nagy Sándor által a hegybe zárt emberek. Mint ahogy Pszeudo-Methodiosznál is a rómaiak királya, azaz a bizánci császár fog véget vetni Izmael fiai, vagyis az arabok uralmának, a PVL szerint is majd csak Izmael fiainak uralma után következik el a „bezárt népek” uralma. Vita van azzal kapcsolatosan, hogy Izmael fiainak van-e apokaliptikus jelentősége;⁴⁰ véleményem szerint a PVL idézett helyein olvashatók is arra utalnak, hogy nem ők okozzák a világvégét.

A PVL-ből nem derül ki, hogy mikor jön el a világvége, miként Pszeudo-Methodiosznál sem lényeges, hogy mikor fog bekövetkezni. A szír szerző művének nem az a célja, hogy a világvégét megjósolja. Tehát ilyen értelemben csak pszeudo, azaz nem is igazi apokaliptikus munka, ahogy Kmoskó is állítja, hanem politikai röpirat, ami a pusztítókkal szembeni közvetett ellenállásra

³⁷ Ez a szemlélet népszerű volt a Bizánci Birodalom monasztikusai körében (Hitvalló Makszimosz, Georgiosz Szünkellosz, Hitvalló Theofanész). Ld. Pavel Kuzenkov, *How Old is the World? The Byzantine Era *κατα* 'Ρωμαίους and its Rivals*. In: *21st International Congress of Byzantine Studies. London, 2006. Communication. I. 2: Theories of Empire*.

http://www.wralth.plus.com/byzcong/comms/Kuzenkov_paper.pdf. 2011.02.10. – Feltehetően a Rusz írástudói is ismerték.

³⁸ A második évezred kezdetén a keresztények körében az apokaliptikus várakozások és félelmek az első keresztes hadjáratokkal még intenzívebbé váltak, hiszen össze lehetett kötni azzal a próféciával, hogy Krisztus második eljövetele előtt a Szentföldet vissza kell szereznie a kereszténységnek.

³⁹ Карпов, *i. m.*

⁴⁰ Jackson, *i. m.*, 353.

(azaz bűnbánatra és az igazi keresztény élet gyakorlására) és harcra buzdít.⁴¹ Véleményem szerint a krónika szerzője is hasonlóan gondolhatott a kunokra,⁴² akik szerinte talán a sáskajáráshoz hasonló kellemetlenséget jelentenek a nép számára, amit azonban a bűnök elkerülésével és a bűnbocsánatért való esedezéssel meg lehet szüntetni.

A kunok tehát a dolgozat elején ismertetett három koncentrikus kör közül mind a másodikba, a barbár, de ismert világba, mind pedig a harmadikba, a félelmetesen ismeretlenbe besorolhatók. Hiszen közvetlen tapasztalatai következtében maga a krónikás is tudta, hogy ezek a nomád népek nem egy lábúak, nem kutyafejű emberek és hasonló szörnyetegek. Azonban mikor Izmael fiaiként szerepelnek, vagy amikor például arról van szó, hogy tisztátalan döghúst esznek, részben már a harmadik világba, a fantázia világába kerülnek. Végül még két szempontra szeretném felhívni a figyelmet. Egyrészt nyilvánvaló, hogy nem a megismerés vágya vezette a krónikásokat, mikor a kunok eredetéről írnak, hanem – ami a kor keresztény Európájában egyáltalán nem rendkívüli – leginkább bibliai és korábbi keresztény auktorok műveiből szerzett ismereteiket felhasználva azt kívánták igazolni, hogy a kunok megjelenése a keresztény társadalom, a keresztény világ romlásával magyarázható, illetve ezekre válasz, isteni büntetés. Így tehát nem tudunk meg semmit a kunok eredetéről. Másrészt viszont figyelemre méltó, hogy a néha valóban apokaliptikus jellegű leírások ellenére a kunok támadásai csak intő jelként értelmezhetők, de nem ők fogják elpusztítani a világot. Az óorosz források kunokhoz köthető részeit olvasva nem érezhető az a páni félelem sem, mint a magyarok kalandozásai kapcsán a nyugati forrásokban. Ezek pedig alátámasztják azt a számos kutató által már hangsúlyozott tény, hogy a kunok támadásai nem jelentettek komoly fenyegetést a Rusz hatalmára.

---

⁴¹ Kmoskó, *i. m.*, 42–43. Pszeudo-Methodiosz művének népszerűsége is azzal magyarázható, hogy a kereszténység különböző, keletről érkező népek fölötti győzelmét hirdette (Sackur, *i. m.*, 5).

⁴² Az orosz eszkatológia alapvetően aktív és derülátó, vagyis az emberiség átalakítása a célja. Ld. Az Orosz Egyház és az orosz állam. Beszélgetés Lepahin Valerijjal. *Aetas* 13/1 (1998) 127–144.

**“They came forth from the desert of Yathrib”.
The appearance of the Cumans in Europe according to the
Russian Primary Chronicle**

Szilvia KOVÁCS

To explain the devastation of the Rus' by a hitherto unknown people, the Cumans, the Russian chroniclers resorted to Scripture and to apocalyptic prophecy, notably the seventh-century Revelations of Pseudo-Methodius. The author explores the Russian Primary Chronicle's response to the Cuman attacks. In the following she presents and discusses those parts of the Russian Primary Chronicle in which there are information about the Cumans' customs, first appearance, first attack and the troubles caused by their raids. Then, she analyses that section of the Chronicle where the origin of the Cumans is described. Finally, she demonstrates that the Cumans had not any eschatological significance for the writer of the Chronicle.

MISCELLANEA

Sipos János

A magyar népzene keleti kapcsolatainak nyomában. Beszámoló negyed évszázados keleti népzenei kutatásaimról

A népzene kutatásban a 19. század végén és a 20. század elején az univerzalista módszer uralkodott, mely mindennek az eredetét és fejlődését kutatta. Ebből fejlődött ki az összehasonlító népzene tudomány, mely a 20. század közepéig virágzott, amikor is az összeomló kolonializmus beszűkítette a horizontot.

Az összehasonlító szemlélettel szemben alakult ki a ma világszerte leginkább uralkodó, amerikai eredetű etnomuzikológia, melynek kérdésfelvetései és néha módszerei is megegyeznek a szociális/kulturális antropológia fő kérdéseivel és módszereivel. Alapvető erőfeszítése annak kiderítésére irányul, hogy miképpen működnek az egyes kultúrák. Az utóbbi években azonban egyre többször merül fel, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is kiöntötték, hiszen a zene magában is vizsgálható. Bár manapság a befolyásában és hangerejében erősebb etnomuzikológiai-antropológiai vonulat gyakran tekinti régmódinak az elemző és összehasonlító népzene kutatást, világosan látszanak a jelei, hogy ez az ág újult erőre kap, sőt sok helyen, például Kelet-Közép-Európában vagy Kelet-Európában meg sem történt az összehasonlító népzene kutatásnak a fenti értelemben vett etnomuzikológia felé történő eltolódása.

Okunk van a büszkeségre, hiszen Bartók Béla és Kodály Zoltán a 20. század elején a népzene kutatás új ágát alapították meg, mely elsősorban a kutató saját nemzeti zenéjére irányul, minél alaposabban feltárva a történeti gyökereket, a kulturális és a földrajzi összefüggéseket, bevonva nyelvészeket és más zenén kívüli területek kutatóit is a vizsgálatokba. Ezt a több mint száz éve elindult tudományos igényű népzene kutatást Bartókon és Kodályon kívül olyan nevek fémjelzik, mint Szabolcsi Bence, Járdányi Pál, Vargyas Lajos, Dobszay László, hogy csak néhányat említsünk közülük.

A magyar zene gyűjtése és elemzése mellett mindjárt az első lépéseknél megkezdődött a szomszéd népek és a rokon népek zenei kultúrájának vizsgálata is. És valóban, igen fontos, hogy a kutatás ne szűküljön le egy kisebb területre vagy egyetlen államalakulatra, mert a népzene számos rétege areális jelenség, és akár a folyók vagy a hegyek, a zene sem veszi észre az országhatárokat, amikor az egyik országból a másikba lép.

Nagy formátumú tudósaink – többen közülük egyben kiemelkedő művészek is – alapvető felfedezésekre jutottak a magyar népzene honfoglalás előtti keleti rétegeivel kapcsolatban. Az íróasztal melletti munkához fontos kutatás-sorozat járult: Bartók Béla és Vikár László is finnugor népek között kezdte

östörténeti indíttatású kutatásait, melyeket azután török népek között folytattak; magam pedig immár 24 éve végzem a török népek népzenejének összehasonlító vizsgálatát.

A hagyományosabb népzenei kutatásnak hármas célja lehet. Az első és alapvető: felgyűjteni, archiválni, lejegyezni és osztályozni, vagyis megbízható anyagra támaszkodva áttekinthető, rendezett formára hozni egyes népek dallam-repertoárját. Talán meglepő, de ez a feladat a világ legtöbb részén, legyen nyugat vagy kelet, elvégezetlen. Itt még sok tennivaló van, jellemző, hogy több gyűjteményem (például azeri, karacsáj, kirgiz) az illető népek jelentősebb rendezett népzenei videó-, hang- és fényképgyűjteményei közé tartozik. Magam a dallamok többségét kis falvakban élő autentikus énekesektől és zeneszektől vettem fel, ami azért is fontos, mert a török kollegák sokszor inkább a központokban gyűjtenek hivatásos és félhivatásos énekesektől. Mindenképpen indokolt tehát, hogy egy magyar kutató más népek népzenei kutatásában is részt vállaljon, különösen, hogy a nagy elődök által kidolgozott és a maga által tovább finomított módszerek állnak rendelkezésére. Felvetődhet a kérdés, hogy a gyűjtött dallamok mennyire reprezentánsok, vagyis a belőlük levont következtetések csak az adott anyagra érvényesek-e, vagy az illető népzeneire vonatkozó általános tanulságokat is tartalmaznak? Ha a gyűjtés egy pontjától újra meg újra már felvett dallamok kerülnek elő, azt valószínűsíti, hogy a dallamtípusok nagy részét már rögzítettük. Ezt még megerősíti, ha a népdalgyűjtemények is ezeket a dallamtípusokat mutatják jellemzőnek. Minden népnél lehetőség szerint csak e két feltétel teljesülése után állok neki a zenei monográfia elkészítésének.

A második szint az összehasonlító elemzés, melynek során összevetjük az egyes népek rendezett népzenei anyagait, és zenei térképet vázolunk fel. Itt a nyilvánvaló nehézségek mellett a kívülálló kutatónak számos előnye van a helybelihez képest. A török világban például nem nézik jó szemmel, ha valaki az egyes török népek közötti elválasztó különbségekről beszél, legyen az etnikai, kulturális vagy éppen specifikusan zenei. Pedig ez a világ sokkal egységesebb nyelviileg, mint zeneileg, ráadásul teljesen mások a zenék közötti viszonyok, mint a nyelvek közöttiek. A nyelv sok mindent legfeljebb csak nyomokban őrizhet meg az egykori etnikai elemekből, míg egyes zenei rétegek akár egy nyelvcsere is átvészeltethetnek. Példaképpen említhetem, hogy a kazak népzene-kutatók és akadémikusok neheztelve hallgatták kazak könyvem 2004-es almati könyvbemutatóján tartott előadásomban, hogy a mangislaki és a mongóliai kazakok siratói igen eltérők. Hasonlóképpen az azerik sem vették jó néven annak megállapítását, hogy az azeri népzene sokkal inkább az iráni szubsztrátum zenéjének továbbélése lehet, mint ázsiai török hagyomány. És természetesen újra hangsúlyozni kell, hogy a magyar kutatók óriási előnye a nagy elődök módszereinek, gondolkodásmódjának ismerete.

A harmadik szint a leglátványosabb, egyben a legnehezebb és legbizonytalanabb is, midőn a történeti rétegek felderítésével és a genetikai zenei kapcsolatok megállapításával próbálkozhatunk meg. Erről Szabolcsi Bence így ír: „A kutató habozva lép erre az útra, régi népi hagyományok összehasonlításának útjára; remélheti-e, hogy elmosott nyomokon – átlag másfélezer éve felbomlott népközösségek nyomában –, feltevések kusza szövevényén keresztül, valaha megpillantja a valóságot? Remélhet-e történeti pozitívumot írás nélküli hagyományok bizonytalan világában?” Válasza: „Alig. És mégis rá kell szánnia magát erre az útra...”¹ Kodály ezt kiegészíti azzal, hogy „sem a magyarságnak, sem semmiféle népnek, amellyel a magyarság az V-XV. században érintkezett, nem maradt fenn egyetlen hangnyi egykorú írott zenei emléke.” Majd később: „...Egykorú adatok minden reménye nélkül a rokon és érintkező népek vagy azok utódainak zenéjére vagyunk utalva.”²

Mivel abban közmegegyezés van, hogy a honfoglaló magyarság legfontosabb összetevői finnugor és török népcsoportok voltak, a magyar népzene régi rétegeinek történeti kutatása elsősorban az e népekkel való zenei kapcsolatokra terjedt ki.

Hamar kiderült, hogy sem egységes finnugor, sem egységes török népzene nincs, de a finnugor és a török–mongol népek legjellemzőbb zenei formáit mégis el lehet választani egymástól. A finnugor népek eredeti énektípusa ugyanis a motívumismétlésekkel formált „litánia típus”, a török–tátár népeké pedig ezzel *teljes ellentétben* a szigorú szimmetriával tagolt strófa-szerkezetű, félhang nélküli pentaton dallamvilág.³ Ehhez érdemes hozzáfűzni a Volga–Káma vidéken évtizedekig gyűjtő Vikár László véleményét: „A tapasztalat azt mutatja, hogy (zenét – S. J.) csak a finnugorok vettek át a törököktől, s nem fordítva.”⁴

Népzeneinket a szomszéd népzeneiktől megkülönböztető ereszkedő ötfokú dallamainkat népzene tudósaink szinte teljes egyöntetűséggel török–mongol eredetűnek tartották. Úgy tűnt, hogy „a türk és ugor elemekből összeolvadt nép a nyelvében elmagyarosodott, népzenejében pedig eltörökösödött”.⁵

A magyar–ugor zenei kapcsolatokat a finnugor népzene egyszerű, rövid motívumokból felépülő jellegét ismerve a gyermekjátékok, a villózés stb. elemi dallamainál keresnénk. Ilyenek azonban megtalálhatók minden primitív népzenejében, sőt fejlettebb népek ősi hagyományaiban is. Természetesen nyitva

¹ Szabolcsi Bence, Népvándorláskori elemek a magyar népzeneben. *Ethnographia* 45 (1934) 138.

² Kodály Zoltán, *A Magyar népzene*. Budapest, 1937; hivatkozásaimat a 7. kiadásból veszem (átnézte és bővítette Vargyas Lajos), Budapest, 1976, 17.

³ Robert Lach, *Gesänge russischer Kriegsgefangener*. I. 1. Abt. Wien–Leipzig, 1926; II. 1, 3. Abt. Wien–Leipzig, 1929, 7–8, 14–17.

⁴ Vikár László, *A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai*. Budapest, 1993, 33.

⁵ Szomjas-Schiffert György, *A finnugor zene vitája*. I. Budapest, 1976, 10.

áll a kutatás a kis hangterjedelmű, egy- vagy kétsoros dallamok keleti párhuzamainak felfedezésére, azonban ilyen, egymáshoz még dallammenetükben is többé-kevésbé hasonló dallamok szintén sok nép zenéjében fellelhetők. Komoly formában felmerült a sirató rokonság is. Ezzel kapcsolatban azonban hallgassuk meg Dobszay Lászlót: „A bolgár és gregorián analógiák kizárják, hogy a magyar siratót kizárólagosan ugor dallamhagyománynak tekintsük...” „Európa déli övezetére kellene a zenei nyelvet lokalizálnunk, egy keleten kissé felkanyarodó, lényegében mediterrán sávban elhelyezkedő dallamkultúra szétfejlődött utódainak kellene tekintenünk az elemzett stílusokat.”⁶ Saját kutatásaim alapján pedig megállapítható, hogy a magyar siratókhoz igen közel áll a legelterjedtebb anatóliai sirató forma, és ilyen a kirgiz siratók egyik fontos formája is. Mi több, ez utóbbi esetekben a zenei hasonlóság mellett műfaji azonosság is fennáll.

Egyetértés van tehát abban, hogy a népzeneinket alapvetően meghatározó pentaton ereszkedő dallamok északi-török–mongol eredetűek.⁷ A siratónál, gyermekjátékoknál, regésénél és a pszalmodizáló daloknál felmerült ugyan a finnugor rokonság gondolata, de ezeket az egyszerű zenei formákat az újabb kutatás sokkal inkább egy nagy (európai) terület közös dallamkincsének véli, illetve kutatásaim eredményeképpen újabban déli-török illetve iráni zenei hasonlóságok (kapcsolatok?) is komolyabban felvetődnek.

Mindez elegendő magyarázatot ad arra, hogy miért vizsgálták és vizsgálják oly kitartóan a finnugor nyelvű magyar kutatók a különböző török népek népzenejét.

A keleti népzenei kutatások kezdete (Bartók, Vikár)

Magyar részről az első jelentős törökségi népzenei kutatás Törökországban történt, Bartók Béla 1936-os gyűjtésével. Bartók nagy jelentőséget tulajdonított az anatóliai népzeneiről írt művének, és a török zene annyira foglalkoztatta, hogy Amerikába emigrálása előtt komolyan gondolkozott a törökországi letelepedésen. Nem véletlenül volt lelkes a gyűjtött anyagtól, hiszen erős kapcsolatok bukkantak fel a magyar és az anatóliai népzene között. És itt adjuk át a szót Bartóknak: „A negyedik napon végre eredeti tervünknek megfelelően a yürükök vidékére mentünk, kb. 80 km-nyire még tovább keletre Adanától, mégpedig legelőször egy Osmaniye nevű nagyobb faluba. Osmaniye és néhány szomszéd falu népe az »Ulas« nevű törzshöz tartozik, ez a törzs azonban már 70 évvel ezelőtt valamilyen okból kénytelen volt letelepedni.

---

⁶ Dobszay László, *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*. Budapest, 1983, 92–93.

⁷ Az egyes kutatók ezzel egybehangzó véleményét a *Magyar Nemzet* c. napilap 2010. december 18-i számában megjelent „Milyen eredetűek a magyar népzene honfoglalás kori rétegei?” című cikkemben foglaltam össze.

Délután 2-kor érkeztünk Osmaniyebe; 4-kor már kivonultunk egy parasztház udvarára. Magamban nagyon örvendeztem: végre helyszíni gyűjtés, végre egyszer parasztházba megyünk! A ház gazdája, a 70 éves Ali Bekir oğlu Bekir nagyon barátságosan fogadott. Az öreg minden szabódás nélkül, kint az udvaron rázendített egy nótára, valami régi háborús elbeszélésre:

*Kurt paşa çıktı Gozana
Akıl yetmez bu düzene*⁸

Alig hittem füleimnek: uramfia, hiszen ez mintha egy régi magyar dallamnak változata volna. Örömben mindjárt két teljes hengerre vettem föl az öreg Bekirnek énekét és játékát. ... A második, Bekirtől hallott dallam – megint csak egy magyar dallam rokona: hisz ez már szinte megdöbbenő, gondoltam magamban.

Később az öregnek fia is, meg más odagyült emberek is előállottak egy-egy nótával: az egész este szép és szeretem-munkával telt el.”⁹

Tanulmányában leírja, hogy a gyűjtött török dallamok 43%-ában megjelennek a magyar pentaton szerkezet nyomai, és ezen belül a „nyolcszótagosak megegyeznek (! – S. J.) a régi stílusú magyar nyolcszótagos anyaggal, a tízenegyszótagosak pedig szoros kapcsolatban vannak vele.” Merész következtetésre is jut: „Mindez a magyar és török anyag közös nyugat-közép-ázsiai eredetére utal.”¹⁰

Bartók könyve a mai napig nem jelent meg magyarul – erre magam teszek mostanában erőfeszítéseket, de az angol nyelvű budapesti, illetve amerikai kiadásokat vagy éppen az isztambuli török kiadást sem idézi szinte egyetlen magyar népzenei munka sem.¹¹

Bartók kutatása után a keleti népzeneik helyszíni kutatása 24 évre megszakadt, és csak akkor indulhatott újra, amikor a Szovjet és a Magyar Tudományos Akadémia egyezménye lehetővé tette, hogy magyar kutatók utazhassanak a Közép-Volga vidékére. A terület kiválasztását az indokolta, hogy többek feltételezése szerint itt volt a magyarság őshazája. Vikár László zenekutató és Berezcki Gábor finnugor nyelvész 1958–1979 között gyűjtött a területen az ott élő finnugor és török népek között.¹² Kutatásaik során kiderült, hogy a magyar kvintváltó dallamokhoz hasonló dallamok csak a cseremiszi és csuvas határon,

---

⁸ Béla Bartók, *Turkish Folk Music from Asia Minor*. Ed. by Benjamin Suchoff. Princeton, 1976, № 8a dallam. A szöveg magyarul: *Kurt paşa Kozanba ment, Felfoghataatlan ez az esemény*.

⁹ Bartók Béla, Népdalgyűjtés Törökországban. *Nyugat* 3/3 (1937) 173–181.

¹⁰ Bartók, *i. m.*, 211–212.

¹¹ Bartók, *Turkish Folk Music*; A. Adnan Saygun, *Béla Bartók's Folk Music Research in Turkey*. Budapest, 1976; Béla Bartók, *Küçük Asya'dan Türk halk müzikisi*. Çev. Bülent Aksoy. İstanbul, 1991.

¹² László Vikár–Gábor Berezcki, *Cheremiss Folksongs*. Budapest, 1971; László Vikár–Gábor Berezcki, *Chuvash Folksongs*. Budapest, 1979; László Vikár–Gábor Berezcki, *Votyak Folksongs*. Budapest, 1989; László Vikár–Gábor Berezcki, *Tatar Folksongs*. Budapest, 1999.

egy kb. száz kilométeres körön belül élnek, ezen belül cseremisiz területeken csak ott, ahol erős csuvas nyelvi hatás is tapasztalható.

A gyűjtés külön értéke, hogy egy nagy, sok nemzet által lakott terület népzenei rétegeiről ad megbízható összehasonlító képet. Vikár és Bereczki munkássága eredményeképpen a Volga-vidék népzenejének felgyűjtése és a magyar népzenevel való összevetése befejezettnek tekinthető. Újra megerősítést nyert, hogy a finnugor zenék jellemzően egyszerű, motivikus felépítésével szemben a török népek zenéjére inkább a nagyobb ívű és ambitusú, strófikus dallamok a jellemzők. A votják, cseremisiz, csuvas és tatár kötetek példaadó módon mutatják be az illető népek megbízhatóan gyűjtött, kiválóan lejegyzett és osztályozott népzenei anyagát. Ez történeti rétegek megfejlesztésére történő erőfeszítések nélkül is óriási értéke ennek a kutatássorozatnak.

1979–1986 között a helyszíni kutatások ismét megszakadtak, de korábban és eközben is világszínvonalú tanulmányok és könyvek sora készült el a magyar népzene keleti kapcsolatairól. A legfontosabbakat idézve, Vargyas Lajos elvégezte a Volga–Káma vidék népzenejének nagy ívű történeti áttekintését, Szabolcsi Bence még szélesebb nemzetközi zenei összefüggésekre mutatott rá, Dobszay László és Szendrei Janka a magyar sirató és az ún. pszalmodizáló stílus széles nemzetközi vonatkozású áttekintését valósította meg, legújabban pedig Paksa Katalin foglalta össze a magyar népzene történelmi rétegeit.¹³

Keleti népzenei kutatásaim rövid ismertetése

A törökségi népzenei kutatások fonalát magam 1987-ben vettem fel. Azóta a mai napig több mint száz hónapot töltöttem különböző török népek között: Törökországban (1987–1993-ig, majd azóta is sokszor, külön a trákiai régióban: 1999, 2003), Kazakisztánban (1995, 1997, 2006, 2010), Azerbajdzsánban (1999, 2006, 2009), Kirgizisztánban (2002, 2004) és Türkmenisztánban (2011). Gyűjtöttem a kaukázusi (2000) és a törökországi karacsajok (2001, 2002, 2005, 2009, 2010) között, valamint az amerikai navaho és dakota indiánoknál (2004, 2005) is. Összesen több mint 8000 dallamot gyűjtöttem, jegyeztem le és elemeztem,

¹³ Kodály Zoltán, *i. m.*; Vargyas Lajos, Ugor réteg a magyar népzeneben. In: *Zenatudományi tanulmányok*. I. Budapest, 1953, 611–657; Uő, A magyar zene östörténete I–II. *Ethnographia* 91/1 (1980) 1–34; 91/2 (1980) 192–236; Uő, *A magyarság népzeneje* (2., javított kiadás). Budapest, 2002; Szabolcsi Bence, Népvándorlaskori elemek a magyar népzeneben. *Ethnographia* 45 (1934) 138–156; Uő, Eastern Relations of Early Hungarian Folk Music. *Journal of the Royal Asiatic Society* 67 (1935) 483–498; Uő, Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok. *Ethnographia* 47 (1936) 233–251; Uő, Adatok a középzásiai dallamtípus elterjedéséhez. *Ethnographia* 51 (1940) 242–248; Uő, Zenei tanulmányúton Kínában. *MTA I. Osztályának Közleményei* 8/1–4 (1956) 223–239; Uő, *A melódia története*. Budapest, 1957; Uő, *A magyar zene-történet kézikönyve*. Budapest, 1979; Dobszay László–Szendrei Janka, *A magyar népdaltípusok katalógusa*. I–II. Budapest, 1988; Dobszay László, *A siratóstílus*; Paksa Katalin, *Magyar népzene-történet*. Budapest, 1999.

kutatásaimról 14 könyvet publikáltam, és a kutatás kiszélesítése érdekében megalapítottam a *The Music of the Turkic Speaking People* nemzetközi ICTM kutatócsoportot is.¹⁴

Hadd emeljem ki, hogy anatóliai, bektasi, kazak, azeri és a készülő karacsáj, illetve kirgiz zenei monográfiámhoz hasonló, összefoglaló publikációk mások tollából eddig nem készültek: a vizsgált népek népzenejéről korábban legfeljebb kisebb, rendezetlen, adatok nélküli dallamgyűjtemények jelentek meg. Az osztályozás, összehasonlítás, illetve a történeti rétegek felfedezésének igénye pedig még csak fel sem igen merült.

A következőkben megpróbálok rövid ízelítőt adni 24 éve folyó kutatásaimból. Noha ezek fő értéke az „ismeretlen”, legalábbis tudományosan fel nem dolgozott török népzenei rendezett, összehasonlító közlése, a kutatások eredményeinek teljes körű bemutatásától, az irodalmi áttekintésektől, részletes zenei elemzésektől most el kell tekintenem. Utalok azonban fontosabb publikációimra, melyekben az eredmények nagy dallammennyiséggel alátámasztott tudományos igényű bemutatása olvasható. Külön kiemelem, hogy elsősorban a vokális népzene kutatására koncentrálok, hisz egyrészt többnyire ez tartalmazza a régebbi rétegeket, másrészt nélküle a sokkal változékonyabb és az új hatásokat készségesebben befogadó hangszeres népzene nemigen érhető meg.

Az anatóliai kutatások

Mint említettem, a török népek közötti terepmunkám 1987-ban kezdődött, és a mai napig folytatódik. 1987–1993 között Csáki Évával az Ankarai Egyetem Hungarológia Szakán tanítottunk, s ekközben egy 1500 dallamot eredményező kutatást vezettem. Azokon a területeken kezdtem el a gyűjtést, ahol Bartók abbahagyta, majd – ahogy egyre kevesebb új dallam került elő, fokozatosan nyugatabbra helyeztem át a kutatás területét. Emellett kijegyzeteltem a hozzáférhető török dallamkiadványokat, így kritikai elemzés után további 3000 dallammal egészítettem ki saját gyűjtésemet. A hatéves helyszíni tartózkodás, a török nyelvtudás, a török népzene-kutatókkal való konzultáció és elsősorban a

---

¹⁴ Ez alkalommal is szeretném megköszönni számos embernek és szervezetnek a kutatóutakhoz nyújtott segítséget. Elsősorban Csáki Évának, aki nemcsak mindenben támogatta munkámat, de törökországi útjaimra is többször elkísért, az ott gyűjtött szövegek fordításában orosz-lánrészt vállalt, illetve a bektasi szövegeket is ő fordította le. Munkahelyem, a Zenetudományi Intézet biztosítja a kutatáshoz szükséges alapinfrastruktúrát, a terepmunkákhoz, valamint a gyűjtött anyagok digitalizálásához és kiadásához azonban más forrásokra is szükség volt. Ezeket részben magyar szervezetek biztosították, de nagymértékben támogattak nyugati alapítványok is, a teljesség igénye nélkül megemlítem a fontosabbakat: OTKA, NKA, Fulbright Visiting Scholarship, Andrew V. Mellon Post-Doctoral Fellowship, Tokyo Foundation – Joint Research (JREX) Program (Japán) és a British Academy Stein-Arnold Exploration Fund. Többszöri segítségük nélkül nem jöhetett volna létre ez a hosszú kutatássorozat, a keleti népzenei archívum vagy a számos kötet és publikáció.

rendszeres gyűjtés, lejegyzés és elemzés lehetővé tette, hogy nagy mennyiségű rendezett török népzenei anyagot készítsek elő kiadásra.

Kutatásaimról több könyvben is beszámoltam, ezekben meghatároztam a főbb török zenei típusokat, osztályokat, stílusokat, rámutatva a közöttük levő összefüggésekre.¹⁵ Szerénytelenség nélkül mondhatom, hogy a témában írt könyveim, Bartók jóval kisebb anyagon alapuló kötetén kívül, az anatóliai népzene osztályozására irányuló egyedüli számottevő próbálkozásnak számítanak. Az elemzések során kiderült, hogy a Bartók által felfedezett magyar–török párhuzamok még jelentősebbek, sőt további erős magyar–török hasonlóságok tapasztalhatók a Szendrei Janka és Dobszay László által kiterjesztett pszalmódizáló stílusban („Szivárvány havasán”), a sirató kisformájában, a gyermekjátékok egyik alapvető dallamtípusában és még számos kis ambitusú dallamnál is.

Érdeemes itt egy pillanatra elidőzni. A magyaroknak az oguz törökséggel való kapcsolata eddig komolyan nem merült fel – honnan lehet tehát ez a megdöbbentően erős zenei kapcsolat? Legalább két magyarázat kínálkozik. Az egyik, hogy közvetlen vagy közvetett módon a magyarokat mégis érte oguz/türkmén hatás; a másik, valószínűbb, a következő. A törökök Anatóliába való bevonulásuk után nem irtották ki a helyi lakosságot, hanem együtt élve velük lassan eltörökösítették a bizánci alapréteget, melynek kultúrája bizonyosan visszahatott a hódítókra, például a vegyes házasságokon keresztül. Ráadásul a magyar pszalmódizáló stílus és a sirató stílus visszavezethető egy, a gregorián zene alapját is képező szélesebb európai zenei rétegre is, ily módon ezek a zenei stílusok Bizánccal is összeköthetők.

A török kutatást a mai napig folytatom, jelenleg főképp az itt élő etnikai (karacsájok, tatárok) és vallási (alevik, bektasik) kisebbségek zenéjének tanulmányozásával. Ezenkívül folyik a Török Rádió és Televízió népzenei repertoárjában szereplő mintegy ötezer dallam elemzése is.¹⁶

Magyar részről jelentős erőfeszítések történtek tehát a Volga–Káma vidék, valamint Anatólia népzenejének feltárására. Mivel a két terület között és keletebbre is élnek török népek, logikusan merült fel a kutatás kiterjesztésének igénye egy nagyobb területre. E hatalmas terület kiszemelt török nyelvű lakói északról dél felé sorolva: a csuvasok, tatárok, baskírok, kazakok, kirgizek, türkmének, azerik, az anatóliai törökök, ezen kívül a Kaukázusban élő karacsájok,

---

¹⁵ Fontosabb könyveim e tárgyban: Sipos János, *Török népzene*. I. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 14.) Budapest, 1994; Uő, *Török népzene*. II. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 15.) Budapest, 1995; Uő, *Bartók Béla törökországi gyűjtése egy nagyobb anyag fényében*. PhD disszertáció. Budapest, 1997; Uő, *In the Wake of Bartók in Anatolia*. (Bibliotheca Traditionis Europaeae, 2.) Budapest, 2000; Uő, *Bartók nyomában Anatóliában – Hasonló magyar és anatóliai dallamok*. Budapest, 2001; Sipos János, *In the Wake of Bartók in Anatolia*. Budapest, 2005² (a 2000-ben publikált könyv CD-ROM változata hangpéldákkal).

¹⁶ Ennek a dallamgyűjteménynek az adja különös jelentőségét, hogy kialakítása során igyekeztek elkerülni az ismétléseket, így a több mint 5000 dallam közel ennyi külön típust képvisel.

balkárok, továbbá a Balkán török kisebbségei lettek. Hadd szóljak néhány szót fontosabb kutatásaimról, melyek ezek között a népek között folytak.

Kazak kutatások

A Kaszpi-tenger mellett élő adaj kazakok és a tőlük 3000 kilométernyire keletre élő mongóliai kazakok népzenejét vettem össze az Akadémiai Kiadónál megjelent *Kazakh Folksongs from the Two Ends of the Steppe* című kötetemben.¹⁷

A kötet alapját az 1997-ben a délnyugat kazakisztáni Mangislakban végzett kutatásom és Csáki Éva szintén ez évben történt mongóliai kazakok közötti gyűjtése adta. Ez esetben tehát nem egy népzene lehetőség szerinti teljes áttekintéséről van szó, hanem két, egymástól igen messze eső kazak etnikum népzenejének összehasonlító elemzéséről. A hatalmas kazak terület zenei felgyűjtése ugyanis eleve reménytelen lett volna. Erzakovics ugyan a 20. század elején publikált könyveket a kazak népzeneéről, melyek elvileg alapot adhattak volna egy nagy ívű általános kazak népzenei áttekintéshez.¹⁸ Sajnos azonban az orosz kutató a dallamok szövegeit nem írta le, így azok szerkezeti elemzése sokszor szinte lehetetlen, ráadásul nagyon sok közölt dallama nem népdalszerű, „gyanús”. Nem csoda, hogy a könyvre a kazakok sem forrásként tekintenek, inkább csak történeti értéket tulajdonítanak neki.

Az elemzés során kiderült, hogy míg a kazak nyelv a dialektusok ellenére is meglepően egységes, a zenei eltérések igen jelentősek.¹⁹ Erről általánosságban annyi mondható, hogy a mongóliai kazakok jellemzően *do-* és *szo-*pentaton dallamai inkább a kínai, illetve a mongol–tatár pentaton dallamokhoz hasonlítanak (egyben azoktól karakteresen el is térnek), míg Dél-Kazakisztán diatonikus zenéje Anatólia zenei világához áll közelebb.

¹⁷ János Sipos, *Kazakh Folksongs from the Two Ends of the Steppe*. Budapest, 2001; magyarul: Uő, Népdalok a kazak sztyeppe két végéről. *Magyar Zene* 39/1 (2001) 27–56; 39/2 (2001) 183–200; 39/3 (2001) 301–311; 39/4 (2001) 425–440. További cikkek: Uő, *Egy kazak sámán a mongóliai Altaj hegységéből* (Somfai K. Dáviddal és Hoppál Mihállyal). In: *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*. II. Szerk. Molnár Ádám. Budapest, 2007, 157–176; Uő, *Similar Melody Styles in Kazakh and Hungarian Folk Music*. In: *Traditional Music of Turkic People: Present and Future*. Kizilorda, 2006, 249–266.

¹⁸ B. Erzakovics, *Narodnie peszni Kazahsztana*. Alma-Ata, 1955; Uő, Kazahszkaja SSR. In: *Muzikalnaja kul'tura sojuznüh reszpublik*. Moszkva, 1957; Uő, *Peszennaja kul'tura kazahszkogo naroda*. Alma-Ata, 1966; Uő, *Muzikal'noe naszlednie kazahszkogo naroda*. Alma-Ata, 1979.

¹⁹ Viktor M. Beliaev (*Central Asian Music*. Middeltown, Conn., 1975, 78.) szerint Kazakisztánban három fő zenei dialektus-terület van: Dél-Kazakisztán, vagyis a Semirecsje, az Aralvidék és a Szir-Darja mentének dallamait a formai egyszerűség és a ritmikai szabályosság jellemzi; nyugaton, az Uralon túli területen és a Kaszpi-tenger partvidékén egyrészt a lírai megoldások uralkodnak nagy hangterjedelmű dallamokkal, másrészt a terme és a recitativ formák a jellemzők; Kazakisztán középső vidékein pedig speciális dallamgazdagság, fejlett dallamok és összetett versformák találhatók.

A hozzáférhető trákiai, anatóliai, kazak, azeri, türkmén és kirgiz zenék alapján úgy látszik, hogy itt egy nagy areális zenei eltérésről van szó. A pentaton zóna Kínától Mongólián és Kelet-Kazakisztánon át a Volga-vidékig nyúlik, majd átsap a magyarokhoz. Ugyanakkor a délebbi területeken, Kirgizisztántól Dél-Kazakisztánon át a türkmének, azerik földjén keresztül Anatóliáig és ettől még délebbre, a pentatónia legfeljebb nyomokban figyelhető meg, vagy még úgy sem.

Magyar vonatkozásokat is említhetünk. Az adaj kazakok siratói egy hanggal egymás alatt haladó két párhuzamos sorokkal szerkezeti hasonlóságot mutatnak a magyar siratók kisformájához, míg a mongóliai kazak siratók pentaton ereszkedő sorai a magyar pentaton siratóval mutatnak bizonyos rokonságot. A mongóliai kazak dallamvilággal való hasonlatosság itt véget is ér, ami annál figyelemre méltóbb, mert mind a külső és belső mongóliai (egyébiránt teljességgel pentaton) dallamvilágban a kvintváltó dallamok jelentős csoportot képviselnek. Erről később még lesz szó.

Ugyanakkor a türkmének szomszédságában élő adaj kazakok népzenejében az Anatóliában és a magyaroknál (elsősorban a székelyek között) népszerű ún. pszalmodizáló dallamok nagy számban fordulnak elő. A törökországi népzene történeti vizsgálatán kívül ez is mindenképpen szükségessé teszi a türkmén népzene komolyabb megvizsgálását. 2011-ben az első türkmén gyűjtést elvégeztem, főleg a nyugati Balkán megye jomut türknénjei között.

Azeri kutatások

1999-ben Azerbajdzsánban folytattam a munkát, öt expedícióval a következő helyeken: Baku és környéke, Samaha és környéke, Kuba és környéke, Zagatala és környéke, valamint gyűjtöttem a Karabahból Azerbajdzsánba menekültek között. A munka során azeriken kívül tat, zahur, zsidó és avar kisebbségektől több mint 600 dallam gyűlt össze.

A kutatás eredményeit az Akadémiai Kiadónál angol nyelven megjelent *Azeri Folksongs – At the Fountain-Head of Music* kötetemben ismertettem. Nagy örömmre ezt a könyvet 2006-ban azeri nyelven Bakuban, 2009-ben pedig magyarul Budapesten is kiadták.²⁰ Nem panaszkodhatom hát, főleg, ha Bartók népzenei gyűjteményeinek sorsára gondolok, melyek közül például az anatóliai gyűjtés csak Bartók halála után, a kézirat elkészültéhez képest harminckét évvel később jelent meg.

Az azeri dallamok túlnyomó többsége egy vagy két 7- vagy 8- (ritkábban 11-) szótagos sorból áll, ambitusuk 3–4 (ritkábban 5 esetleg 6) hangból áll, dallamsoraik ereszkedő vagy domb alakúak, ritmusuk pedig többnyire 6/8-os

---

²⁰ János Sipos, *Azeri Folksongs – At the Fountain-Head of Music*. Budapest, 2004; Uő, *Azerbaijan el havaları – Musiqinin ilk qaynaqlarında*. Bakü, 2006; Uő, *Azerbajdzsáni népdalok – a zene kezdeteinél* (CD-vel). Budapest, 2009.

vagy erre visszavezethető (ritkábban 2/4 vagy parlando).²¹ Ezzel az azeri népzene a török népek zenéjén belül egyedi szint képvisel, és jelentősen eltér mind a szomszédos, mind a távolabb élő török népek népzenejétől.

Az azerik az anatóliai törökök igen közeli nyelvrokonai, ám a két nép etnogenezise eltérően alakult. Ezzel magyarázható, hogy a fent bemutatott elemi azeri zenei képpel szemben az anatóliai népzene (feltehetően összefüggésben a terület igen összetett etnikai képével) igen sok különböző népzenei réteget tartalmaz. Ezen belül számos egyszerű dallamforma is található ugyan, de az azeri dallamokhoz hasonló formák szinte csak a keleti, kurdok és azerik által lakott területen bukkannak elő, az ország más területének egyszerűbb dallamai eltérő karakterűek. Nagy valószínűséggel az Azerbajdzsán területét megszálló török törzsek a helybeli kaukázusi és iráni szubsztrátumra rátelepedve eltörökösítették annak nyelvét, eközben azonban az eredeti népzenei rétegekből sok fennmaradt.

Ugyan az azeri népzene a magyar (és az anatóliai török) zenéhez csak a siratón, pontosabban annak egy alrétegén keresztül kapcsolódik, mégis figyelemre méltó, hogy e három nép siratói ilyen erős hasonlatosságokat mutatnak.²²

Nem valószínű, hogy további azeri népzenei kutatás során újabb (vokális) zenei formák kerülnének elő; az azeri, valamint a tat és zahur népzeneének összehasonlító szerkezeti elemzése lezártnak tekinthető. Nem úgy az azerbajdzsáni avarok népzeneje, melybe a tőlük gyűjtött ötven dallammal éppen csak belekóstolhattam. Noha nekik a Kárpát-medencei avarokhoz nemigen van köztük, népzenejükben a gyűjtött kis anyag ellenére több olyan réteg mutatkozott, mely a magyar népzene-kutatók figyelmét felkeltheti.

Kaukázusi és törökországi karacsajok

A magyar őstörténetben, a magyarság kiformalódásában nagy jelentősége van a Kaukázus előterének. Itt volt az a doni–kubáni őshaza, ahova a magyarok az 5. században ogur csoportokkal együtt költöztek, majd a Kazár Birodalom rendszerébe beilleszkedve folytatták az intenzívebb állattartó és földműves kultúrára való áttérést. Északon, a birodalomhoz újabban csatlakozott néphez illően határvédő funkciókat láttak el, délnyugaton pedig érintkezésbe kerültek az alánokkal. Itt játszódik krónikáinknak az az elbeszélése, melyben a Meotisz, vagyis az Azovi-tenger ingoványában elrabolják Dula alán fejedelem lányait, akik azután Hunor és Magor feleségei lesznek. A történet talán az alán–magyar fejedelmi házasságokra utal, melyek ezen a területen köthetettek meg.

²¹ János Sipos, The Central Style of Azeri Folksongs. *Journal of Turkic Civilization Studies* 1 (2004) <http://www.manas.kg/icerik.php?hid=25>.

²² Sipos János, Az azeri népzene kapcsolata a magyar, illetve más török népek zenéjéhez. In: *Varietas Delectat. Tanulmányok Kégl Sándor emlékére*. (Keleti tanulmányok – Oriental Studies, 14.) Szerk. Dévényi Kinga. Budapest, 2010, 115–130.

2000-ben gyűjtöttünk itt Agócs Gergellyel karacsájok, balkárok és más kaukázusi népek körében, magam pedig azóta is folyamatosan kutatok a Konya és Eskişehir környékén élő, a 20. század során a Kaukázusból Törökországba vándorolt karacsájok között. Az elmúlt tíz év alatt felvett és lejegyzett 1200 dallam már jó betekintést enged zenéjükbe. A karacsáj népzeneről sincs összefoglaló mű, és a néhány fellelhető dallamgyűjtemény is inkább félrevezet, mintsem tájékoztat. Omar Otarov újabban megjelent könyve például nagyrészt atipikus dallamokat tartalmaz, valamint népdalok művilleg bonyolultabbá tett, „megszépített” változatait.²³ Ezért lesz fontos most készülő *The Music of Karachays and Balkars in the Caucasus and Turkey* című kötetünk, melyet az Ankarai Egyetem turkológus professzorával, a karacsáj származású Ufuk Tavkullal írunk.

Mivel a magyarok és a karacsájok egyes ősei a Kazár Birodalomban érintkezhettek, feltételezhetnénk, hogy léteznek hasonló magyar–karacsáj népzenei jelenségek. Azonban a karacsáj zenében a *pentatónia* csak halványan mutatkozik, és a magyar népzeneben oly karakteres *kvintváltás* előfordul ugyan, de a magyartól határozottan eltérő formában. Ugyanakkor valóban feltűnik a magyar siratódallam párhuzama, és a magyar területen is előforduló pszalmódizáló stílus is megtalálható.

A kaukázusi népek évszázadok óta élnek együtt, és egymásra hatva egyfajta közös kultúrát is kialakítottak, könnyen részt vehetnek például egymás esküvőjén, a táncdalok és a táncok jó része ugyanis közös. Ez azonban csak a felszín, a karacsáj népzene, tükrözve az igen összetett etnogenezist, sokféle réteget tartalmaz.²⁴ Az ősvallás dallamaiban (Gollu, Ozay) például gyakori a mi regős dallamaink magas végződése. Siratót, úgy tűnik, a karacsájok nem énekelnek – ez hihetetlennek tűnő tény, melyet minden adat megerősített, de számos olyan más műfajú dallamot gyűjtöttem, melyek hasonlítanak magyar siratóra.²⁵

Sajátos karacsáj dallamstílus a *jır* ’keserves’. Ez az a zenei forma, melyről leginkább elmondható, hogy a kaukázusi karacsájok a körülöttük élő népektől tanulták, többek között az erős nemzeti érzéssel bíró kabardok és az oszétek körében is igen elterjedt. Jellemző, hogy épp ezek a dallamok szolgálnak a karacsáj identitás fontos szimbólumaként.

A zenekutatás során fontos a vallási és a népi repertoár együttes vizsgálata, ahogy magunk is régóta tesszük. Különös figyelemre tarthatnak számot a *zıkr*

---

²³ Omar Otarov, *Karacay–Malkar halk cırla*. Nalçık, 2001.

²⁴ Sipos János, Beszámoló karacsáj-balkár népzenei gyűjtéseimről. In: *Zenatudományi dolgozatok 2004–2005*. Budapest, 2006, 217–242.

²⁵ Sipos János, Vannak-e közös rétegek a karacsáj-balkár és a magyar népzeneben? In: *Orientalista Nap 2001*. Szerk. Birtalan Ágnes–Yamaji Masanori. Budapest, 2002, 117–132.

során énekelt vallási dallamok.²⁶ A karacsájok *zikrek* nevezik az arab nyelvű Korán-recitálást, mely megegyezik az anatóliai törökökével. Vannak azonban karacsáj nyelvű *zikrek* is, ezek zeneileg is elkülönülnek az arab nyelven recitált vallási dallamoktól. Úgy tűnik, ebbe a dallamrepertoárba húzódott vissza a népzene egyik fontos, nagy valószínűséggel régebbi hagyományokat fenntartó rétege. Jellemzője a négy rövid sor, és nem ritka az ereszkedő szerkezet 5(b3)b3 kadenciákkal, ezekhez könnyű párhuzamot találni a magyar (vagy éppen az anatóliai) „pszalmodizáló” dallamok között. Végül megemlítem, hogy bár a táncdallamok általában a népzenék legkönnyebben változó rétegét alkotják, közöttük is számos „magyaros” dallam fordul elő.

Kirgiz népzene

A Kínához és Mongóliához közel élő kirgizek népzenejével is hasonló a helyzet, mint a legtöbb török nép zenéjével: nincs róla átfogó munka.²⁷ Kirgizisztán teljes zenei feltérképezése egyetlen ember számára hiú ábránd lenne, de három jól körülhatárolt terület és az azon élő törzsek zenéjének alapos elemzése megvalósítható és izgalmas feladatnak tűnt.²⁸

Az egyik kiszemelt régió az Isik Köl déli oldala volt a *bugu* törzs *bapa* altörzsével – közöttük játszódik Dzsengiz Ajtmatov *Ak keme* (Fehér hajó) című regénye, a másik az igen szegény és a kirgiz hagyományokat jól őrző Narin megyében a kínai határ menti Atbasi környéke, a *cserik* törzs egyik fő szálláshelye.²⁹ A harmadik terület az erősebb kazak hatást mutató keleti Talasz megye. Az Os környéki dél-kirgiz területeket kivéve ez a három terület lényegében zeneileg lefedi a kirgiz zenei areát, de, mint Somfai Dávid gyűjtései

²⁶ A szunnita iszlám hanafi ágát a 18. században a krími tatárok és a kubáni nogajok terjesztették el.

²⁷ A jobban tájékozottak ismerhetik például Alexander Zataevics munkáit a kirgiz népzeneről (*250 kirgizszkih instrumentál'nih p'esz i napevov*. Moszkva, 1934), de ezek messze vannak attól, hogy teljes képet adjanak a népzeneről. Jellemző, hogy Beliaev tanulmánya is (*i. m.*, 1–46.) csak 20 vokális népzenei példát ad, Zataevicsé pedig 250, kizárólag hangszeres dallamot. Ez, összevetve azzal, hogy magam egyetlen expedíció során 550 dallamot gyűjtöttem, igen kevés. Ráadásul ezekben a kötetekben a dallamok adatolása, például a felvétel helye, adatközlő neve, kora, születési helye, iskolázottsága, törzse stb. igen szegényes vagy éppen hiányzik. Az eddigi kiadványok végképp adósak az egyes területek, törzsek zenéjének részletes elemzésével, és ugyancsak szórványos bennük a más török és nem török népek zenéjére kiterjedő összehasonlító zenei elemzés.

²⁸ Kirgizisztánban a kulturális különbségek elsősorban a területekhez kötődnek, és az egyes területeken élő törzsek kulturális-zenei eltérései csak ez után, illetve ez alatt figyelhetők meg. Itt a törzsiség a mai napig eleven erő, az emberek többsége számon tartja saját származását az igen összetett származási viszonyokon belül.

²⁹ 2002-ben az Isik Köl mentén mintegy 220 dallamot gyűjtöttem 25 helyen, 54 adatközlőtől. Atbasi környékén pedig 330 dalt 10 faluban és a nyári szállások jurtaiban 86 férfitől és nőtől. 2004-ben Atbasi környékén újabb 200, Talasz megyében pedig 450 dallamot rögzítettem.

mutatják, a déli területek zenéje sem radikálisan más. A több kutatóút során gyűjtött mintegy 1300, illetve az áttanulmányozott mintegy 1500 dallam lehetőségét ad a vokális kirgiz népzene átfogó jellemzésére, mely során az itt élő egyes törzsek zenéi közötti különbségekre és hasonlóságokra is fény derülhet.

A kirgiz népzene elemzése még folyik, végső tanulságokat még nem szűrtem le, most csak néhány jelenségre hívom fel a figyelmet. Magyar vonatkozásban megemlítem, hogy míg az egyik kirgiz siratótípus erősen eltér a magyar vagy az anatóliai sirató általános formájától, a másik lényegében megegyezik vele, és a „pszalmodizáló” stílus dallamai is előbukkannak. A kirgiz népzene nem pentaton, dallamai között sok a dúros, és számos kis ambitusú forma is található itt, például a Manasz-eposz vagy a böjti hónap végén előadott *Jarapazan* (ya, Ramadan) dallamok zenei világát is ezek uralják. Egyik műfaj zenei elemzését sem végezte el eddig senki, és a vallással kapcsolatos dallamok elemzése is várta magára.

A kirgiz zenei összkép erősen eltér a pentaton világú népzeneiktől, és nagyban különbözik az ismert kazak népzenei világtól is. Az igen közeli nyelveket beszélő kazakok és kirgizek népzenei összehasonlításához azonban még lényegesen több, megbízható forrásból származó kazak dallamra lenne szükség.

A trákiai bektasik *nefesei* és népdalai

Török népek nemcsak Ázsiában élnek, hanem Európában is, nagyobb számban például Romániában és Bulgáriában. Ez utóbbiak közül sokan a múlt században több hullámban menekültek Bulgáriából Törökország európai részére. A menekültek népi iszlámnak nevezhető „bektasi” vallása eltér a Törökországban többségi szunnita vallástól. Ezt a heterodox, szinkretista vallást gnosztikusként definiálhatjuk, mert környezetéből számos szokást és vallási elemet vett át, a neoplatonizmus mellett a zsidó és a keresztény vallásból, sőt a buddhizmusból és a manicheizmusból is merített. Ez volt a janicsár hadsereg vallásgyakorlata is, egyik szentjük a Magyarországon is ismert Gül Baba.

Az utóbbi évtizedben egyre több írás jelenik meg a bektasik vallásáról, de vallási énekeikről, zenei életükről eddig jelentősebb tanulmány nem látott napvilágot. 1999 óta gyűjtünk közöttük Csáki Évával, sok szertartásukon vettünk részt, és számos interjút készítettünk zenei, vallási és egyéb témákban. A felvett mintegy 1200 dallam szolgáltatta az alapot az Akadémiai Kiadónál megjelent monográfiánkhoz.³⁰

---

³⁰ János Sipos–Éva Csáki, *The Psalms and Folk Songs of a Mystic Turkish Order* (CD-vel). Budapest, 2009. Ld. még János Sipos, *Bir Trakya Bektaşi cemaatinin müziği ve Macar halk müziği*. In: *Hacı Bektaş Veli „Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden”*. Haz. Pınar Ecevitöğlü et alii. Ankara, 2010, 359–372; Uő, *Trakya Bektaşi ezgilerin sınıflandırılması ve Avrasya çerçevesi*. In: *Alevilik–Bektaşılık Araştırmaları Dergisi* 2 (2010) 35–46 (internetes verzió: www.abkedergi.de/2_tr.asp).

A Bulgáriából Törökország európai részére menekült trákiai bektasik zenei típusai közül igen sok megtalálható Anatóliában is, ami, tekintve a közös gyökereket, nem meglepő. A bulgáriai népzene azonban láthatóan kevésbé hatott rájuk. Mégis feltűnő, hogy a bektasik *re-ti-la* tritonon ereszkedő siratódalmai határozottan eltérnek az általános anatóliai sirató kisformától.

A trákiai bektasik zsolnárai és népdalai között szoros kapcsolat áll fenn, és a fejlettebb típusoknál bőséges dallampárhuzamok is találhatók. Ugyanakkor a vallási dalok egy részének motívumokból felépülő hullámzó-emelkedő dallamvonala határozottan eltér a tipikus anatóliai ereszkedő, illetve domb alakú konjunkt sormozgásaitól, itt török komolyzenei (*makam*) háttér valószínűsíthető.³¹

A bektasikról írt könyvünkben – sok egyéb mellett – beható összehasonlító zenei elemzést is végeztem. Különböző szempontok (skála, ambitus, szerkezet, ütemelőjelzés, szótagszám és szövegtartalom) szerint áttekintettem a dal-
lamokat, és adtam egy dallamvonal szerinti osztályozást. Ez nem csak öncélú tudományos játék, hanem az oktatásban is hasznosan alkalmazható, mert kimutatja azokat a központi dallamokat, melyek segítségével a bektasik népzeneje a legjobban jellemezhető. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezek megtanulása után a bektasik zenei repertoár nagy része már ismerősnek fog tűnni. Megvizsgáltam a bektasik dallamoknak a szomszédos bulgáriai, anatóliai népzenehez, valamint a magyar és más török népekhez való kapcsolatait is. Összehasonlító népzenei szempontból a Balkán népzenei feltárásának külön jelentősége, hogy ezzel összekötjük az ismertebb magyar és román zenei dialektusokat a keletbre eső anatóliai török terület zenéivel.

A kötet jelentős részét teszik ki a dallampéldák, a gyűjtött 1200 dallamból mintegy 600-at közöltem. A dallamok után a népdalok és a vallási énekek szövegei, valamint azok magyar és angol fordítása következik. A vallási dalok szerzői többnyire jelentősebb költők (pl. Junusz Emre), akiknek versei fordításban ilyen mennyiségben még nem jelentek meg. A szövegek mellett közöljük a vallási terminológiák értelmezését, a népköltészet képeinek megfejtését és egy összehasonlító szövegelemzést is. A speciális fogalmak megértését és a versek tanulmányozását megkönnyítendő a fogalmakat megvilágító értelmező szótárat is készítettünk. A kötetet a hagyományoknak megfelelően egy zenei CD zárja.

Eddig elsősorban a délebbre lakó török népek zenéiről volt szó. A mongóliai kazakok népzenejét tanulmányozva azonban elkerülhetetlen volt a mongolok zenéjével való ismerkedés is. Mongol népzeneiről vannak kiadványok, ezek közül a belső mongol terület Chevė írással publikált kötetei a legkiválóbbak.

³¹ János Sipos, Özel bir bektası melodisinin izinde. In: *Hacı Bektaş Veli'nin tarihsel kimliği, düşünce sistemi ve etkileri. Proceedings of the III. International Turkish Culture and Hacı Bektaş Veli Symposium.* (Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları. Araştırma Dizisi, 12.) Ed. by Gıyasettin Aytaş. Skopje, 2009, 30–31.

Mielőtt azonban erre rátérnék, hadd szóljak néhány szót az észak-amerikai indiánok közötti gyűjtéseimről és számítógépes kutatásaimról.

A navaho és a dakota indiánok zenéje

Az amerikai indiánok ősei több tízezer évvel ezelőtt az akkor átjárható Bering-szoroson át több hullámban vándoroltak Ázsiából Amerikába. Közös eredetük eredményezi rokon fiziológiai tulajdonságaikat; a sok helyi nyelvcsaládra osztást pedig valószínűleg a migráció különböző hullámaival lehet magyarázni.³²

Tudjuk azt is, hogy pentaton skálák feltűnnek több indián törzs zenéjében is. Zenéjüket számosan kutatták, és néhány átfogó elemzés is született ebben a témában.³³ Az észak-amerikai indiánok zenei stílusai között sok hasonlóság mutatkozik. Ugyanakkor vannak területek, melyek népzeneje századokon keresztül függetlenül fejlődött, például a délnyugat a navahokkal vagy a nagy síkság, többek között a dakotákkal.

2004 óta foglalkozom komolyabban a dakota és a navaho indiánok zenéjével, amikor is Fulbright kutatói ösztöndíjjal dolgoztam Los Angelesben a Kaliforniai Egyetemen (UCLA). Ennek keretében áthallgattam és lejegyeztem Willard Rhodes 1941-es dakota- és navaho-gyűjtésének 1500 dallamát, majd 2004–2005-ben komolyabb terepmunkát végeztem e két törzs rezervátumaiban.

A dakoták dallamai jellemzően pentaton skálán ereszkednek gyakran nagy ambitussal; ugyanez a magyar népzene egyes régi dallamairól is elmondható. A dakota dallamok többsége azonban jól meghatározható módon elválik a pentaton ereszkedő magyar dallamoktól. Ez utóbbiak négyes tagolású *motivikus la*-pentaton mozgásaival szemben ugyanis a többnyire kettes tagolású dakota

---

³² Charles és Florence Voegelin csak Észak Amerikában 221 különböző nyelvet tart számon (Charles Voegelin–Florence Voegelin, *Classification and Index of the World's Languages*. New York, 1977).

³³ Néhány idevágó publikáció: Tara Browner, *Heartbeat of the People: Music and Dance of the Northern Pow-wow*. Urbana–Chicago, 2002; Flavia Waters Champe, *The Matachines Dance of the Upper Rio Grande: History, Music, and Choreography*. Lincoln, 1983; Angie Debo, *A History of the Indians of the United States*. Oklohama, 1977⁵; Francis Densmore, *The American Indians and their Music*. New York, 1926; William N. Fenton–Gertrude Prokosch Kurath, *The Iroquois Eagle Dance*. Washington, 1953; Charlotte J. Frisbie, *Music and Dance Research of Southwestern United States Indians: Past Trends, Present Activities, and Suggestions for Future Research*. Detroit, 1977; *Languages: Handbook of North American Indians*. XVII. Ed. by Ives Goddard. Washington DC, 1996; William T. Hagan, *American Indians*. Chicago–London, 1961; István Halmos, The Music of the Nambicura Indians (Mato Grosso, Brazil). *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28/1–4 (1979) 205–350; Marcia Herndon, *Native American Music*. Philadelphia, 1980; George Herzog, Special Song Types in North American Indian Music. *Zeitschrift für Vergleichende Musikwissenschaft* 3 (1935) 22–33; D'Arcy McNickle, *Native American Tribalism: Indian Survivals and Renewals*. London, 1973; Bruno Nettl, *North American Musical Styles*. Philadelphia, 1954; Willard Rhodes, North American Indian Music: a Bibliography Survey of Anthropological Theory. *Notes* 10 (1952) 33–45.

dallamok többsége folyamatosan ereszkedik a *la-mi-re-do-la* tetraton skálán. A navahok pedig rövid, kis hangterjedelmű motívumokból építenek fel variációk és különböző ismétlések segítségével meglehetősen bonyolult szerkezeteket.

Navaho kutatásainkat a Provo városbeli (Utah) Brigham Young Egyetemmel együttműködve folytatjuk. Amerikai közvetlen partnerem Jerry Jacquard professzor, aki fiatalabb korában a Four Corner navaho rezervátumban tanított, ez nagymértékben megkönnyíti az indiánokkal való együttműködést.

Számítógépes vizsgálatok

Negyven esztendeje, éppen nagy népdalkutatóink hírneve miatt, az UNESCO országunkat bízta meg az európai népek zenéjének rendszerezésével. Ekkor az Akadémiai Népzene kutató Csoportban elkészült az európai népzene reprezentatív mintájának digitalizálása. Ez a munka azonban akkor, Prószéki Gábor szavaival élve, meddőnek bizonyult, a kutatás félbeszakadt. Most Juhász Zoltán és magam tovább bővítjük az adatbázist, és folytatjuk azokat az elemzéseket, amelyek akkor már csak a számítógépek korlátai miatt sem voltak elvégezhetőek.

A programrendszer lehetőségeit több cikkben ismertettük,³⁴ most csak a legfontosabb tudnivalókat foglalom össze röviden. A számítógépes feldolgozás alapja az, hogy minden dallamnak megfeleltetjük a (32-dimenziós) tér egy pontját, a pontok közötti távolságok és egyéb viszonyok ezután már matematikai és számítástechnikai módszerekkel könnyen kezelhetők.³⁵ Ily módon egy térbeli ponthalmazt kapunk, melyben az egymáshoz közel eső pontok egymáshoz közeli dallamvonalú dallamokat jelölnek, így megállapítható, hogy hol sűrűsödnek a hasonló dallamvonalú dalok. A program másik fontos képessége, hogy egy folytonos iterációs (közelítő) eljárás segítségével nagy tömegű digitalizált dallamból megtalálja a legjellemzőbb dallamvonalakat. A program az egymáshoz hasonló dallamok átlagát (absztrakt központi dallamvonalát) egy rács pontjaira helyezi, megadva az adott népzene általános dallamvonalbeli alapformáit. Természetesen mindez nem helyettesíti a népzene kutató elemző munkáját, de jelentősen megkönnyítheti azt, felkínálva a vizsgált anyag egy „rendjét”. A kutató azután szabadon választhat, hogy elfogadja-e az osztályozást, vagy módosítja azt. Megemlítem, hogy a program segít különböző népzeneek összehasonlításában is, vagy abban, hogy egy adott dallamhoz hasonló dalokat keressünk meg egy nagy dallamhalmazban. Mindez kiváló eszközt biz-

³⁴ Pl. Zoltán Juhász–János Sipos, A Comparative Analysis of Eurasian Folksong Corpora, Using Self Organising Maps. In: *Journal of Interdisciplinary Music Studies* 4/1 (2009) 1–16 (http://www.musicstudies.org/JIMS2010/Juhasz_JIMS_1).

³⁵ A dallamnak megfelelő 32-dimenziós pont koordinátáit úgy kapjuk meg, hogy a dallamvonalat 32 részre osztjuk fel, és az egyes osztáspontokon mért hangmagasság lesz a 32-dimenziós pont egy koordinátája.

tosíthat annak a kutatónak, aki hajlandó legyőzni a számítástechnikai nehézségeket, és képes együttműködni a program logikájával és lehetőségeivel.

Végül egy felfedezésemet szeretném megosztani az olvasókkal, szemléltetve a nagy területen való zenei áttekintés előnyeit és lehetőségeit. Ez esetben magyar részről komoly kutatások történtek, így ezeket most mindenképpen ismertetnem kell.

Pentaton ereszkedő–kvintváltó stílus és a mongolok zenéje

Mint már volt róla szó, a magyar népzenei kutatás a pentaton ereszkedő dallamokat honfoglalás előttinek, ezen belül török eredetűnek tartja. A kvintváltó stílusra pedig az ereszkedő dallamstílusból következő logikus fejleményként, az ismétlésre való törekvés állomásainak legfejlettebb fokaként tekintünk, melyet népzeneinkben számszerűen kevés, de igen elterjedt dallam képvisel.

E dallamok más népeknél való meglétét többen is vizsgálták. Bartók elsőként mutatott rá, hogy a cseremiszi és a szlovák anyagban is előfordul a kvintváltás.³⁶ Kodály Zoltán részletesen elemezte a tonális és a modális kvintváltás jelenségét, és a magyar dallamok mellé további cseremiszi és csuvas párhuzamokat állított.³⁷ Noha példái zömmel a Volga-vidékről származtak, nem szűkítette le a párhuzamok lehetőségét erre a területre.

Szabolcsi Bence a kvintváltás jelenségéhez cseremiszi, csuvas, kalmük, Bajkál-vidéki mongol és kínai dallampárhuzamot is állított, és a magyar stílust a „régii nagy kultúrákat mindenütt jellemző pentatónia egyik sajátos stílusfajához, a közép-ázsiaihoz” kötötte.³⁸ Ő is általánosabb dallampárhuzamokról beszélt, melyek a magyar népzene pentaton rétegei és egy hatalmas, sok népet és kultúrát összekötő terület népzenei között fedezhetők fel.

Vikár László és Bereczki Gábor cseremiszi és csuvas gyűjtésében részletes áttekintést kapunk e népek kvintváltó stílusáról.³⁹ Vizsgálataik során bebizonyosodott, hogy ez a zenei forma csak a cseremiszi–csuvas határ két oldalán, egy száz kilométeres körön belül él, attól távolodva fokozatosan eltűnik. Vikár kételkedik a magyar és a Volga-vidéki kvintváltás genetikai összefüggésében. Felhívja a figyelmet arra, hogy a gyűjtések során sokkal gyakoribb volt a felső kvartváltás, mint az alsó. Szerinte a Lach-gyűjteménybeli kétsoros cseremiszi dallamok hiteles formák lehetnek, és a magyar „páva”-dallamhoz állított cseremiszi dallamnak nemcsak kadenciáit, hanem dallammozgását is eltérőnek találja. Többek között ezt írja: „Kétségtelen, hogy néhány ereszkedő vonalú vagy egyenesen kvintváltó pentaton magyar dallamhoz közel áll egy-egy cseremiszi, esetenként csuvas népdal. ... Lehet-e ebből mindjárt egyenes ági rokonságra

---

³⁶ Bartók, *Turkish Folk Music*.

³⁷ Kodály, *i. m.*, 17–26.

³⁸ Szabolcsi, *A magyar zenetörténet*, 107–109.

³⁹ Vikár–Bereczki, *Cheremis Folksongs*.

következtetni? ... Pl. a magyar »páva« motívum egyszerű és természetes, mely a máig csak pentatonnak ismert cseremisiz, csuvas vagy esetleg mongol, sőt kelta vagy indián zenei nyelvezetben – minden különösebb ráhatás nélkül – megjelenhet.⁴⁰ Érvelése szerint a Volga-vidékhez hasonló forgalmas terület nem egykönnyen őriz meg nagy régiségeket, ráadásul az archaikus kultúrájú keleti cseremiszek nem is ismerik a kvintváltást. Valószínűtlennek tartja azt is, hogy egy stílus évezredekön keresztül olyan virágzó maradhat, mint amilyen ma a cseremisiz–csuvas határ menti kvintváltás.

Ezzel szemben Vargyas Lajostól ezt olvashatjuk: „...a magyar és a Volga-vidéki kvintváltó stílus és kvintváltó dallamok azonossága ... olyan nagyfokú és olyan tömeges, hogy azt mindenképpen közös eredetűnek kell tartanunk, föltéve, hogy történelmi összefüggés lehetséges a két terület között.”⁴¹ Vargyas Lajos a kvintváltó stílust az ereszkedő dallamstílusból való logikus fejleménynek képzei el, mely az ereszkedő dallamozgásból alakult ki, és az ismétlésre való törekvés állomásainak a legfejlettebb fokát jelenti. Áttekintette a mordvinok, baskírok, kazáni tatárok, votjákok és a miser tatárok népzenejét, és megállapította, hogy e népek népzenei stílusaitól „egészen elüt a Volgától délre eső szűk terület, a cseremisiz–csuvas határ mentén, ahol mindkét nép körében nagy ívű ötfokú kvintváltó dallamok élnek szinte kizárólag”.⁴² A C. Nagy Béla egyik cikkében levő két mongol dallam, valamint Szabolcsi két példája alapján Vargyas is konstataálta a mongol kvintszerkezet meglétét.⁴³

Megvizsgálta a nyugati kvintváltást is, és a jellegzetes nyugati „kvintváltó” formákról kimutatta, hogy ezekben a rendszerint alulról felívelő AB⁵CB formájú dallamokban a legtöbb esetben nem kvintváltás van, hanem csak egyes variánsokban és csak egy-két hangban mutatkozó megfelelés.⁴⁴ Szomszédjaink (morva, szlovák) kvintváltását pedig nagyobbbrészt magyar hatásra történt utólagos fejleménynek vehetjük.

Magam egy széles belső- és kis-ázsiai területen tekintetem át a kvintváltás jelenségét.

Szórványos, nem-pentaton kvintváltást látunk Anatóliában és Trákiában, az azeriknél pedig még azt sem.

⁴⁰ Vikár, *A volga-kámai*.

⁴¹ Vargyas, *A magyar zene őstörténete*.

⁴² Vargyas, *i. m.*, 13.

⁴³ C. Nagy Béla, Mongol népdalok. *Énekszó* 14 (76)/5–6 (1947) 76, 80–81; Szabolcsi Bence, *Osztyák medvéének és magyar siratódallam*. Budapest, 1979, 107–108. Példáiról ld. a *Magyar népzene tára VIII/A, Népdaltípusok*. Szerk. Vargyas Lajos. Budapest, 1992, 13. A távoli Peruból is előkerült egy-egy olyan dallam, mely szinte tökéletesen megegyezik egyes magyar kvintváltó dallamokkal, és kivételesen a dakotáknál is: Ördög László, *Ének-zene az általános iskolák 6. osztálya számára*. Budapest, 1997, 114.

⁴⁴ Vargyas, *i. m.*, 20–27.

A Kaukázus északi oldalán élő karacsáj-balkároknál vannak kvintváltó dallamok, de ezek nem pentatonok és zenei szövetük sem motivikus.⁴⁵ Sem a délkazakok diatonikus népzenejében, sem a mongóliai kazakok pentaton dallamai között nem találunk kvintváltókat, noha ez utóbbiaknál a párhuzamosan haladó pentaton sorok nem ritkák. Legközelebb még a tatár népzene egyes rétegei állnak, de ott nem kvintváltás, hanem inkább kvartváltás alakult ki. A kirgiz népzeneben is csak néhány példa található a sorok kvart-kvint-párhuzamára.

Több mint hétszáz belső-mongol dallam áttanulmányozása után kiderült, hogy mintegy egytizedük kvintváltós jelenséget mutat, ráadásul a magyar kvintváltókhöz hasonlóan itt is gyakori, hogy a transzponált sor eleje magasabb, mint szabályosan lennie kellene.⁴⁶ Vannak közöttük alacsonyán kezdődő két-soros dallamok, melyek inkább csak azt szemléltetik, hogy a kvart-kvintváltás jelensége milyen erős alapokon áll ezen a területen, a többség azonban szabályos négysoros dallam, sokuk igen közeli magyar párhuzammal.

A magyar, a Volga-vidéki és a mongol dallamokat összevettem hangsoaraik, dallamozgásuk, formáik és kadenciáik szerint. A cseremiszi és a csuvas kvintváltó stílus van egymáshoz a legközelebb, ezekhez csatlakozik kissé távolabbról a magyar. Másik oldalon áll a mongol, a hozzá szorosan csatlakozó evenki és észak-kínai dallamokkal. A két tömb között összekötést a *la*-pentaton 8(5)4 és, kevésbé dominánsan, a *szo*-pentaton 7(4)b3 kadenciás csoportok dallamai létesítenek. Ugyanakkor számos további hasonlóságot és eltérést is megfigyelhetünk.

Noha igen óvatossá kell lennünk, ha jelenkori népzenei adatokból sok ezer éves múlt zenei viszonyaira szeretnénk következtetni, mégis, ha Kodály szavai alkalmazhatók a cseremiszi, a csuvas és a magyar kvintváltó stílusokra, akkor még inkább igazak a magyar és a mongóliai zenei stílusokra: „Kifejlődhetett az ötfokú hangrendszer is oly népeknél, melyek egymással való érintkezését nehéz elképzelni... De már a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltételezni.”⁴⁷

Mindenesetre úgy tűnik, hogy a pentaton kvintváltás a magyarokon kívül nagy tömegben csak mongoloknál, illetve a cseremiszi–csuvas határon található meg. Tehetünk gondolat kísérleteket, hogy honnan is kerülhetett mongol zenei réteg a magyar népzenebe. Az egyik lehetőség a bolgár-török közvetítés lenne, de elvileg azt sem zárhatjuk ki, hogy az avaroktól tanultuk el már a Kárpát-

⁴⁵ Sipos János, Egy most felfedezett belső-mongóliai kvintváltó stílus és magyar vonatkozásai. *Ethnographia* 112/1–2 (2001 [2004]) 1–80.

⁴⁶ A *kvintváltós* kifejezéssel kvintváltó és részlegesen kvintváltó dallamokra hivatkozom egyszerűen. Felhívom a figyelmet arra, hogy „Egy most felfedezett...” című tanulmányomban bőveges példa és dallampárhuzam segítségével részletesen összevettem a magyar, a Volga–Káma vidéki és a belső-mongóliai kvintváltó stílusokat.

⁴⁷ Kodály, *i. m.*, 37.

medencében, hiszen az avarok nyelvének mongolos karakterét, ha nem is bizonyították, de nem is cáfolták.⁴⁸ Még a közvetlen magyar–mongol érintkezés is komolyabban felmerült.⁴⁹ Hogy a magyarázat melyik lenne, vagy egyáltalán ezek között van-e, arra a népzene kutatás nem adhatja meg a választ, de a (jelenkori) zenei tényeket megmutatva segítheti az őstörténet kutatóit nehéz feladatukban.

Végül néhány szót további terveimről. Legelőször hatalmas karacsáj gyűjtésemet szeretném kiadni, ez remélhetőleg egy éven belül megtörténik. Ezután terjedelmes kirgiz gyűjtésem feldolgozását kezdem meg, és néhány türkmén kutatóút is mindenképpen szükséges.

A rendezett anyagközlésen kívül két összefoglaló tanulmány megírása foglalkoztat. Az egyik a magyar népzene keleti kapcsolatairól az újabb kutatások fényében, a másik pedig a török nyelvű népek népzenejének összehasonlító elemzése. Remélhetőleg a közeljövőben Bartók Péter engedélyét megkapva magyar–angol–török háromnyelvű DVD-ROM kiadványon megjelentethetem Bartók Béla anatóliai gyűjtését is.

---

⁴⁸ L. András Róna-Tas, *Turkic–Bulgarian–Hungarian Relations (VIth–XIth centuries)*. In: *Studia Turco–Hungarica*. V. Red. Gy. Káldy-Nagy. Budapest, 1981, 119–128.

⁴⁹ Dénes Sinor, *Geschichtliche Hypothesen und Sprachwissenschaft in der ungarischen, finnisch-ugrischen und uralischen Urgeschichtsforschung*. *Ural-Altäische Jahrbücher* 41 (1969) 273–281; László Gyula, *A honfoglalókról* (előadás a 2. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson, Szeged, 1972. augusztus 22–26.).

Vér Márton A Thúry-kutatás aktuális kérdései

Thúry József a magyar turkológia méltatlanul elfeledett alakja. A nagyközönség számára szinte teljesen ismeretlen, a szakmai diskurzusban munkásságát és nevét viszonylag ritkán említik meg. Thúry életművére Ivanics Mária hívta fel a figyelmemet, s mint azt az azóta eltelt időszak kutatásai számomra világossá tették, teljesen jogosan, hiszen pályája nemcsak tudománytörténetileg nagyon érdekes, hanem munkásságának bizonyos elemei még ma is továbbgondolásra, esetleg folytatásra méltók.

A jelen cikkben szeretném bemutatni és összegezni mindazt, amit az elmúlt másfél évben Thúry életéről, szellemi hagyatékáról, tudományos eredményeiről sikerült kiderítenem, de szeretném egyúttal felvázolni azokat az irányokat is, amelyekben a vele kapcsolatos kutatások tovább folytathatók és reményeim szerint sikerrel kecsegtetnek.

Thúry József 1861. december 25-én született a Csepel-sziget déli részén fekvő Makádon, egy református földműves család gyermekeként. Középiskolai tanulmányait Kunszentmiklóson és a Budapesti Református Főgimnáziumban végezte. A török nyelvet már gimnazista korában elkezdte tanulni. Számos más 19. századi magyar orientalistához hasonlóan neki is Kőrösi Csoma Sándor, a tibetisztika magyar megalapítója volt ifjúkori példaképe. 1880-ban iratkozott be a Budapesti Tudományegyetemre. Itt Vámbéry Ármin tanítványa lett, aki ekkoriban a keleti nyelvek professzora volt. Thúry főleg török és finnugor tárgyú előadásokat hallgatott, valamint az arab, perzsa, német, angol, francia és orosz nyelvet tanulta.¹

Az egyetem befejezése után (1884) az ifjú kutató négy hónapos tanulmányúton járt Isztambulban. Itt Szilágyi Dániel könyvkereskedő, az egykori '48-as emigráns pártfogását élvezte, aki különböző keleti nyelvű kéziratok kereskedelmével is foglalkozott. Szilágyival Vámbéryn keresztül került kapcsolatba Thúry, ugyanis Vámbéry még első isztambuli tartózkodása idején szoros kapcsolatot kötött az egykori szabadságharcossal. Érdekes adalék, hogy Thúry Szilágyi segítségével jutott hozzá több olyan kézírathoz, amelyek alapját és

---

¹ Németh Gyula, *Thury József I. tag emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Budapest, 1934, 1–2; Vásáry István, *Thury József (1861–1906)*. *Halasi Téka* 6 (1987) 11–12; Pataki Ferenc, *Elfelejtett magyar tudós (Thúry József akadémiai tag életútja)*. Ráckeve, 1990, 4–8.

forrásait alkották későbbi tudományos írásainak. Mint ismeretes, Szilágyi 1885-ben bekövetkezett halála után hagyatékát Vámbéry erőfeszítéseinek köszönhetően az MTA vásárolta meg. Ez az anyag a mai napig meghatározó része az Akadémia Keleti Gyűjteményének.

Az isztambuli tanulmányúthoz köthető egy érdekes anekdota. Eszerint Thúry levelet írt volt tanárának, Vámbéry Árminnak a török fővárosban szerzett tapasztalatairól. Válaszában mestere arra kérte, hogy a magyar helyett törökül levelezzenek ezután.² Ez is jól jellemzi a Vámbéry és Thúry közötti tanár-diák viszony szorosabbá, barátvivá válását; ugyanakkor jól mutatja, hogy az egyetemi évek után is megmaradt egyfajta mester-tanítvány kapcsolat.³

Isztambulból hazatérve Vámbéry és Trefort Ágoston (az akkori közoktatásügyi miniszter) közbenjárására Thúry török nyelvet taníthatott a Kereskedelmi Akadémián⁴ szervezett keleti tanfolyam keretében. 1887-ben pedig Nagykőrösön kapott tanári állást, de csak négy hónapot töltött itt.⁵ Ennek oka az volt, hogy Szilágyi Áron hívására elvállalt egy tanári állást a halasi gimnáziumban.⁶ Így 1888 januárjától kezdve itt tanított magyart és latint. Tanári munkája mellett tudományos kutatásait sem hanyagolta el. Ennek elismeréseképpen,

² Németh, *i. m.*, 5.

³ Vámbéry Ármin és Thúry József viszonyáról bővebben lásd: Vér Márton, Thúry József, Vámbéry tanítványa és utóda. In: *A Kelet ritka nyugalma. VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2010, 204–214.

⁴ A 19. század utolsó harmadáig Magyarországon önálló felsőfokú közgazdászképzés nem létezett. A műegyetem keretein belül ugyan oktattak közgazdaságtant, de ennek 1871-es átszervezése után ez a képzés is lényegében megszűnt, csupán egy-két ilyen tárgyú órát tartottak. A mai Budapesti Corvinus Egyetem elődjének tekinthető intézmények közül a Pester Handels Akademie jött létre először 1857-ben. Ez még középfokú intézmény volt, de hamarosan magasabb szintű szaktanfolyamokat is indítottak itt. 1883-tól ennek keretén belül keleti nyelvi tanfolyamok is indultak, s 1891-ben ezekből jött létre a Keleti Kereskedelmi Tanfolyam. Végül ebből alakult ki az 1899 és 1919 között fennálló Keleti Kereskedelmi Akadémia, melynek egész fennállása alatt Kunos Ignác, a neves turkológus volt az igazgatója. Ezen tanfolyamok és intézmények elsődleges célja a Balkán és a Közel-Kelet felé irányuló diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok számára szakképzett külügyi és kereskedelmi szakemberek képzése volt. Egy időben a Budapesti Egyetem (illetve Kolozsvár) mellett ez az Akadémia volt az egyetlen olyan intézmény, amely számos frissen végzett orientalistának nyújtott megélhetést. Érdekes adat, hogy az elsősorban nyugat-európai és tengeren túli kereskedelmi és diplomáciai szakemberek képzését célul kitűző fiúmei székhelyű Kivitel Akadémia csak 1912-ben jött létre (*Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Szerk. Szögi László. Budapest, 1994, 99.).

⁵ Németh Gyula megemlékezésében úgy véli, ebben az időszakban Vámbéry és Thúry már kissé eltávolodott egymástól, és az ifjú tudós inkább Kuun Géza gróffal került közelebbi kapcsolatba (Németh, *i. m.*, 9). A Thúryról szóló más megemlékezések sem említik, hogy Vámbéry segítette volna korábbi tanítványát a Nagykőrösön való elhelyezkedésben. Véleményem szerint Vámbérynek a jelen tanulmány függelékében közölt – tudomásom szerint mind ez ideig publikálatlan – levele ékesen bizonyítja, hogy korábbi tanára még ekkor is egyengette Thúry pályáját.

⁶ Thúry kiskunhalasi működéséről bővebben ld. Szabó Miklósné, Kiskunhalas és a főgimnázium a századfordulón. *Halasi Téka* 6 (1987) 3–10.

Vámbéry, Kuun Géza és Kunos Igánc ajánlására, 1903-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett.⁷ Miután Vámbéry Ármin 1905-ben nyugalomba vonult egyetemi állásából, Goldziher Ignác, a sémi filológiai tanszék vezetője és Szinnyei József, az ural-altáji összehasonlító nyelvészet tanára a Budapesti Egyetemre hívták, hogy töltsse be az üresen maradt állást. Mielőtt azonban elfoglalhatta volna katedráját, május 22-én Szabadkán belehalt gyomorbetegségébe.⁸

Thúry József életéről és munkásságáról a teljesség igényével mind ez idáig igen kevés munkában emlékeztek meg a halála óta eltelt több mint 100 évben. Elsőként Németh Gyula tartott róla előadást a Magyar Tudományos Akadémián 1934-ben, melynek szövege még ugyanabban az évben meg is jelent az *Akadémiai Értekezések* sorozatban. A munka sok maradandó megállapítást tartalmaz Thúryval kapcsolatban. Ezek közül most külön kiemelném, hogy elsőként végezte el a tudós előd munkásságának periodizációját. Négy jól elhatárolható szakaszra, illetve témakörre osztotta Thúry pályáját: az 1880-as években elsősorban a török–magyar nyelvrokonsággal foglalkozott, az 1880-as évek végén és a 1890-es évek elején főként török történetírók munkáit fordította magyarra, a millennium közeledtével érdeklődése a magyar őstörténet felé fordult, 1900 után pedig szinte csak török nyelv- és irodalomtörténettel foglalkozott.⁹ Figyelemre méltó momentum, hogy az általános tudós magatartástól eltérően Thúry később nemigen tért vissza egy-egy korábban kutatott témájához, váltásai szinte mindig elvágólagosak és véglegesek. A tanulmányban Németh nem próbál választ adni erre az igen érdekes kérdésre, így ennek megfejtése mindmáig várat magára.

A másik Thúryról szóló megemlékezés Vásáry István nevéhez fűződik. Ez a munka 1987-ben jelent meg a *Halasi Téka* című periodikumban. Utóbbi cikk egyik nagy erénye, hogy szerzője egyúttal összeállította Thúry József nyomtatásban megjelent műveinek bibliográfiáját, valamint közli a Thúry-hagyaték fellelhető tételeit. Mindkét munka átfogó képet ad a kutató életútjáról és kiemelkedő eredményeit is jól láttatja. Mindezek ellenére természetesen még bőven akad megoldatlan kérdés a szerző életével és munkásságával kapcsolatban. Ilyen például, hogy miért nem adta ki Thúry a kéziratban elkészült és pozitív értékeléseket kapó török–magyar összehasonlító szótárát, vagy a fentebb már említett kérdés, hogy korábban kutatott témáihoz miért nyúlt hozzá később oly ritkán. Ezek és az ezekhez hasonló kulcsfontosságú részletek mellett úgy vélem, a kutatásnak a továbbiakban két nagy feladata van: az egyik, hogy Thúry helyét minél pontosabban meghatározza a magyar és nemzetközi turkológia történetében; a másik pedig, hogy a mainál plasztikusabb képet próbáljon

⁷ Akadémiai székfoglalóját 1903. október 5-én tartotta meg *Török nyelvemlékek a XIV. század végéig* címmel (Németh, *i. m.*, 23.).

⁸ Németh, *i. m.*, 5–6; Vásáry, *i. m.*, 12–13.

⁹ Németh, *i. m.*, 12.

meg Thúry József személyéről festeni. Ahhoz, hogy ezeket a feladatokat sikerrel el lehessen végezni, a Thúrytól fennmaradt személyes dokumentumokat – leveleket, feljegyzéseket stb. – kell feldolgozni. Az alábbiakban ezekről az anyagokról ejtek néhány szót.

Mai tudásunk szerint a Thúry Józsefhez köthető levéltári dokumentumokat két közgyűjteményben őrzik: az MTA kéziratárában, illetve a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban.¹⁰ Az MTA kéziratárában fellelhető anyagok közül különös érdeklődésre tarthat számot a tudós levelezésének ott található része. E csaknem 200 levél megoszlása igen egyenlőtlen: alig egy tucatnyit írt maga Thúry,¹¹ a többit neki küldték. Ezen aránytalanság magyarázata igen nehéz feladatnak ígérkezik, ugyanis az MTA kéziratárának cédulakatalógusában egy levél mind a feladó, mind a címzett neve alatt szerepel, így az a korábbi reményem, hogy a levelezőpartnerek hagyatékának átvizsgálása után rábukkanhatok a Thúry által írott levelekre, a katalógus áttekintése után hiábavalónak bizonyult. Ez az aránytalanság természetesen azt is jelzi, hogy más kortárs tudósokkal, így például Stein Auréllal szemben Thúry nemigen készített indigós másolatot a leveleiről, vagy nemigen maradtak fenn saját leveleinek piszkozatai. A levelező partnerek névsora arra utal, hogy a fiatalon elhunyt kutató a korabeli magyar szellemi élet színe-javával kapcsolatban állt. Olyan személyek neve bukkan itt elő, mint Herman Ottó polihistoré, Gyulai Pál irodalomtörténészé, Hauszmann Alajos építészé, Szinnyi József nyelvészé, és még hosszan lehetne folytatni. Számunkra talán még érdekesebbek lehetnek azok a levelek, amelyeket más keletkutatóktól kapott Thúry. Itt három személyre hívnám fel a figyelmet: Goldziher Ignácra (3 levél), Vámbéry Árminra (24 levél) és Kuun Gézára (38 levél). A Vámbérytól és Kuuntól kapott levelek számukban és jelentőségükben is kiemelkednek a hagyatékból. A Thúryhoz írott levelek több tucat ember tollából származnak, s ezen leveleknek több mint egyharmadát (62) e két személy írta. Úgy vélem, már a pusztán számok is jól mutatják, milyen szoros és intenzív kapcsolat állt fenn Thúry és az említett két keletkutató között. Itt jegyezném meg, hogy Vámbéryhez fűződő kapcsolatának

¹⁰ Érdekes kérdéseket vet fel, hogy Németh 1934-es tanulmányában idéz egy részletet Thúry egyik szüleinek szóló leveléből, melynek dátumaként 1884. június 20-át jelöli meg (Németh, *i. m.*, 5.). Azonban ennek semmi nyoma sem az MTA kéziratárának általam is átvizsgált cédulakatalógusában, sem a Vásáry István által közölt, a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban található Thúry-dokumentumok között. Kérdéses, hogy Németh hol találta ezt a levelet, illetve, hogy azóta hová kerülhetett.

¹¹ A Thúry által írt levelek három embernek szólnak: Herman Ottónak (Ms 280/199–200.), Simai Ödönnek (Ms 397/27.) és Szilády Áronnak (Ms 4452/63–65.). A Vásáry István által közölt listában a nyilvántartási számok sajnálatos módon elcsúsztak. Továbbá szerepelt még három levelet, melyet Thúry Munkácsi Bernátnak írt volna (Ms 4452/66–67.). Az említett jelzetszám alatt azonban özvegy Thúry Józsefné két levele szerepel, melyeket Szilády Áronnak írt 1906 után. A cédulakatalógusban nem találni olyan levelet, melyet Thúry Munkácsinak írt volna, viszont van három olyan levél, amelyet Munkácsitól kapott és a fent említett listából kimaradt.

vizsgálata mellett szeretném a későbbiekben feltárni gróf Kuun Gézához fűződő viszonyának részleteit is. Thúry személyes levelezésén kívül még két, halála után született, Thúrynétől származó levél található az anyagban, melyeket Szilády Áronnak, a neves irodalomtörténész–orientalistának írt. A kéziratári anyagban ezen kívül még néhány nyelvtudományi vonatkozású kézirat, illetve a kiadatlanul maradt magyar–török összehasonlító szótár kézírásos példánya található meg, továbbá magánjellegű feljegyzések, jegyzetek.¹²

A kiskunhalasi Thorma János Múzeumban található anyag elsősorban jegyzeteket, vázlatokat, kéziratokat, illetve személyes iratokat tartalmaz. Ide sorolhatjuk a *Toll-nyomok* címet viselő naplószerű jegyzeteket tartalmazó kéziratot, illetve az *Elmélkedés a tormáskolbász felett* címet viselő jegyzetet. Ezek mellett Thúry irodalmi zsengei is megtalálhatók a gyűjteményben, mint például egy vers, mely egy bizonyos Mari néni névnapja alkalmából született, illetve egy Szalay Zsigmondot – akinek kilétét mind ez idáig nem sikerült azonosítani – köszöntő verse.

A kutatás következő fázisában az imént felsorolt dokumentumok feldolgozását kellene elvégezni. Reményeim szerint e munka során számos, máig tisztázatlan kérdésre kapok majd választ Thúry életével és munkásságával kapcsolatban.

A magyarországi levéltári anyagok feldolgozása után a következő feladat, úgy vélem, Thúry életének és munkásságának elhelyezése a 19. század második felében fellendülő és intézményesülő magyar és nemzetközi keletkutatáson belül. Egy ezzel kapcsolatos igen izgalmas és eddig kimerítően nem tárgyalt kérdés, hogy milyen viszony állt fenn a szárnyait bontogató magyar orientaliztika képviselői és a törökországi – elsősorban isztambuli – 1848–1849-es menekültek között. Thúry mesteréről, Vámbéry Árminról például köztudott, hogy első keleti útja során, amely 1857 és 1861 között zajlott le, igen szoros kapcsolatot alakított ki az Isztambulban élő magyar emigránsokkal, s ahogy azt már említettem, ezeket a kapcsolatait később (legalábbis Szilágyi Dániel révén) Thúry érdekében is hasznosította. Úgy vélem, ennek a témának az alaposabb vizsgálata nagyban elősegítené, hogy pontosabb képet kapjunk arról, mennyiben és hogyan járult hozzá a jelentős számú isztambuli magyar emigráns-közösség keletkutatásunk 19. század második felében történő fellendüléséhez. S végül – de nem utolsósorban – mindezek után szükség van Thúry munkásságának mind teljesebb „átrostálására” a modern filológia és nyelvtudomány eredményeinek felhasználásával, ami lehetővé teszi az életmű maradandó értékeinek rögzítését, továbbgondolását és Thúry tényleges jelentőségének megítélését.

¹² A cédulakatalógus átvizsgálása során két olyan tanulmány kéziratára bukkantam, amelyek nem szerepelnek a Vásáry István által közölt jegyzékben (Vásáry, *i. m.*, 24–26.), s amelyeknek jövőbeni feldolgozása érdekes eredményeket hozhat. Ezen tanulmányok „Orvostudomány” és „Csepelsziget nyelve” címen szerepelnek a katalógusban (nyilv. sz. Ms 189.).

FÜGGELÉK

Vámbéry Ármin levele a nagykőrösi református gimnázium tanácsának

(Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms 4455/192.)

A nagykőrösi ref. gymnasium igen tisztelt tanácsának, Thury Jozsef ur évek előtt a keleti nyelvekben, névszerint a török–tatár és perzsa nyelvben, egyik legbuzgóbb és legtehetségesebb tanítványom. Elöttem mint olyan fiatal ember ismerős, ki jellem szilárdság, lankadatlan szorgalom és sokoldalú alapos ismeretek tekintetében ritkítja párját. Ő jelenleg a hazai tudományunk terén nagy szolgálatot ígérő munkán dolgozik és bizvást remélem, hogy Thury Jozsef neve nem sokára a tudományos irodalmunkban méltó hírnek fog örvedeni.

Budapest Szeptember 13. 1887.

Vámbéry Ármin
ny. r. tanár”

Sudár Balázs

Török dal magyar orthographiára – Kazinczy Ferenc gyűjtéséből*

Mi, magyarok, mindig Kelet és Nyugat közé szorulva, avagy a kettő közé hídként feszülve éltünk: keletről jöttünk s a nyugat utolsó keleti bástyájává lettünk. Ez a helyzet azután különleges nehézségeket és lehetőségeket jelentett a múltban is és most is. Miért éppen az orientalizmus lenne kivétel? A Nyugat rácsodálkozik a Keletre. A művelt magyar elolvassa a művelt nyugatiak írásait, és rácsodálkozik a Keletre, ami mellesleg az orra előtt van, s amit gyakorta saját tapasztalatából ismer – gyakran jobban is, mint a nyugati kortársak. A következőkben ismertetendő rövid írás is szépen példázza ezt.

A 18. század tudósai felfedezik maguknak a muszlim világot, kialakul az orientalisztika mint tudomány, s kialakul az orientalizmus mint esztétikum. Ennek keretében persze ráterelődik a figyelem a muszlim, elsősorban a perzsa költészetre. A mi Radványi Károlyunk Háfiz tanulmánya (1771)¹ úttörő e téren, s ő még valóban perzsából – és nem nyugati fordításokból – dolgozik. Munkája jó néhány kiadást megér, s mintegy előkészíti William Jones híressé vált angol nyelvű fordításait.² Goethe 1819-ben megalkotja a *Nyugat-keleti divánt* – de már jó két évtizeddel előtte, 1794 körül Csokonai az ázsiai költészetről értekezik és *A Háfiz sírhalma* címmel ír hosszú verset (1800 körül).³ Nálunk persze a frissen születő turkológia is jelen van, például Decsy Sámuel *Osmanographiájával* (1788–1789). Számunkra ez az az időszak, amikor a hajdani halálos ellenség egyre érdekesebbé válik, noha még össze-összemérjük kardunkat, mint az utolsó magyar–török háborúban 1788–1790-ben. Ekkor esett fogságba egy bizonyos Háfiz Ibrahim efendi török bíró (kádi), akit Kassán őriztek, s akit Kazinczy is meglátogatott, sőt még albumába is íratott vele. A magyar nyelvújító

---

* Csörsz Rumen Istvánnak tartozom köszönettel, hogy a témára felhívta a figyelmemet.

¹ Radványi Károly Imre, A perzsa költészet kistükre avagy Samsz ad-Dín Muhammad tizenhat ghazalja (1771). In: *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok*. I. Szerk. Tüskés Gábor. Budapest, 2010, 497–514.

² Sir William Jones, *Poeseos Asiaticae Commentariorum Libri sex cum appendice*. Leipzig, 1777.

³ Johann Wolfgang Goethe, *Nyugat-keleti diván*. Budapest, 2001; Csokonai Vitéz Mihály, Kivonat az ázsiai poézisről. In: Uő, *Feljegyzések*. (Csokonai Vitéz Mihály összes művei) S. a. r., jegyz. Borbély Szilárd–Debreczeni Attila–Orosz Beáta–Szép Beáta. Budapest, 2002, 142–170, 452–478. A magyar orientalizmus kezdeteiről: Staud Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Budapest, 1999 (a fordításokról: 39–55.).

azután lejegyzett egy dalt a török rabtól, melyet lefordítottatott a maga számára. A szöveget Széphalmy néven egyik első irodalmi folyóiratunkban, az *Orpheus*ban adta közre 1790-ben: „úgy írtam le magyar Orthographiával, hogy ha ezt utánam valaki folyvást el-olvassa, minden accentusa meg-eggyezzék a’ Törökével.”⁴

„Ben szana sabanolale
Tsikmaden mejhaneden
Itsdim askön tserabone
Olmüsen deli diváne
Baksu hakkön hitsmetine
Ne lyer dogar ane den
Rabbim, hathadan szaklaszen
Szení hem beni.

Magyarázhatja: Én téged annyira szeretlek, hogy el-nem tudtam jönni a’ kortszából. Mihelyt a’ bort ittam, mindjárt meg-részedtem. Így kiáltottam-fel: hogy teremthetett az Isten ilyen szépet, a’ millyet nem szülhet Anya, – Isten mentsen meg a’ gonosztól tégedet és engemet.”⁵

A szöveghez néhány szómagyarázatot is fűzött: „Sabanolale téssen: Szerettelek; – Mejhaneden kortsma; – tserabone, bor; – Hakkön és Rabbim Isten; – Szenihem beni, tégedet és engemet.”⁶

A szöveg rekonstruálása még a fordítás és a segédletek ismeretében is némi gondolkodásra késztet, szerencsére a folklórban ma is élő változatok a segítségünkre vannak. Bár Kazinczy valóban igyekezett a török szöveget a lehető legpontosabban rögzíteni, óhatatlanul is félrehallott néhány hangot, a magyar fül számára szokatlan veláris i-t pedig szükségképpen sokféle módon írta át (e, ö, o, ü). Az alábbiakban a kiadás sorainak rendjében tekintjük át a nehézséget okozó szöveghelyeket.

1. *Sabanolale*: két egybeírt török szó, a második egyértelműen az *olali* ’mióta lett(em)’. A veláris i hangot e jelöli. A *saban* szó meglehetősen rejtélyes, még akkor is, ha tudjuk, hogy a szókapcsolat azt jelenti: szerettelek. Talán a *şâdân*, *şâdmân* ’boldog, elégedett’ szó rejtőzik mögötte, amely azonban nyelvtani szempontból a *sana* ’neked’ szóhoz nem illeszkedik.

A török folklórban megtalálható párhuzamos helyek minden esetben a szerelemre utalnak: *Ben bu aşka düşeli* ’Mióta ebbe a szerelembe estem/ Mióta

⁴ *Első folyóirataink: Orpheus*. (Csokonai könyvtár. Források, 7.) S. a. r. Debreczeni Attila. Debrecen, 2001, 311.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

szerelmes lettem?'; *Ben seni sevdim seveli* 'Mióta megszerettelek téged'.⁷ A lejegyzésben mindazonáltal biztosan nem ezek a kifejezések álltak, hanem egy létezővel kombinált szerkezet, mely szerelmezt, vágyakozót jelenthetett. Helyes lenne például a *Ben sana aşık olalı* – de nem ez a szó áll itt. Elképzelhető azonban, hogy a *saban* alak mégiscsak helyes. A szó jelentése az argóban: bolond, s bár a török költészetben egyáltalán nem használják, jól illeszkedik a szerelmi jelképrendszerbe.

2. *Tsikmeden mejhânenen*. Némi nehézséget mindössze az első szó vége jelent. A veláris i hangot itt is e betű jelöli, az -m E/1. személyrag helyett azonban -n áll. Ez ugyan bizonyos helyzetekben elképzelhető a török nyelvekben, azonban a múlt idő esetében az oszmánban nem használatos, itt talán félrehallás okozta a jelenlétét (ugyanígy az *olmüsenben* is).

A sornak számos párhuzama van: *Ben bu aşka düşeli çıkmadım meyhânenen*; *Ben seni sevdim seveli çıkmadım meyhânenen*.⁸

3. *İtsdim askön tserabone*: problémákat ez esetben is a veláris i-k okoztak, háromféleképpen is sikerült lejegyezni: ö, o és e betűkkel. A *şarâb* 'bor' szó első szótagja hangsúlytalan, magánhangzója már-már neutrális, ezért hallhatta a lejegyző e-nek.

Egy párhuzamos szöveghelyet találtam, ott *İçmişim desti dolusu* 'Kiittam a kezéből a kupát' áll, ami a mi szövegünk értelmi variánsának tekinthető.⁹ A Kazinczy által lejegyzett kifejezés a török költészetben gyakran használt, jellegzetes fordulat.

4. *Olmüsen deli divâne*: a veláris i jelen esetben ü-vel került lejegyzésre, az E/1. m-je helyett ismét -n áll. Egy párhuzamos helyen az értelmileg azonos *Olmuşum divaneden* 'A bolondok közül való lettem' áll. Az előző félsorral együtt jellegzetes fordulat, például: *Ben seni gördüm göreli / Olmuşum deli divane* 'Mióta megláttalak téged, bolond és örült lettem';¹⁰ ugyanez kissé más szórenddel: *Seni gördüm göreli divane oldum deli*.¹¹

5. A *Baksu* egyszerű egybeírása a *bak* 'nézz' és a *şu* 'ez' szavaknak. A *hakkön* esetében megint csak a veláris i átírása okozott nehézséget, ezúttal ő lett belőle. Kissé bonyolultabb a helyzet a *hitsmetine* szóval, melyben a ts betűkapcsolat feloldása okoz nehézséget, mely még háromszor szerepel a lejegyzésben (*tsikmeden*, *itsdim*, *tserabone*), kétszer cs és egyszer s hangot jelöl.

⁷ *Ben bu aşka düşeli çıkmadım meyhânenen* – egy közép-anatóliai népdal részlete. http://topraksizalkan.com/index.php?option=com_content&view=article&id=78&Itemid=98

Ben seni sevdim seveli çıkmadım meyhânenen – egy ciprusi török népdal kezdősora. <http://www.kibrisabakis.com/tag/nur-taneden-turkusu>

⁸ Uo.

⁹ <http://www.kibrisabakis.com/tag/nur-taneden-turkusu>

¹⁰ Abdi Çakıcı verse, ussák makâmban. <http://www.yeniurfagazetesi.com/haber/yazdir.asp?haber=873&resim=False>

¹¹ <http://lyrics.alternatifim.com/song.asp?ID=46567&sarki=Damat&sarkici=Ekin>

Ezek azonban első pillantásra nem adnak helyes olvasatot, tüzetesebben vizsgálva azonban az eredeti szó megfejtető: az arab írás egyik k betűjét a Balkanon gyakran ejtették palatalizálva, így lett a káfirból gyaúr, a kátibból meg tyátib.¹² E hang azonban időnként még tovább alakult, s a magyar fül immár cs-nek érzékelté, az előbb említett kátibot végső soron csatónak. Ha így okoskodunk, akkor a szöveget *hicsmetine* alakban olvassuk, és *hikmetineként* értelmezzük. Ez minden további nélkül illeszkedik a szövegbe, ráadásul a létrejövő fordulat (*Bak şu Hakk'ın hikmetine* 'Nézd Isten bölcsességét') kedvelt a török költészetben.

6. E sor számos nehézséget tartogat. Egyértelmű a kezdő *ne* 'mi' szócska, a *dogar* 'születik' ige, az *ane* és a *den* pedig összetartozik: *anneden* 'anyától'. A *lyer* szó viszont kemény dió. A magyar fordításból sejthető, hogy szép(ség)et jelent, s így talán az oszmán *yâr* szóval azonos. Rejtély, hogy a markáns hosszú á hangból miért lett e az átírás során, a változtatás talán a dallam rovására írandó. Az 5-6. sorok párhuzamát egy *evc* makámban – hangnemben – íródott klasszikus dal kezdősoraként látjuk viszont: *Bak şu Hakkın hikmetine ne güzeller yaratmış* ('Nézd Isten bölcsességét, mily szépségeket teremtett').¹³

7. A sor egyértelmű, a *hatha* a *hata* 'hiba, véték' szóval azonos, a *szakla-szenben* pedig a veláris i-t e vel adta vissza Kazinczy.

8. A sor egyértelmű.

Érdeemes néhány pillanatig eltöprengenünk a vers szerkezetén is: rím meglehetősen kevés fedezhető fel benne, ezért nagy valószínűséggel nem nyolc rövidebb, hanem négy hosszú sorral állunk szemben. Modern helyesírással tehát így adhatjuk vissza:

<i>Ben sana şaban olalı çıkmadım meyhânenen</i>	15
<i>İçdim aşkın şarâbını olmuşım deli dîvâne</i>	16
<i>Bak şu Hakk'ın hikmetine ne yâr dogar anneden</i>	15
<i>Rabbim hatâdan saklasın seni hem beni</i>	13

Mióta a bolondod lettem, nem jöttem ki a kocsmából,
A szerelem borát ittam, bolond és örült lettem.
Nézd Isten bölcsességét, micsoda kedves született egy anyától!
Uram mentsen meg a vétéktől téged és engem is.

A Kazinczy által adott fordítás tehát bármennyire tetszetős is, meglehetősen szabadra sikeredett.

¹² Kakuk Zsuzsa, *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest, 1996, 12, 181–182, 239–240; Németh Gyula, *A magyarországi oszmán-török nyelv*. Illésházy Miklós török nyelvkönyve 1668-ból. In: *Uő, Törökök és magyarok*. II. Szerk. Kakuk Zsuzsa. Budapest, 1990, 131–132.

¹³ TRT Nota repertuari, no. 1145. http://www.trtnotaarsivi.com/tsm_detay.php?repno=1145&ad=Bak%20%FEu%20Hakk%FDn%20hikmetine%20ne%20g%FCzeller%20yaratm%FD%FE

Magával a verssel sincsen minden rendben. Az első és a harmadik sor egyszerű klasszikus, rímelő verssornak tűnik, és mintha a *remel-i müszenmen-i mahzûf* versmérték is felsejlene bennük. A második és a negyedik mind szótagszám, mind rímelés, mind pedig metrika szempontjából kilóg. Ez utóbbi még csak magyarázható volna azzal, hogy nem időmértékes versről, hanem egy szótagszámláló ásik-vers egyik strófájáról van szó, a másik két hibát azonban ez sem magyarázza: így mindenképpen szövegromlással kell számolnunk. Ezen gyanúkat erősíti egy közeli párhuzamot jelentő ciprusi népdal is:

<i>Ben seni sevdim seveli</i>	Mióta megszerettelek
<i>Çikmadım meyhaneden</i>	Nem jöttem ki a kocsmából
<i>Aman aman</i>	Ajjaj, ajjaj
<i>Çikmadım meyhaneden</i>	Nem jöttem ki a kocsmából
<i>İçmişim desti dolusu</i>	Kiittam kezéből a kupát
<i>Aman aman</i>	Ajjaj, ajjaj
<i>Olmuşum divaneden</i>	Bolond lettem
<i>Anasını Hak yaratmış</i>	Anyját Isten teremtette
<i>Aman aman</i>	Ajjaj, ajjaj
<i>Kızını nur taneden</i>	A lányát fényből
<i>Kızını nur taneden!</i>	A lányát fényből

A két szöveg összefüggése teljesen egyértelmű, még a legtávolabb álló harmadik sorban is számos közös elem található: az anya, a lánya, a születés és az Isten (*Hakk*) említése. A ciprusi példa bizonyítja azt is, hogy a Kazinczy-féle lejegyzés sorai eredendően is egybe tartoztak. Feljebb említettem, hogy a második sor metrikai és szótagszám szempontjából sem megfelelő, a ciprusi változat viszont minden szempontból jó, talán ez őrizte az eredetibb alakot. A két szöveg egybevetése egy korábbi, talán 18. század eleji vers fokozatos romlására utal. A klasszikus versek szétesése, rímeik, metrumuk romlása a folklorizáció szokásos eleme a törökök körében: a veretes oszmán szöveg nem volt eléggé érthető, rímei túl távol estek egymástól, ezért a nem kellőképpen képzett előadó egyes szavait kicserélte, sorait feltördelte: ezt láthatjuk mindkét szövegünkben: az eredeti hosszú sorok egy – elvileg – 7–8 szótagú, rövidsoros szöveggé rendeződnek.¹⁴

Figyelemre méltó Kazinczy megjegyzése, miszerint a *şaban olalı*, a *meyhâneneden*, a *hikmetine* és a *saklasın* után egy-egy „*ajavru*” szócska került az éneklés során. Bár a lejegyző nem tudta, hogy ez mit jelenthet, számunkra világos –

¹⁴ A klasszikus oszmán dalok folklorizálódásának, szétesésének példáit láthatjuk László Károly lejegyzései esetében is. Vö. Sudár Balázs, László Károly kütahyai török dalai (1851). In: *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok* 2. Szerk. Csirkés Ferenc–Csorba György–Sudár Balázs–Takács Zoltán. Budapest, 2005, 393–434. A szövegvariálódásról: Sudár Balázs, Szövegvariációk a török ásíkköltészetben. In: *Mindenes Gyűjtemény. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. (Artes Populares, 21.) Szerk. Csörsz Rumen István. Budapest, 2005, 39–53.

a yavru(m) annyit tesz: 'ej, kicsi(m)', szó szerint: 'fióká(m)'. A gyerekek és a kedves szokásos megszólítása ez. Efféle felkiáltások főszövegbe való beéke-
lése általános jelenség az oszmán dalok esetében, szöveges (*lafzi*) *terennüm*nek
nevezik, s lényegében a dallam megnyújtására szolgáló szövegtoldaleknek te-
kinthető. Az elhangzott vers tehát így rekonstruálható:

Ben sana şaban olalı (a yavru) çıkmadım meyhâneden (a yavru)
İçdim aşkın şarâbını olmuşım deli dîvâne
Bak şu Hakk'ın hikmetine (a yavru) ne yâr dogar anneden (a yavru)
Rabbim hatâdan saklasın seni hem beni

Az, hogy a *terennüm* az első és a harmadik sor metszetén és végén áll, arra
utalhat, hogy a dallam két sorra terjedt, s azt kétszer ismételték.¹⁵ Hasonló –
bár máshol elhelyezett – betoldások találhatóak a ciprusi szövegben is (*aman
aman*), ami arra utal, hogy a két dallam nem volt azonos.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Kazinczy egy klasszikus oszmán dalt,
ún. *murabbâ besztét* hallhatott Kassán Háfiz Ibrahim efenditől, melynek szö-
vege – a romlások tükrében – jóval korábbi lehetett. A lejegyzés mindenesetre
szépen illeszkedik a török költészet iránt Magyarországon megnyilvánuló és
Balassi Bálinttól kezdve dokumentálható érdeklődés körébe.

---

¹⁵ A *terennüm*ről: Sudár Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban*. Budapest, 2005, 99.

Csorba György

„Magyar anyakönyv”. Forrás a konstantinápolyi magyarok történetéhez

A Magyar Országos Levéltárban őrzött külügyminisztériumi iratok között található egy kötet, amely a fondjegyzék leírása alapján a „volt Konstantinápolyi Osztrák-Magyar Konzulátus által vezetett konzuli anyakönyv”.¹ A kötetben semmiféle tájékoztató jegyzet, leírás, hitelesítő pecsét nem szerepel, egyedül a gerincére és a borítójára feltehetőleg jóval később felragasztott címkén olvashatjuk: „Magyar anyakönyv”. Évköre szerint sem tartozik az isztambuli főkonzulátus anyagához, hiszen az – ezt a kötetet leszámítva – csak a Monarchia felbomlása után keletkezett iratokat tartalmazza. A forrás kétséget kizáróan a magyar konzuli gyakorlathoz kapcsolódik, de pontos rendeltetése még homályos.²

Az Oszmán Birodalom és más keleti, helyesebben nem keresztény államok területén a konzuli kapcsolatok fejlődése sajátos jelleget mutatott, ugyanis nemcsak gazdasági-kereskedelmi és érdekvédelmi funkciókat látott el, hanem jogszolgáltatást is: a konzulok bírósági és gyakran rendőri ügyekben is kivonták saját állampolgáraikat az érintett állam joghatósága alól.³

Az Ausztriára és Magyarországra vonatkozó konzuli, illetve kapitulációs jogokat az 1718. július 21-én megkötött pozsareváci békéből vezették le, amelynek pontjait a későbbi békeszerződések is megerősítették. A békeszerződés megadta az osztrák konzuloknak is ugyanazon jogokat és kiváltságokat, amelyekkel a legnagyobb kedvezményben részesített országok bírtak. A császári-királyi alattvalókat ezzel kivették az oszmán-törökök joghatósága alól, és az egymás közötti ügyekben a konzulok jártak el bíróként, illetve vegyes ügyekben is konzuli védelemben részesültek. A császári-királyi alattvalók szabadon közlekedhettek, s a kereskedésnél is számos előnyt és védelmet élveztek.⁴ Fontos megjegyezni, hogy bár vizsgált korszakunkban, azaz a Monarchia idején önálló magyar diplomáciáról nem beszélhetünk, a konzuli szolgálat egyes viszonyaiban magyar elemek is érvényesültek, hiszen a hivatali tevékenység jó

---

¹ Magyar Országos Levéltár K 653. Az ankarai követség isztambuli konzuli osztálya, majd isztambuli főkonzulátus (1855–1918), 41. k. 15. t. 1855–1918. A volt Konstantinápolyi Osztrák-Magyar Konzulátus által vezetett konzuli anyakönyv (továbbiakban: MOL K 653 41. k. 15. t.)

² Nem találtuk meg a nyomtatvány mintáját a konzuli kézikönyvben sem: Josef Freiherrn von Malfatti di Monte Tretto, *Handbuch des österreichisch-ungarischen Konsularwesens nebst einem Anhang*. Wien, 1904, I–II.

³ Hargitai József, *A diplomáciai és konzuli kapcsolatok joga*. Budapest, 2005, 258–261.

⁴ Lers Vilmos, *A konzuli bíraskodás intézménye*. Budapest, 1904, 76–82.

része nem tartozott a közös ügyekhez. Az önálló magyar állampolgársági jog következtében például más-más szabályok vonatkoztak a magyar, illetve az osztrák állampolgárokra.⁵

A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvénycikk szerint „leszármazás által megszerzik a magyar állampolgárságot a magyar állampolgár törvényes gyermekei és magyar állampolgárnő törvénytelen gyermekei mindkét esetben akkor is, ha a születés helye a külföldön van.” Ugyanakkor házasság által megszerzi a magyar állampolgárságot azon külföldi nő, aki magyar állampolgárhoz megy férjhez. A már konstantinápolyi születésű magyarok számára azért is volt fontos feltüntetni települési illetékeségüket, mivel a konzuli bírászkodás szabályozásáról szóló 1891. évi XXXI. törvénycikk szerint a konzuli bíróságoknál „a magyar honosok jog- és cselekvési képessége és családi jogai, – ideértve az atyai hatalmat, a gyámságot és gondnokságot, valamint a házassági vagyoni jogot is, – továbbá valamely elhunyt magyar honos után az öröklési jog, ideértve a hagyatéki eljárást is, végre a magyar honosok által elkövetett büntetendő cselekmények: azon törvények és szabályok szerint ítélendők meg, a melyek az államnak azon részében vannak hatályban, a melyben az illető magyar honosnak községi illetősége van, illetőleg volt.” Figyelembe véve tehát a kapitulációkat és egyéb szerződéseket, valamint a vonatkozó törvényeket, az Oszmán Birodalom területén a magyarok jogi ügyeiben a konzuli és nem az oszmán-török bíróság járt el a magyar jog szerint.

Magyarországon az állami anyakönyvvezetést az 1894. évi XXXIII. törvénycikk vezette be, amelyet kötelezően 1895. október 1-től alkalmaztak. A törvény felhatalmazást adott az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai képviselőjének, konzuljainak és helyetteseiknek, hogy működési területükön a magyar állampolgár születésére és halálesetére, valamint a házassági jogról szóló törvény értelmében az előtte kötött házasságokra nézve anyakönyvvezető gyanánt járjanak el. A külföldi anyakönyvek másodpéldányát minden év végén meg kellett küldeni a belügyminiszternek, aki azok alapján jogosult volt anyakönyvi kivonatot is kiadni. A külföldi anyakönyvvezetéséről szóló végrehajtási jogszabály szerint (1895. évi 3163/M. E. sz. rendelet) a fenti tisztviselők születési vagy halotti anyakönyvi bejegyzést csak „Magyarországban (nem Horvát-Slavonországokban) községi illetőséggel bíró magyar állampolgárnak születésére vagy halálesetére nézve teljesíthetnek.”

A forrás

Forrásunk annál kevésbé tekinthető anyakönyvnek, mivel a magyar állampolgárokra vonatkozóan külföldön is az állami anyakönyvekről szóló törvénycikk előírásait kellett alkalmaznia a konzuloknak, azonban az általunk vizsgált irat alakilag sem felel meg ennek.

---

⁵ Hargitai, *i. m.*, 264.

Ráadásul az elnevezés azért is téves, mivel a konzuli – külön kötetenként vezetett születési, halotti és házassági – anyakönyvek egy-egy példánya más levéltári egységben, nevezetesen a Regnicolaris Levéltárban található meg más külképviseletek hasonló irataival együtt. Ezek a dokumentumok magyar nyelvű, pecséttel hitelesített formanyomtatványok voltak, amelyeket évente újrakezdődő sorszámozással vezettek 1898 és 1918 között. Az akkori oszmán területeken a következő konzulátusoknál történt anyakönyvezés: Bejrút, Drinápoly, Kanea (Kréta), Konstantinápoly, Szaloniki, Szkutari, Szmirna és Üszküb. Más konzulátuson is volt természetesen anyakönyv, például Trapezuntban, azonban ott egyetlen jogi aktus sem történt, de a fővárost leszámítva a többiben is csak elvétve fordul elő bejegyzés. A külföldön élők vagy nem is tudtak erről a feladatról, vagy nem tartották fontosnak igénybe venni, mindenesetre évente és típusonként átlagosan 4–6 eseményt vettek csak fel.⁶

Összegezve, eredeti forrásunk „magyar anyakönyv” elnevezése helytelen, ám valódi célját nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Legvalószínűbb, hogy a Konstantinápolyban, illetve a konzuli területhez tartozó, hosszabb vagy állandó időre a török fővárosban letelepedő magyar honos személyek nyilvántartására szolgált, akik valamilyen jogügylet céljából, például állampolgárság fenntartása, a gyermekek honosságának biztosítása céljából fordulhattak a konzulokhoz. Nem kétséges, hogy az osztrák levéltárak őrizhetik forrásunk osztrák alattvalók számára vezetett hasonló köteteit.

A német nyelvű forrás nyomtatott táblázatos formátumban megszerkesztett fejlécei két oldalon részletezik egy-egy személy adatait. Összesen 938 bejegyzés található, amelyet sorszám szerint vezettek, de hét főt kétszer vettek fel, így a valós létszám 931. A táblázatban a sorszám után a dátum oszlopa következik, ahol elméletileg az adatrögzítés ideje szerepelne, azonban a 163. számig, azaz 1879. november 10-ig, csak elvétve található ez meg, akkor is legfeljebb az évet jelölik, ráadásul semmiféle időrendi sorrendet nem lehet felfedezni. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy az első adatokat más forrásokból, iratokból vezették át az „anyakönyvbe”. Ezt erősíti, hogy az említett sorszámig minden rubrikában egy másik, négyjegyű szám is szerepel. Az első bejegyzés egyébként az 1855. évhez köthető, míg az utolsó 1918. november 6-án történt, a padovai fegyverszünet után három nappal, ám a legutolsó dátum 1922. október 28-i, vagyis ekkor a kötet még Törökországban volt.

A következő oszlopban a neveket olvashatjuk, németes formában, azaz, ha van egy keresztnévnek német alakja, mindig azt tüntetik fel. Az elhunytak nevét egy kereszttel húzták át.

A születési év, hely és ország oszlopok esetében zömében magyarországi helynevekkel találkozunk. Ha más országban született az illető – hét eset kivételével (az összes a világháború évéből) –, mindig feltüntetik magyarországi

---

⁶ MOL N 113 Regnicolaris Levéltár, Konzulátusi anyakönyvi másodpéldányok, 1898–1918.

illetékességét is, megnevezve az adott települést, hisz ez volt a konzuli védelem alapja. Erre elsősorban az özvegyeknél, illetve az időközben felnőtt gyermekek-nél találunk példákat.

A vallás rovat számos esetben üresen maradt. Kiemelendő, hogy csupán három személynél írták be utólag az iszlámra való áttérést, illetve nevével fogva bizonyosan felvette az iszlámot, ami a befogadó közeg jó értelemben vett vallási közömbösségére, toleranciájára utal.

A tartózkodási hely a legritkább esetben volt Konstantinápolyon kívüli más török település. A fenti oszlopokra merőlegesen jegyezték be a halál időpontját és helyét, ha ismert volt.

A családi állapot megállapítása után részletezték a családi viszonyokat is. Feltüntették a feleség keresztnévét, eredeti családnevét és születési évét, majd a gyermekeket vették sorra, elkülönítve a fiúkat és a lányokat. Itt gyakran napra pontosan adták meg a születési dátumokat, illetve apró kereszttel jelölték az elhunytakat. A nevet kék ceruzával áthúzták, illetve hivatkozást tettek mellé, ha a kérdéses családtag önálló bejegyzést kapott a kötetben. A foglalkozásnál az adatfelvétel idején üzöttet jegyezték fel, és nincs nyoma annak, hogy az esetleges változásokat rögzítették volna, pedig más források alapján előfordul-tak ilyen esetek.

„Az osztrák alattvalóság jogcíme” oszlopban minden esetben ügyiratszám-mal megjelölt hivatalos, általában egy minisztérium által kiadott iratra hivatkoz-tak, amely meghatározta a tartózkodási engedély határidejét is, általában egy évet. Végül következett a személyleírás (testalkata, arca, haja, szeme, orra), majd az „adó”, illetve a megjegyzés rovat; az utóbbi kettőnél ritkán szerepel bármiféle írás, sok esetben az adóhoz annyit írtak csak, hogy *gratis*.

Nyilvánvaló, hogy forrásunk nem tartalmazhatja az összes konstantinápolyi magyart. Thallóczy becslése szerint az 1880-as években az isztambuli osztrák-magyar kolónia 5–6000 főt számlált, és jobbára kereskedőkből, iparosokból, illetve az „u. n. idegen nemzetbéli védenczekből” állt.⁷ Kimaradtak belőle például olyan, sokáig a városban élő és tevékenykedő személyek, mint Szilágyi Dániel, Sipos János, Karácson Imre vagy Mosony Lipót.

Kötetünkre is jellemző a 19. században gyakori nagyvonalúság a születési időpontot illetően: a korabeli személyek a források tanúsága szerint gyakran tévedtek születési dátumukban, leginkább az év tekintetében. A születési hely-lyel kapcsolatban pedig úgy tűnik, valójában sok esetben inkább a magyar-orzági illetőséget, lakhelyet jegyezték fel, mintsem a tényleges származási helyet; ezt láthatjuk Beszédes Kálmán vagy akár Széchenyi Ödön esetében is, ami kellő óvatosságra int az adatokkal kapcsolatban.

---

⁷ Thallóczy Lajos, *Utazás a Levántében*. Budapest, 1882, 35.

Adatok a konstantinápolyi magyar közösségről

Az „anyakönyv” soraiba 632 férfit és 299 nőt írtak be. A vallást 175 főnél nem tüntették fel. A legnagyobb számban katolikusok szerepelnek (407), utána az izraeliták (195), majd az ortodoxok (61), az evangélikusok (55) és a reformátusok (37) következnek, a görög egyesült egyházat csupán egy fő képviselte. 1880-tól kezdve évente átlagosan 28 főt vettek fel a lajstromba, de a számok eloszlása már nem egyenletes: a legtöbbet 1892-ben (45), míg az első világháború kitörésének évében csupán egy új személy jelent meg, és a háború alatt is alig történt új bejegyzés (5–11 fő évente), ám 1918-ban már ismét többen kerültek be, legnagyobbbrészt nők.

A származási helyeket vizsgálva egy esetben nem tüntették fel a születési helyet, illetve két személynél nem tudtuk megye és országrész szerint azonosítani a települést. A legtöbben, 152-en, Pest-Pilis-Solt megyéből érkeztek, akik lényegében mind fővárosi vagy környékbeli illetőségűek voltak. Az akkori Oszmán Birodalom területén hetvenöten születtek, ebből ötvennyolcan Konstantinápolyban, a legtöbben természetesen a kivándoroltak leszármazottai voltak. A megyék közül kiemelkedik még Temes (51 fő), Torontál (42 fő), Bács-Bodrog (47 fő), Brassó (36 fő), Nyitra (29 fő), Pozsony (27 fő), Krassó-Szörény (25 fő), illetve Szeben (24 fő). A magyar határokon kívülről származók közül az osztrák eredetűek mind bécsi születésűek voltak (11 fő), hatan Romániából érkeztek, öten Belgrádból, hárman Csehországból, ketten Németországból, egy-egy egyiptomi, galíciai, holland, horvát és lengyel eredetű volt. Az országrészeket tekintve a mai Magyarország területéről 336 fő, Erdélyből 213 fő, Felvidékről 102 fő, Délvidékről 47 fő, a Bánságból 118 fő, míg a mai Kárpátaljáról összesen három fő érkezett. Fontos adalék, hogy a felvidékiek háromnegyede négy megyéből (Nyitra, Pozsony, Trencsén és Szepes) származott, míg az erdélyiek több mint fele a Fejedelemségekkel, illetve a Romániával határos megyékből, a mai Magyarország területén pedig Pest-Pilis-Solt megyét leszámítva a dunántúli megyék számítottak fő kibocsátónak. A legtöbben a magyar és a török főváros után Brassóból (24 fő) és Temesvárról (19 fő) érkeztek.

A Konstantinápolyban élő férfiak rendkívül változatos mesterségekkel próbáltak érvényesülni. A legnagyobb létszámban a kereskedők voltak (70 fő), de számos kereskedősegédet és alkalmazottat is találunk, akik így összesen a férfiak egyhatedét tették ki. Az egyéb alkalmazottak, cselédek, napszámosok, munkások, szolgák száma 77 fő volt. A mesteremberek közül számukat tekintve kiemelkednek a kovácsok (27 fő), asztalosok (18 fő), szabók (16 fő), bognárok (15 fő), mészárosok, pékek, de több lakatos, szíjgyártó, kocsis, varga, kőműves, szakács, aranyműves, órás, cukrász, kávémérő, vendéglős, kelmfestő, fegyvermester, gépész, fűsűkészítő, borbély, öntömester, komornyik, nyomdász, könyvkötő és serfőző is előfordul. Magas az üvegyári munkások száma (13 fő),

akik között volt, hogy hárman egyszerre érkeztek meg és mind Pasabahcsében dolgoztak, ahol ma is híres török üvegipari gyár tevékenykedik.

Az értelmiségi pályákon huszonnéhárman orvosként, illetve fogorvosként tevékenykedtek, de megemlítendő a bankárok és banki alkalmazottak viszonylag jelentős száma is (15 fő). Találkozunk hoteltulajdonosokkal és -igazgatókkal, mérnökkel, könyvelőkkel, ügyvédekkel, írnokokkal, harmadik országbeli követségi, illetve konzulátusi alkalmazottakkal, izraelita kántorral, tanítókkal, iskolaigazgatókkal, misszionáriusokkal, zenészekkel, egy népdalénekesssel, szobrászokkal és festőkkel, de feltűnnek olyan ritka mesterségek képviselői is, mint a menazséria-tulajdonos, akrobata, bohóc, vívómester, zongorahangoló, távirászt vagy preparátor. A férfiak közül legalább negyvenhárman dolgoztak a török vasutaknál, többek között lakatosként, kovácsként, mérnökként és mozdonyvezetőként. Érdekességképp volt olyan magyar is, aki századosi rangban szolgált 1884-ben a szultán székhelyeül szolgáló Jildiz-palotában, s csak 1917. december 16-án hunyt el Konstantinápolyban.⁸

Azoknál a nőknél, akiket nem özvegyként vagy magánzóként jegyezték fel, tipikus foglalkozásként láthatjuk a cselédkedést, a szolgálólányt, a varrónőt, a mosónőt és a szakácsnőt (az összes nő fele). Sok komornát, illetve házvezetőnőt is találunk, valamint több nevelőnőt is (14–14 fő). A nem megszokott mesterségek között az énekes- és „művésznők” (14 fő), egy-egy zenész és artista-nő említhető, de előfordul hotel- illetve kávéház-tulajdonos is.

A következőkben egy-két érdekesebb vagy ismertebb személyt, illetve családot emelünk ki az adathalmazból, és mutatjuk be a forrás által nyerhető információkat.

Az emigránsokon kívül sok más névvel is találkozhatunk, amelyek viselői a magyar történelemből jól ismeretek, illetve a korabeli források alapján jelentős szereplői voltak az akkori konstantinápolyi magyar közösségnek. 1881. július 6-án jegyezték be Széchenyi Ödön török generálist és tűzoltóparancsnokot, aki a modern török tűzoltóság megteremtője volt. Tévesen Budapest van születési helyként megnevezve Pozsony helyett. Feltüntették második feleségét (Eftalia) és az ebből a frigyből született gyermekek adatait (Bálint, született 1893. november 23., Gustav Géza és Franz Anastasius, született 1889. október 27.). De Isztambulban, a Bank-ı Osmanî-i Şahane elnevezésű banknál dolgozott Széchenyi első házasságából született fia, Andor (1865–1907) is, akit 1882. november 25-én vettek nyilvántartásba és akiről még 1886-ból van bejegyzés.⁹

Felbukkannak tudósaink is: Kunos Ignác „professzort” 1885. május 7-én, Mészáros Gyulát 1904. december 10-én mint egyetemi hallgatót jegyezték be. Nála feltüntették azt is, hogy áttért az iszlámra. Germanus Gyula mint tanuló

⁸ MOL K 653 41. k. 15. t. 230. sz.

⁹ MOL K 653 41. k. 15. t. 188, 215. sz.

1906. április 21-én került be a könyvbe.¹⁰ Beszédes Kálmán festőt 1885. november 9-én jegyezték fel, de több adatát tévesen: születési évét 1840-ként (valójában 1839), halálozási dátumát 1893. március 8-ként adták meg a lexikonokban szereplő május 3-a helyett. Valószínűleg rokona lehetett Beszédes Jánosnak (1874–1922), a később nevéssé vált szobrásznak, aki 1890-ben egy isztambuli bank frízeit készítette el.¹¹ 1898-ban került be forrásunkba Stanoje Stanojević (1874. augusztus 24.–1937. július 30.) újvidéki születésű neves szerb történelemtudós, aki ekkor egy évet egy konstantinápolyi szerb középiskolában tanított.¹²

Czakó János – a tragikus sorsú reformkori színműíró, Czakó Zsigmond öccse – 1821. szeptember 29-én Désen született és 1887. október 26-án halt meg Konstantinápolyban. Református; foglalkozását tekintve gyógyszerész-ként, illetve kereskedőként tevékenykedett. Gyermekai Gemma Francisca (született 1872) és Leona Catterina (született 1873). Felesége, Amália, 1892. január 8-án külön bejegyzést is kapott. Ő 1843-ban Bukaresten született és 1902. február 21-én halt meg a török fővárosban. Egy családtörténeti mű szerint a férfi tűzértisztként részt vett a szabadságharcban, azonban Bona Gábor tiszti névsoraiban nem található meg. Konstantinápolyban elvett első feleségének neve nem ismert, de az 1851 májusában kötött házasságot követően az ara hat héten belül elhunyt. 1863-ban már másodszorra is biztosan házas volt, feleségül véve a perai evangélikus lelkész lányát, Tókos Amáliát. Állítólag volt egy 1869. október 17-én született János nevű fia is, aki apja halála után tovább vitte az üzletet, de ezt más forrás egyelőre nem erősíti meg. Az említett családtörténet hivatkozik Czakó egy levelére is, miszerint 1837 óta él külföldön. Az utóbbi tény erősíti meg Thallóczy Lajos, aki szerint Czakó 1839 „óta vált keleti emberré.”¹³

Figyelmet érdemel a szekszárdi illetőségű Anton Commendinger (Kommandinger/Kommandinger) is, aki 1823-ban született és Konstantinápolyban 1900. április 16-án halt meg. Foglalkozása kereskedő és zongorakészítő volt. Ő még 1848 előtt telepedett le Konstantinápolyban, ahol nagy zongorarakárt tartott fent és a szultáni udvari szállítója is volt. Személye a zenetörténészek számára azért is érdekes lehet, mivel 1847-ben, konstantinápolyi tartózkodása idején, Liszt Ferenc egy A. Alexander Commendinger nevű híres zongorakészítőnél szállt meg Bejogluban. A feltűnő névegyezés és azonos foglalkozás

---

¹⁰ MOL K 653 41. k. 15. t. 263, 768, 799. sz.

¹¹ MOL K 653 41. k. 15. t. 272. és 399. sz.; Hóvári János, *Rodostói emlékek és tanulságok. Beszédes Kálmán – Rodostó magyar képviselője*. Budapest, 2009; *Magyar életrajzi lexikon*: <http://mek.nif.hu/00300/00355/html/ABC00523/01718.htm>.

¹² MOL K 653 41. k. 15. t. 611. sz.; Dragoslav Stranjaković, Stanoje Stanojević. *The Slavonic and East European Review* 16/48 (1938) 698–700.

¹³ MOL K 653 41. k. 15. t. 7., 423. sz.; Czakó Károly, A sepsiszentgyörgyi és kilyéni Czakó család III. *Magyar Családtörténeti Szemle* 1942. szeptember, 210–212; Thallóczy *i. m.*, 36; *Magyar Sajtó* 1863. április 23. Köszönet Seres Istvánnak, aki az utóbbi forrásra felhívta a figyelmet.

felveti, hogy a két személy egy és ugyanaz. Ráadásul nem lehet kizárni, hogy Commendingert Lisztnek az öt Szekszárdon az előző évben vendégül látó báró Auguszt Antal ajánlotta be.¹⁴ 1848-ban a forradalom hírére Commendinger Antal is kérvényezte ötvenhárom konstantinápolyi magyarral együtt István nádornál, hogy az osztrák követségnél külön magyar osztályt hozzanak létre a magyar ügyek képviselőjére és védelmére. 1860-ban 15 arannyal támogatta a Magyar Tudományos Akadémia székházának felépítését, amely összeggel a legnagyobb törökországi adakozó lett.¹⁵ Felesége, Julia 1841-ben született. Gyermekük az 1858-ban született Eugenia – akiről dátum nélkül feljegyezték halálát is –; Gizella 1860-ban, Irene 1863. május 27-én, Ernest fiúk pedig 1859-ben látta meg a napvilágot. Az utóbbit 1884. május 21-én jegyezték be önállóan a könyvbe, ahol kiderül, hogy szintén szekszárdi illetőségű, katolikus és kereskedő. Az utolsó bejegyzést 1893-ban tették róla. Felesége Leitgeb Bertha, aki 1867. január 2-án született. Gyermekük: Ferdinand Anton Ernst 1887. november 21-én, Anton 1891. augusztus 10-én és Emma 1886. július 2-án születtek. A szintén kereskedőként tevékenykedő Ferdinándot 1915. szeptember 18-án jegyezték be szekszárdi illetőségüként. Házasság volt, gyermekei közül Josefina 1882-ben, Ernst 1909-ben és Maria 1915-ben született.¹⁶

Még két Commendingerrel találkozunk, akik bizonyára rokon kapcsolatban álltak egymással, annál is inkább, mert a kereskedelem foglalkozó és 1846-ban Szekszárdon született Alois Commendinger felesége Leitgeb Ida (született 1861) volt, aki a fent említett Berta testvére lehetett. Utolsó adatunk róla 1905-ből való, amikor is házassági tanúként szerepelt. Alfred nevű fiuk 1883. március 2-án látta meg a napvilágot, a feljegyzés szerint azonban már meghalt, Irma nevű lányuk 1885. március 11-én született. Alois (Alajos) 1887-ben az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület rendes tagja volt. Forrásunkban 1893-ból találunk utoljára feljegyzést róla. Az utolsó Commendingert, Julius Georg Franzot, aki zongorahangoló volt, 1885. május 6-án írták be. Ő 1853-ban Isztambulban született és természetesen szekszárdi illetőségű. 1902. március 3-án a török fővárosban hunyt el.¹⁷

¹⁴ MOL K 653 41. k. 15. t. 2. sz.; Velits Károly, *Jegyzetek az 1849-ik évi eseményekből. 1848–49. Történelmi Lapok 4* (1895): <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/velits.html>; Gracza Lajos–Dávid Géza, „Fényes meteor a Boszporusz felett”. Újabb adalékok Liszt törökországi útjához. *Muzsika* 2008. szeptember: <http://epa.oszk.hu/00800/00835/00129/2791.htm>; Alan Walker, *Liszt Ferenc 1. A virtuóz évek 1811–1847*. Budapest, 1986, 438.

¹⁵ MOL H 2. Az 1848/1849-i minisztériumi levéltár, Miniszterelnökség, általános iratok 1848:544. (továbbiakban: MOL H 2 Meln); Csorba György, Az isztambuli magyarok adakozása az MTA-székház építésére 1860-ban. *Magyar Tudomány* 107/9 (2001) 1120.

¹⁶ MOL K 653 41. k. 15. t. 2, 233, 902. sz.

¹⁷ MOL K 653 41. k. 15. t. 42, 262. sz.; MOL N 113. 45. kötet. A konstantinápolyi cs. és kir. Consulat mint anyakönyvi kerület házassági anyakönyvének első példánya 1898. évi január 1. napjától. 1905/1. sz.; *EMKE, Második rendes közgyűlés aug. XVIII.* Sepsi-Szent-Györgyön, 1887, B. 116.

Nogel István török földön élő amatőr természetbúvárt a hazai tudósvilág is számon tartotta. 1848-ban ő is aláírta az isztambuli magyarok külön konzulátusi osztályra vonatkozó kérelmét. Róla sajnos nincs közvetlen adat forrásunkban, csupán családja bukkan fel. Nogel István özvegyeként szerepel az 1840-ben Szmírnában született, de miskolci illetőségű Adelaide Nogel, aki 1898. május 8-án Konstantinápolyban hunyt el. Lánya, Alice Magdalena 1864. május 25-én született, Hermann fia pedig 1865. szeptember 26-án. A fiút 1893. március 16-án külön is felvették, amiből kiderül, hogy konstantinápolyi születésű, de szintén miskolci illetőségű kereskedő. Ő 1898. február 3-án halt meg a török fővárosban.¹⁸

Eme hivatalos oldalakon megelevenednek azok a személyek is, akikről a Vasárnapi Újság 1892. augusztus 7-i számában olvashatunk. Az adott év júliusában ugyanis nagy létszámú küldöttség utazott Isztambulba, megünnepelni gróf Széchenyi Ödön harminc éves tűzoltói jubileumát. „Konstantinápolynak legnagyobb üzlete az *Orosdy, Back és társa* nagykereskedés, melynek főnökei magyar emberek. Back urnak Bujukderében, a Boszporus partján, a hol az előkelő világ nyaral, remek villája van, melyben sikerült estélyt rendezett a magyarok tiszteletére. A háziúr és felesége, a legszebb konstantinápolyi asszonyok egyike, magyar vendégszeretettel látták a társaságot. Estély alatt hangverseny is volt, melyen két Konstantinápolyba szakadt fiatal magyar zongoraművész: Hegyei és Székács Gyula játszott élénk tetszés mellett.”¹⁹

Hegyei Gézáról számos – néhol ellentmondásos – feljegyzés maradt fent most vizsgált forrásainkban. 1862. december 26-án Óbecsén született, de ugyanott Budapest is fel van tüntetve. 1880–1882 között a budapesti Zeneakadémián Liszt Ferenc osztályában tanult zongorázni. Hegyei az Oszmán Birodalomban élő barátai hívására látogatott Konstantinápolyba, ahol a Jildiz Szarajiban a zenerajongó II. Abdülhamid (1876–1909) szultán számára is adott koncertet. Egy török forrás szerint a közönség soraiban ült az a Zigomala Katalin, akivel a művész szerelembe esett, és aki miatt – miután feleségül vette – telepedett volna le a török fővárosban. Ezt azonban éppen most feltárt forrásaink cáfolják: Hegyei egyes adatok szerint 1887-ben, de legkésőbb 1890-ben már biztosan Konstantinápolyban tartózkodott. Ebben az évben ugyanis előfizetési felhívást tettek közzé a magyar tűzoltó testületek számára a nyomtatásban megjelenő *Magyar–török tűzoltóindulóra*, amelyet gróf Széchenyi Ödön pasa „dallamai után Hegyei Géza, Konstantinápolyban élő zongoraművész hazánkfia által zon-

---

¹⁸ Csorba György, Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története, *Hadtörténelmi Közlemények* 112/2 (1999) 382; MOL K 653 41. k. 15. t. 327, 487. sz.; MOL H 2 Meln 1848:544.

¹⁹ *Vasárnapi Újság* 1892. augusztus 7. Mindkét művészt 1894-ben írták be az „anyakönyvbe”. Székács Gyula, az 1863-as, nagyváradi születésű „zeneprofesszor”, 1906. november 1-én a konstantinápolyi német kórházban „szívszorulásban” halt meg. MOL K 653 41. k. 15. t. 514. sz., illetve MOL N 113 48. kötet, A Konstantinápolyi cs. és kir. konzulátus mint anyakönyvi kerület halotti anyakönyvének első példánya. 1898. évi október hó 1. napjától, 1906/13. sz.

gorára áttett induló tiszta jövedelmének fele a magyar tűzoltótestületek javára fog fordítani.” A konzuli házassági anyakönyv szerint pedig Hegyei 1906. október 1-én vette feleségül az ortodox vallású, nála huszonkét évvel fiatalabb, 1884-es, konstantinápolyi születésű Katalint, aki egy néhai kereskedő lányaként feltehetően tisztos hozománnyal is bírhatott. A következő években sorra születtek gyermekeik – összesen öten –, akiből csak egy szerepel az „anyakönyvben”, figyelmeztetve bennünket a dokumentum nem következetes vezetésére. Összegezve: Hegyei nem eme szerelem miatt ragadt a török fővárosban, ekkor már ugyanis legalább másfél évtizede ott élt elismert és rendszeresen koncertező művészként és zenetanárként. Tanítványai között a szultáni család több tagja is szerepelt. 1908-tól a szeráj zeneiskolájában, illetve a Muzika-i Hümájunban (Szultáni Katonazenekar) adott zongoraleckéket. A Török Köztársaság kikiáltását követően az Isztambuli Konzervatórium tanára lett. Hegyei 1926-ban hunyt el Isztambulban. Érdekesség, hogy feleségét olyan sikerrel oktatta a zenére, hogy 1926 és 1932 között maga is a Konzervatórium zongoratanáraként tevékenykedett.²⁰

A fent említett *Vasárnapi Újság* egyik képaláírásából mellékesen még azt is megtudhatjuk, hogy a zombori születésű Krizmanics Antal, aki 1885-ben még csak szolgálokként volt feltüntetve forrásunkban, szakmát váltott és ekkor már fényképészként tevékenykedett.²¹

Adatok az 1848–49-es emigránsokról

Sok ismert negyvennyolcas emigránst nem találunk meg forrásunkban, ugyanakkor a felbukkanó neveknél számos esetben megerősíti a már ismert tényeket és számtalan új adalékkal is szolgál.

Balogh Ferenc egykori hadnagy borbélyként kereste kenyerét Isztambulban. Ő 1820-ban Kolozsvárott született. Az „anyakönyv” utolsó bejegyzése róla 1881-ből való.²²

Balogh István közlegény 1827. október 30-án született a Szatmár megyei Gebe nevű faluban (ma: Nyírkáta), és 1902. december 4-én halt meg Konstantinápolyban. Kocsisként dolgozott. Feleségétől, az örmény katolikus Csi-

²⁰ MOL K 653 41. k. 15. t. 507. sz. szerint budapesti születésű és izraelita; MOL N 113. 44. téka, Külföldi magyar anyakönyvek. Konstantinápoly. Születési 1898-tól. 1907/5. és 1909/1, 1911/3. 1914/3; MOL N 113. 45. kötet 1906/4; Dezső Légány, Liszt’s and Erkel’s Relations and Students. *Studia Musicologica Scientiarium Hungaricae* 18/1–4 (1976) 49; Gyöngyösi Szilvia, Gobbi Henrik, a Zeneakadémia zongoratanára. *Muzsika* 44/10 (2001) 34; Evren Kutlay Baydar, *Osmanlı’nın Avrupalı müzisyenleri*. İstanbul, 2010, 90–112 (köszönet Dávid Géának, aki felhívta figyelmemet erre a műre); *Zalai Közlöny* 1890. szeptember 27.

²¹ MOL K 653 41. k. 15. t. 254. sz.; *Vasárnapi Újság* 1892. augusztus 7.

²² MOL K 653 41. k. 15. t. 115. sz.; Csorba, Az 1848–49-es törökországi, 362.

ceskian Isguhitól 1857. december 21-én született Júlia nevű lánya. Más forrás szerint azonban volt egy Mihály nevű fia, aki tengerbe fulladt.²³

Csekey Ferenc egykori őrmester 1826. október 4-én Nagyváradon született, és 1894. február 1-én halt meg. Asztalosként dolgozott. Felesége Marko Maria volt, aki 1833. november 17-én született. Rudolf Ludwig nevű fia 1874. június 17-én látta meg a napvilágot. Az 1862-ben született Rosalia Carolina nevű lánya Joseph Kreibichhez ment feleségül. A többi lányról csak annyi maradt fenn, hogy Luisa 1864. június 18-án, Maria Emma 1869. március 25-én, Julianna Hedvig pedig 1871. november 11-én született. Csekey halála után özvegye 1894. december 7-én új, önálló bejegyzést kapott a könyvben, amelyből az is kiderül, hogy Saarbrückben, Bajorországban született, most azonban nagyváradi illetőségű, katolikus. Ő 1906. december 13-án halt meg a török fővárosban. Érdekesség, hogy fia nevével a Rudolfot áthúzták és Adolfot írtak be helyette, akit 1909. augusztus 11-én vettek fel a könyvbe. Nála is feljegyezték, hogy bár konstantinápolyi születésű, nagyváradi illetőségű, protestáns és alkalmazotként dolgozik. Felesége az 1878. június 25-én született Olga, akitől öt gyermeke született 1902 és 1910 között.²⁴

Dobokay József egykori erdélyi rendőrfőnökről általánosságban keveset tudunk,²⁵ sajnos ő maga sem található meg itt, családja viszont szerepel, bár a pontos rokoni szálak bizonytalanok. Valószínűleg felesége lehetett az 1808-ban Zalatnán született özvegy Dobokay Veronika, akinél a honosságára egy, az erdélyi Gubernium által 1867. június 12-én kiállított okiratra hivatkoznak. Az utolsó bejegyzés róla 1881-ből származik. Gyermekeit külön jegyezték fel a kötetben. Lányai közül Helena 1849-ben született Kolozsváron és nevelőnőként szerepel. Johannát 1902. május 14-én vették fel önállóan mint hajadont. Ő 1850-ben Zilahon jött a világra, bár anyjánál az ő születési évéhez 1851-et írtak be. Találunk még egy 1844-es nagyszebeni születésű Dobokay Józsefet, közvetlenül Veronika után, de nem tüntették fel nála fiaként, ugyanakkor a hivatkozott okiratok és egyéb bejegyzések teljes egyezése alapján minden bizonnyal az utóbbi gyermeke volt. József nyomdászként dolgozott.²⁶

Hasenbichler Ignác 1895. május 18-án Konstantinápolyból azzal fordult a sárvári plébánoshoz, hogy állítsa ki a keresztlevelét, s mielőbb küldje el a cs. és kir. osztrák-magyar konzulátushoz, mivel ő, mint 1849-ben a törökökhöz menekült honvéd, már közel jár a hetvenedik évéhez, de pontosan nem tudja,

---

²³ MOL K 653 41. k. 15. t. 243. sz.; MOL N 113. 48. kötet. 1903/1. sz.; Csorba, *i. m.*, 362; Magyar Országos Levéltár, R90 Kossuth Lajos iratainak időrendi sorozata I. 639; Beszédes Kálmán, *Magyar kortársak a Levantében*. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Beszédes Kálmán hagyatéka, G 691. 7.

²⁴ MOL K 653 41. k. 15. t. 13, 535, 852. sz.; Csorba, *i. m.*, 367; MOL R90 I. 864.

²⁵ László Károly, *Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és utószóval ellátta Pordán Ildikó. Budapest, 2001, 105.

²⁶ MOL K 653 41. k. 15. t. 64–66. és 685. sz.

mikor született. A keresztlevélre azért volt szüksége, mert 1868-ban a szombathelyi megyei árvapénztárban elhelyezett hagyatékot kívánta felvenni a konzulátuson keresztül. A levélre a volt honvéd neve alá a plébános feljegyezte, hogy „szül. 1824. évi nov. 15.” Ha az örökséghez Hasenbichler hozzá is jutott, nem sokáig élvezhette, ugyanis 1895. augusztus 26-án elhunyt a török fővárosban. Foglalkozására nézve asztalos volt, s kötetünkben 1830-at adta meg születési évéről, vagyis hat évet tévedett.²⁷

Kárpi Sándor egykori huszárhadnagy esetében az eddig ismert adatokkal szemben itt 1823 szerepel születési évként, illetve Szatmárnémeti helyként. A „magánzó” Kárpiról 1881-ből van még bejegyzés, s azt is feltüntették, hogy Budapesten halt meg.²⁸

Krajcsovics Lajos egyszerű honvédként menekült külföldre és Konstantinápolyban telepedett le. Egy tudósítás szerint több mint harminc évig igazgatta a Szent-Benedek-rendi lazaristák jószágát, ráadásul a rend könyvtárában sok magyar vonatkozású kéziratot talált. A helyi magyar kolónia egyik legtekintélyesebb tagjaként 1889 októberében hunyt el. Konstantinápolyi születésű fiát 1918-ban bankárként jegyezték fel.²⁹

Magyar József egykori közlegény esetében minden információ újdonsággal bír. Az „anyakönyv” szerint 1830-ban született Kassán. A bejegyzés idején (1866. szeptember 21.) tartózkodási helye Mudanjában volt, ahol hoteltulajdonosként tevékenykedett. Feltehetően megegyezik személye azzal a Magyar Józseffel, aki asztalosként, 76 éves korában 1907. június 24-én a konstantinápolyi osztrák-magyar kórházban halt meg.³⁰

Magáról Nikitits József negyvennyolcas menekültől, puskaművesről nem találtunk adatot, de családjának tagjai többször is felbukkannak. Az 1835-ben Szekszárdon Döderlein-lányként született katolikus Carolina Nikitits foglalkozásához azt jegyezték fel, hogy a puskaműves özvegye. Fiai közül Carl 1862. február 6-án, Wilhelm pedig 1868. november 25-én született. Az özvegy 1877-ben újraházasodott, nőül ment Samuel Weichehez. Carl 1884. április 1-én jegyezték fel külön, amikor konstantinápolyi születésűnek, de szekszárdi illetőségűnek írták. 1888. március 31-én halt meg a török fővárosban. Kereskedőként élt meg, illetve tartalékos volt a magyar 8. huszárezrednél.

Testvérét, Wilhelmet (Vilmos) 1884. november 25-én, 16 éves korában vették fel a könyvbe tanulóként, aki később feleségül vette az adampoli, vagyis lengyel származású Remiszewski Annát. Gyermekeik forrásunk szerint az

²⁷ A levél eredetije: Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárovar, Dokumentumok II.83.5.1. A forrásra Takács Zoltán Bálint hívta fel a figyelmemet. MOL K 653 41. k. 15. t. 34. sz.

²⁸ MOL K 653 41. k. 15. t. 80. sz. bejegyzés; Csorba, *i. m.*, 376; halálának dátuma: 1884. november 27.

²⁹ *Vasárnapi Újság* 1889. október 27.; MOL K 653 41. k. 15. t. 170. és 930. sz.

³⁰ MOL K 653 41. k. 15. t. 293. sz.; MOL N 113 49. kötet, A Konstantinápolyi cs. és kir. anyakönyvi kerület halotti anyakönyve 1907. január 23. napjától. 1907/9. sz.; Csorba, *i. m.*, 381.

1892. szeptember 6-án született Wolfram és az 1894. január 29-i születésű Wilhelm. A valódi anyakönyvből megtudjuk azonban azt is, hogy 1898. február 27-én megszületett Adalbert József Sándor nevű gyermekük is. Rádásul azt is olvashatjuk Nikititsről, hogy kereskedőként Perában, a Rue Journal 33. szám alatt lakott, valamint, hogy a szülők nem tudtak magyarul. 1909. június 21-én megszületett Rikárd, a fegyverkereskedőként megnevezett Nikitits újabb fia. Vilmos végül 1912. augusztus 12-én a konstantinápolyi osztrák-magyar kórházban halt meg.

Még a következő generációról is kapunk tudósítást: Konstantinápolyban 1916. szeptember 25-én Wolfram Nikitits házasságot kötött Otto Jozefínával, akik még mindig az említett perai cím alatt laktak.

1879. április 5-ei bejegyzéssel még egy Nikitics József is feltűnik, aki 1855-ben született Konstantinápolyban, de természetesen ő is szekszárdi illetőségű. Felesége Preller Ágnes, gyermekeik az 1880. október 2-án született Otto és Julius Carl, illetve az 1881. június 27-én világra jött Elisabetha. József kereskedőként tevékenykedett a török fővárosban. Az utolsó adat 1883-ból való róla.³¹

Polyák Mór 1828-ban született, a pontos hely nem derül ki a forrásból (Pest, Óbecse). Katolikus, özvegy és orvos. 1888-ból való az utolsó feljegyzés róla a kötetben. Polyák a szabadságharc leverése után osztrák besúgó lett. Egy feljegyzés szerint 1889 tavaszán Kairóban, elszegényedve halt meg.³²

Sajátos Tóthfalussy Jozefa esete, aki Tóthfalusy Károly altiszt felesége volt, s együtt vitték az isztambuli „Hotel de Pest” nevű szállodát. A férfi jelenlegi ismereteink szerint valamikor a hetvenes évek végén halt meg, de a hotelt a család tovább működtette. Özvegyét forrásunkban 1881. március 14-én vették fel. Eszerint az asszony 1824-ben (Vár)Palotán született, ekkor nagybányai illetőségű, vagyis elhunyt férje minden valószínűség szerint odavalósi volt. Jozefa 1897. március 21-én hunyt el. Egy hoteltulajdonos lánya már egy orvos számára is megfelelő parti lehetett, legalábbis az 1854. május 23-án született Tóthfalussy Mária a doktorként praktizáló, moldáviai születésű Otto Brucknerhez ment férjhez. Házasságukból hat gyermek származott, és egyiküket, az 1878. március 1-én született Arthurt 1905-ben külön is bejegyezték. Arthur később egyike lett az iszlám vallásra áttérteknek.³³

---

³¹ MOL K 653 41. k. 15. t. 60, 231, 249. 148.; MOL N 113 43. kötet, A Konstantinápolyi cs. és kir. konzulátus mint anyakönyvi kerület Születési anyakönyvének első példánya. 1898. évi október hó 1. napjától 1907. évi január 23. napjáig. 1899/2. sz.; MOL N 113 44. téka 1909/2. sz.; MOL N 113 46. kötet, A konstantinápolyi anyakönyvi kerület házassági anyakönyve 1907. évi március 23. napjától, 1916/3. sz.; MOL N 113 49. kötet 1912/2. sz.; Csorba, *i. m.*, 382.

³² MOL K 653 41. k. 15. t. 40. sz.; Hajnal István, *A Kossuth-emigráció Törökországban*. I. Budapest, 1927, 407–408; Beszédes, *i. m.*, 6.

³³ MOL K 653 41. k. 15. t. 181, 194, 769. sz.; Csorba, *i. m.*, 391.

Forrásunk egyrészt ráirányítja a figyelmet a konstantinápolyi, valamint más oszmán-török városok magyar közösségeinek ismeretlenségére, másrészt adatai jól hasznosíthatók életrajzi, családtörténeti kutatásokhoz, sőt társadalomtörténeti elemzésekhez. Hibái ellenére pontosabb adatokkal szolgál a negyvennyolcas emigránsok s más, az Oszmán Birodalom területén megforduló magyarok számáról, életéről. Segítségével nyomon követhető az a folyamat is, ahogyan a leteleplő és több generáción keresztül ott élő honosaink beilleszkedtek a helyi társadalomba, és sikeresnek mondható karriert futottak be.

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK

Fodor Pál

Tatár marhakereskedelem a tizenöt éves háború idején

Bocskai István felkeléséről szólva Pálffy Géza a következőképpen jellemezte a tizenöt éves háborút: „Az 1591-től 1606-ig tartó nagy török ... háború a magyar történelem első modern hadakozása volt. ... e másfél évtizedes háború ugyanis a Kárpát-medence szinte minden régióját tartósan érintette. ... szinte teljesen felborította ... soknemzetiségű lakosságának korábbi életét. Az 1590-es évekig ugyanis a török és a magyar portyák ellenére a társadalom komoly alkalmazkodó képességgel, sőt újjáéledési erővel rendelkezett. Az évről évre ismétlődő nagy hadjáratok idején, valamint elsősorban a tatár és a vallónémet csapatok hadszíntéren való rendszeres teelése, majd a hajdúk és az őket visszaszorító császári-királyi hadak pusztításai közepette azonban egy idő után már nem volt lehetőség az újrakezdésre. ... A nagy török háború ezért jelent valódi vízválasztót...”¹

A pusztítás itt megnevezett „bajnokai” közül a magyar szakirodalom előszeretettel emelte ki a krími tatárokat,² akik a 16. század elejétől fogva jelentek meg Magyarországon az oszmán hadak segéderőiként.³ Tömegesen és főleg tartósan azonban 1594–1605 között tartózkodtak az ország területén, s kivált ekkori tevékenységükkel vívták ki igencsak kétes hírnevüket. Mint Ivanics Mária kimutatta, az ide érkező tatár seregek három fontos feladatot tölthettek be az oszmán hadsereg oldalán: 1. az ellenséges területek módszeres pusztításával akadályozták a magukat szintén a hadszíntérről élelmező keresztény seregek ellátását; 2. a rablott jószágokkal és javakkal ellátták az oszmán sereget és saját magukat; 3. télvíz idején végrehajtott portyáikkal és az eközben szerzett zsákmánnyal segítették a török várak megcsappant tartalékainak feltöltését.⁴ Ivanics arra is rámutatott, hogy az itteni lehetőségekkel élve a tatárok „szabályos kereskedést folytattak a portyákon elhajtott állatokkal”. Több példát hoz arra, hogy hol és milyen mennyiségben adtak el lábasjószágot a hódoltsági tö-

---

¹ Pálffy Géza, *Győztes szabadságharc vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608)*. (Századok füzetek, 3.) Budapest, 2009, 10–12.

² Ld. például Szakály Ferenc, *Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege*. *Valóság* 31/3 (1988) 39.

³ Ivanics Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 22.) Budapest, 1994, 52–53.

⁴ Ivanics, *i. m.*, 161–163.

rök katonáknak. Egy helyütt megemlíti, hogy a tatárok további értékesítés céljából pozsegai legelőkre hajtottak állatokat.⁵

Legutóbbi levéltári kutatásaim során olyan dokumentum akadt a kezembe, amely nemcsak megerősíti, hogy a tatárok valóban „üzleteltek” a rablott élőállattal, hanem az üzlet méreteiről is meglepő újdonsággal szolgál. Az irat az isztambuli defterdári hivatal egyik defterében maradt fenn, amelybe azokat a feljegyzéseket (*tezkere*) másolták be, amelyekkel a beérkező kérvényekre, jelentésekre válaszoló szultáni parancsok kiállítását rendelték el. A szóban forgó *tezkere* előzménye Arszlán mohácsi bég jelentése volt, akit valószínűleg 1597 tavaszán neveztek ki a váci főharmincad (törökül: *mukataa*) ellenörévé (*nazır*).⁶ Arszlán egy másik beadványából tudjuk, hogy a hadjáratok miatt a *mukataa* főjövedelme, az átkelési illetékből származó bevétel tetemesen visszaesett, ezért a korábbi kezelők lemondtak tisztségükről. Kilenc hónapon át nem akadt újabb vállalkozó a *mukataa* irányítására, ezért végül őt bízták meg vele, hogy elejét vegyék a további kincstári veszteségeknek.⁷ Arszlán nagy lendülettel látott munkához, és nemcsak a *mukataa* folyó pénzügyeit (beleértve a hátralékok behajtását), hanem szervezeti kereteit is próbálta rendbehozni. Ennek részeként az öt vagy hat (budai, temesvári, boszniai, győri, pápai és időnként a szigetvári) vilájetre kiterjedő harmincad élére a korábbi sokszemélyes felügyeleti rendszer helyett Dzsáfer kecskeméti kádi személyében egyetlen, független felügyelőt (*müfettiş*) neveztetett ki.⁸ A rendteremtés során az elérhető jövedelmekre is megpróbálta rátenni a kezét. Eközben figyelt fel arra, hogy az országban tartózkodó tatárok és közelebről meg nem nevezett partnereik jóvoltából a hódoltságon túli területekre irányuló, illegális kereskedelem folyik az élőállattal. Az iratban minderről a következőket írják.

*Bosna beğlerbeğisine ve kadısına hitaben hükm yazıla ki: Mohaç sancağı beği Arslan beğ arz gönderüb asakir-i Tatar ganayimden ihrac eyledükleri gav ve alaşayı baz-i kimesneler koltıcık tarikiyle satun alub taht-i nezaretümde nehr-i Tuna iskelelerinden Bosna caniblerine girüb ekseri Frengistan ve Venedik caniblerine salub miriye aid olan birer gurus resm-i gümrüklerin vermede inad ve muhalefet ederler. Miriye aid olan mal [sü]but bulan yerlerden bî-kusur alıvermek için emr-i şerif verilmek için işbu tezkere verildi. Tahriren fi 12 ramazan sene-i 1005.*⁹

⁵ Ivanics, *i. m.*, 162–163, 165.

⁶ Egy 1597. február 18-i szultáni rendeletben Arszlán még a *mukataa* biztosaként (*emin*) szerepel, tehát ellenőri megbízatását röviddel ez után kaphatta. Vö. Fodor Pál, A váci „harmincad” és egy hódoltsági főember a 16. századból: Oszmán aga, cselebi és bég. *Történelmi Szemle* 52/3 (2010) 338 és 338/46. jegyzet.

⁷ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BOA], Maliyeden müdevver defterler [=MAD] 7336, p. 61/1.

⁸ BOA, MAD 7336, p. 61/2, p. 61/3.

⁹ BOA, MAD 7336, p. 61/4.

Írassék parancs a boszniai beglerbégnak és kádinak: Arszlán mohácsi szandzsákbég jelentette, hogy a tatár katonák által zsákmányolt marhákat és lovakat¹⁰ bizonyos személyek közvetítőkként¹¹ megvásárolják, az ellenőri területéhez tartozó dunai átkelőkön keresztül Bosznia felé viszik, s többségét Nyugat-Európába és Velencébe hajtják, ám a kincstárnak járó 1 gurus kiviteli vámot vonakodnak megfizetni. Ez a feljegyzés azért adatott ki, hogy ennek alapján szultáni parancsban rendeljék el, hogy a kincstárnak járó összegeket a vámhelyeken hiánytalanul szedjék be. Íratott az 1005. év ramazán 12-én [1597. április 29.].

A szöveg tanúsága szerint tehát a tatárok magyarországi állomásozásuk során hamar rájöttek, hogy a keresztényektől zsákmányolt élőállatot nemcsak uraiknak és megbízóiknak, a törököknek adhatják el – minden valószínűség szerint szabott, azaz a szabadpiacinál alacsonyabb áron,¹² hanem olyan, minden bizonnyal keresztény közvetítő kereskedőknek is, akik a hagyományos magyar–nyugat-európai kereskedelem útvonalain értékesítik azokat, s akik ezért a piacihoz jóval közelibb árat fizetnek nekik. (Kivált, hogy a tatárok sajátos, „törvényen kívüli” létmódja miatt sokszor a kiviteli vámokat is sikerült megspórolniuk.) Így váltak átmenetileg a tatárok a magyarországi marhakereskedelem résztvevőivé és haszonélvezőivé. Ezzel a magyar lakosságnak nyilván hatalmas károkat okoztak, ám végső soron hozzájárultak a háborúk miatt megnehezedeő nyugati állatkereskedelem fenntartásához.¹³

¹⁰ Az eredetiben *alaşa*; többjelentésű szó, itt minden valószínűség szerint ridegen tartott, betöretlen ló értelemben szerepel.

¹¹ Az eredetiben itt a *koltucik* (vagy *koltucuk*) *tarikiyile* kifejezés áll, amelynek első tagját nem ismerik a szótárak. A szövegösszefüggés alapján a leginkább ideillő értelemnek a 'közvetítő', '(illegális) kereskedő', 'orgazda' tűnik.

¹² Az oszmán katonai táborokban ez volt az általános gyakorlat, ld. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 14.) Wien, 1988, 136.

¹³ A nyugati irányú kereskedelem háború alatti zavaraihoz és a nehézségek dacára kimutatható folyamatosságához ld. Takáts Sándor, *Szegény magyarok*. Budapest, [1927], 159–160; Gecsényi Lajos, Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatának történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: *Uő, Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008, 271–285.

SZEMLE KÖNYVEK

PIERRE DE GIRARDIN FRANCIA KÖVET FELJEGYZÉSEI AZ OSZMÁN BIRODALOMRÓL (1685–1689). MÉMOIRES SUR L’EMPIRE OTTOMAN PAR PIERRE DE GIRARDIN AMBASSADEUR FRANÇAIS À CONSTANTINOPLE, 1685–1689

(Documenta hungarorum in Gallia, 3.) Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta Kerekes Dóra. Institut Hongrois–Bibliothèque nationale Széchényi, Paris–Budapest–Szeged, 2007, 180 oldal

Kerekes Dóra jó képességű hallgatóim közé tartozott, ezért is igyekeztem hozzájutni ahhoz az általa összeállított könyvhöz, amelyről a világhálón szereztem tudomást és amely szorosán kapcsolódik egykori szakdolgozatának témájához. Már nem emlékszem pontosan, miként jutottunk éppen Pierre de Girardin, seigneur de Vaudreuil¹ értekezéséhez, de arra igen, hogy amikor szóba került, mondtam, hogy tudtommal Hegyi Klárának van egy példánya belőle, aki azt Benda Kálmántól kapta.² S azt hiszem, nem tévedek, midőn azt állítom, hogy személyes találkozásra is sor került, s Hegyi Klára, a tőle megszokott segítőkészséggel, odaadta neki a kézirat másolatát.³ Erről a bevezetőben egy szót sem olvashatunk, pedig egy köszönetnyilvánítás – legalábbis szerintem – semmivel sem kisebbitette volna a munka dandárját elvégző személy dicsőségét.

A címmel kapcsolatban a mémoires ’feljegyzések’-ként való fordításán el lehet gondolkozni. Eredeti értelmében ez a megféleltetés inkább saját célra, nem feltétlenül koherensen készített megfigyelésekre utal, és nem tudatosan, az adott esetben felkérésre összeállított és megszerkesztett műre. Hajlanék helyette az ’értekezés’ használatára, amelyben jobban kifejeződik a szándékosság. De akár a ’memoár’ (a szakdolgozatban még így szerepelt), akár az ’emlékirat’ is jobban visszaadná a stílusértéket.

A magyar nyelvű bevezető tanulmány két főbb részre tagolódik: „A francia diplomácia a XVII. század végén”, illetve „A visszafoglaló háborúk menete Pierre de Girardin követsége idején (1685–1689)”. (A francia nyelvű utószó

---

¹ Megemlíthetjük, hogy többször Vauvray uraként tűnik fel, amiből ma legalább két különböző előnévút (Saint Pierre és Saint Étienne) lehet a térképen találni, Le Vaudreuiltól délre, Felső-Normandiában. A változatokat feltehetőleg a települések közelsége okozza.

² Ld. Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*. (História könyvtár, 7.) Budapest, 1995, 70/205. jegyzet.

³ Kerekes Dóra a mű két kéziratáról tud: az egyik a Francia Külügyi Levéltárban van, a másik a Francia Nemzeti Könyvtárban. Egy további példány került fel egy 2006. december 13-i párizsi árverésen: <http://www.bibliore.com/vente-pierre-beres13-12-06-2.pdf>; 528. tétel. Mint-hogy ugyanez a kötet 1987-ben a Sotheby’s egyik aukciós anyagába is bekerült, semmiképpen sem lehet azonos a két közgyűjteményben őrzöttek valamelyikével.

korántsem azonos ezzel, sokban hasonlít hozzá, de más a beosztása és jobban figyel a külhoni érdeklődésre és ismeretanyagra, valamint a nemzetközi összefüggésekre.) Elindulunk az isztambuli francia követség kialakulásával és működésével, az ott dolgozó tolmácsok bemutatásával. Ezt követi pár oldal az új követ kijelöléséről és megérkezéséről szolgálati helyére. Arról már nem értesülünk, hogy miképpen ért véget a misszió, nevezetesen, hogy azt Girardin 1689 januárjában Perában bekövetkezett halála zárta le.⁴ Hőse isztambuli éveivel általában is keveset foglalkozik a kiadó, pedig erre kiváló lehetőséget kínáltna volna a követ 11 000 (!) oldalt is meghaladó naplója az 1685 vége–1688 vége közötti alig több mint három esztendőről.⁵

A hadi események bemutatása korrekt, s jó terep arra, hogy igazolja Girardin tájékozottságát, mind az eseményekről, mind az oszmán hadak általános állapotáról. Ebben a részben Kerekes sokoldalúságáról is meggyőződhetünk: francia és osztrák levéltári források mellett többször citál török krónikakiadásokat és fordításokat.

A forrásközléshez nem tudok érdemben semmit hozzáfűzni, minthogy nem áll rendelkezésemre az eredeti. A műgonddal beillesztett arab betűs szavakról néha nehéz elképzelni, hogy Girardin tévesztette el bennük a pontok helyét (mint amikor *tapi* helyett *taszi* szerepel – 41. old.), illetve a betűk köthetőségét (pl. a *deli* esetében – 59. old.), de minthogy az *aint* is többször kihagyta, ezek a slamposságok feltehetőleg tőle származnak.

A szövegben talán fel lehetett volna tüntetni a fölió számokat; ebben az esetben könnyebben meg tudnánk keresni a 119. jegyzetben feltűnő – egyébként a bibliográfiában nem feloldott – Mémoires II. fol. 44. locust (az ilyen törekvést az is nehezíti, hogy a 159. jegyzetben nincs terjedelmre való utalás, csak kötetmegjelölés). Egyébként azt sem tudjuk meg, hogy a két használt változat hogyan viszonylik egymáshoz, s hogy melyik lett alapul véve. Csak feltelezhető, hogy a saját kezű példány.

A szöveghez készített jegyzetek külső megjelenésükben gondosnak és alaposnak tűnnek, hiszen többnyire szakirodalmi utalások is erősíteni látszanak hitelüket. Ám ez sokszor csak benyomás marad, a magyarázatok mind tartalmi, mind formai szempontból gyakran hagynak kívánni valókat maguk után.

⁴ Egy 18. századi kompiláció szerint erre az év első havának 14-jéről 15-jére virradó éjszaka került sor. [François Alexandre] de la Chenaye-Desbois, *Dictionnaire de la noblesse stb.* VII. Paris, 1774², 228. Kerekes Dóra a szomorú eseményt hírül adó két 1689. január 17-én kelt forrást idéz szakdolgozatában.

⁵ Bibliothèque nationale de France, Manuscrits français, 7162–7175. „Journal de M. de Girardin pendant son ambassade à Constantinople (1685–1688).” A 14 kötet terjedelme így oszlik meg: 1685: 285, 1686. január–március: 450, 1686. április–június: 480, 1686. július–szeptember: 414, 1686. október–december: 418, 1687. január–február: 304, 1687. március–május: 490, 1687. június–augusztus: 381, 1687. szeptember–december: 402, 1688. január–március: 218, 1688. április: 659 (mi történhetett?), 1688. május–július: 309, 1688. augusztus–szeptember: 398 és 1688. október–december: 418 fölió.

Akadnak aztán feleslegesnek tűnő kommentárok, illetve olyan esetek, ahol ezek elmaradtak, pedig szükség lett volna rájuk.

I. Az első kategória néhány tipikus változata

a. Rossz a jelentés megadása

41/165. jegyzet: a francia szövegben szereplő *tapu* 'birtoklási illeték'-et jelent, nem pedig 'szolgálat'-ot vagy 'hódolat'-ot. Igaz, hogy van egy azonos alakú szó, amely – többek között – tényleg kifejez ilyesmiket, de annak emlegetése itt felesleges a valódi értelem helyett.

60/217. jegyzet: a *szerden gecsti* alapjelentése 'aki lemond a fejéről' vagy 'aki feláldozza a fejét', nem pedig 'elveszett gyermek' (ezt Girardin képletesen érthette, s gyermek helyett talán ifjakra gondolt).

61/219. jegyzet: a *kilidzs* nem 'darab', hanem 'kard' értelmű (ahogy a francia szövegben is olvasható), itt a timár-birtok elvben nem osztható része. A Feketétől idézett 'darab' más vonatkozásban lenne érvényes.

65/230. jegyzet: a *berátot* nem szokás szultáni parancsnak fordítani, inkább – a saját szövegben is felbukkanó – kinevezési okmánynak, diplomának.

113/361. jegyzet: a *pejk* = szolgáltató nem adja vissza az 'elit hírvívőosztag', 'a szultán lovától jobbra haladó testőrség' értelmet. (Bár lehet, hogy a 17. századra ezek már részben elmosódtak, de azért Girardinnél is a szultán közelében találjuk egységüket.)

b. Téves információ közlése

40/162. jegyzet: nem felel meg a valóságnak, hogy az oszmán társadalom egyik fő kategóriáját alkotó adót nem fizetőket *berájának* hívták volna. A rájakkal szemben ugyanis az *aszkeri* (katonai) státusú személyek álltak, a *berája* sokkal inkább a *reája* szinonimájaként fordul elő a különböző dokumentumokban.

41/168. jegyzet: az alapítványok meglehetősen rosszul megfogalmazott leírását féltő, hogy Kerekes Dóra maga sem egészen értené, ha újra elolvasná. Kíváncsi vagyok, hogyan fejtené ki azt az állítást, hogy „a második típus *malikane-divani* (NB. *málikáne-diváni* kellene, ha jelöljük a hosszúságokat) rendszerben jött létre”. De itt csak „maszatolásról” van szó, az előző mondatban viszont súlyos hiba azt írni, hogy a tized megfelelője a *haradzs* (*harádzs*), minthogy a helyes terminológia *ösr*, míg a *harádzs* eredetileg a föld után fizetendő járandóság, de nem a termés meghatározott arányú része. A 16–17. századra azonban *harádzs*on már inkább a *dzsizjét* értették.

42/171. jegyzet: a kupolavezirek közé (*kubbe vezirleri*) csak a második, harmadik stb. vezír számított, a díván itt felsorolt tagjai nem. Utóbbiak közé viszont soha nem tartozott az isztambuli kádi. A *defterdár*ok közül viszont Nagy Szulejmán korában kettőnek, a ruméliainak (*basdefterdár*) és az anatóliainak volt helye a tanácsuléseken; később egy harmadiknak is. A felsorolás-

ból hiányzik a ruméliai beglerbég, aki akkor vett részt a megbeszéléseken, ha Isztambulban tartózkodott. A kupolavezírség eltörlését általában 1731-re, tehát III. Ahmed uralkodása utánra teszik.⁶

50/188. jegyzet: a *java haradz*s (helyesen *java haradzsi*) értelmezésénél nincs szakirodalmi hivatkozás, ami nem lenne baj, ha megbízható információkat kapnánk (úgy tűnik a fő forrás maga a magyarázni szándékozott szöveg). Csakhogy nem így történik. Nem áll meg ugyanis, hogy „fokozatosan minden nem muszlimnak fizetnie kellett” (bár nem világos, mit értünk „mindenen”), s az sem, hogy „rendkívüli adó volt, amelyet akkor vezettek be, amikor a *bas haradz*s ... állandó adónémmé vált”. Kezdve az utóbbi megállapításnál: a *haradz*s vagy *dzsizje* az oszmánoknál mindig is „állandó”, tehát évről-évre kivetett adónem volt (ld. a 178. jegyzetet). A *java haradz*st a lakóhelyüktől távol lévő, illetve nem letelepedett elemektől szedték. Maga a *java* szó eredendően kóbor állatot jelentett, de idővel szökött, sőt vendégeskedő embert is.⁷ Girardin abban téved, hogy az általa használt értelemben III. Mehmed korában vezették be, hiszen már 1552-ben is van rá példánk.⁸ Az viszont érdekes megfigyelés, hogy Anatóliában az örményekre rótták ki először. A beszédök „Ermeni haradgisi” (magyaros átírásban helyesen „*Ermeni haraddzsiszi*” lenne) elnevezésére más-honnan nem ismerek adatot. Általában inkább *javadzsik*nak vagy *java*-biztosoknak hívták a lakóhelyüktől távol lévő adózók harácsát behajtó hivatalnokokat.⁹

61/218. jegyzet: „*Za'im* (helyesen *za'im* lenne) = *ziámet* (innen már lemaradt az *ainn*ak szánt, de fordítottira, azaz *hamzán*ak sikeredett jel, amelyet általában nem hiányolnék, de akkor sehol ne szerepelne) ... = földbirtok, amelyet az államigazgatás magasabb rangú tagjai (szandzsákbégek, csausok stb.) kaptak szolgálati javadalombirtokként.” Itt egyfelől rossz a megfeleltetés, hiszen a *zaim* szó magát a javadalombirtokost takarja, nem pedig kapott járandóságait. Másfelől a szandzsákbégek mindig *hászokat* élveztek, soha nem *ziámetet*. Harmadszor: földbirtok helyett jövedelemforrás használata találóbb lett volna. (Végül – bár ez inkább csak túlbonyolított megfogalmazás – elég lett volna vagy szolgálati, vagy javadalombirtokot írni.)

57/204. jegyzet: itt is ugyanez a probléma kerül elő, de a valóság másként torzul el. A Girardin-nél helyes *za'im* alakot Kerekes a nem létező *za'jim* for-

⁶ Minderről ld. Ahmet Mumcu, *Hukuksal ve siyasal karar organı olarak Divan-ı Hümayun*. (Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınlarından, 394.) Ankara, 1976, 41–55. – Pontosabb leírást kapunk a dívánülökről a 75/255. jegyzetben.

⁷ Erre példák: Dávid Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982, 273/2. jegyzet.

⁸ Dávid Géza–Fodor Pál, „Az ország ügye mindenk előtt való.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. „Affairs of State Are Supreme.” *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544–1545, 1552)*, Budapest, 2005, 223–224, No. 16.

⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. I. kitap. Osmanlı hukukuna giriş ve Fâtil devri kanunnâmeleri*. İstanbul, 1990, 182–183.

mára redukálja (a feltüntetett arab betűk helyes olvasata egyébként inkább *za'am* vagy *zu'm* lenne – ezek létező, de egyes számú szavak, és mást jelentenek), és a *ziámet* „szabálytalan többes számú alakja”-ként értelmezi. Ez természetesen súlyos félreértés, egyszerű – főnévként is használt – jelző forog szóban.

63/227. jegyzet: Rika nem Rizének felel meg, amely soha nem volt tartományi központ, hanem Rakkának,¹⁰ Tschiloir pedig nem Çorumnak, hiszen ez a város sem vált még rövid időre sem vilájet-székhellyé, hanem Çıldırnak.¹¹ Megjegyzendő, hogy a felsorolás logikája is azt kívánja, hogy mindkét helyen keletibb régiókat keressünk.

83/285. jegyzet: a *muhzir aga* kapcsán Uzunçarşılı nyomán írtakban több félreértés, elírás is tetten érhető. Így azt sugallja, hogy a *haberdár* (hírvivő) a tisztség egyik szinonimája lett volna; a török szerzőnél ilyesmit persze nem találunk, csupán ennyit: „azokról az ügyekről, amelyeket a testületre vonatkozóan a portai tanácskozásokon megtárgyaltak, rendszeresen értesítette/tudósította (*haberdar ederdi*) a janicsár agát”. Majd ezt olvassuk Kerekesnél: „Neveztek *haberdzsinek* is (alabárdos, testőr), mert az ő kötelessége volt a vétkesek bebörtönzése”. Ha valóban *haberdzsíröl* lenne szó, az éppen most takarna hírvivőt. Csakhogy Uzunçarşılınál *harbedzsi* szerepel, ami tényleg ’dzsidás’-t, ’lándzsás’-t, esetleg ’alabárdos’-t jelent. Itt tehát „csak” betűelütés történt. Nagyobb baj, hogy a török szöveget ismét rosszul fordította (ilyenkor esik kétségbe a recenzens). Valójában az szerepel benne, hogy a *muhzir aga* kíséretében volt néhány személy, akik a vétkesek bebörtönzésében és hasonlóknban segítettek neki.¹²

85/291. jegyzet: a janicsár aga bérét napi 5–7 akcséban határozza meg. Ez képtelenség – a közjanicsárok kaptak ennyit. Főnökük ennek sokszorosára, napi 400 akcséra tarthatott igényt. Hasonló félreértés merül fel a 104/339. jegyzetben, ahol a *kádiaszker* évi jövedelme 500, egyes kádiké 150 akcséként jelenik meg, holott naponta járt nekik ennyi.

101/332. jegyzet: félrevezető az *asagi bölükhöz* fűzött kommentár („a portai szpáhik elnevezése, akik állandó hadsereggént a központi kincstárból kapták fizetésüket, nem részesültek viszont javadalombirtokban”), ugyanis ezt a megnevezést csak a hat udvari lovas alakulat közül a két „alsó”-ra, a jobb és a bal oldali gurebákra használták, idővel talán a jobb és a bal oldali ulufedzsikre is (akiket korábban „középső”-nek tituláltak).¹³

¹⁰ Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, 13.) Wiesbaden, 1976, 200. (Egyik hivatkozásából – 61/221. jegyzet – kitűnik, hogy Kerekes ismeri ezt a könyvet, de valószínűleg elég futólag volt csak a kezében.)

¹¹ Birken, *i. m.*, 154.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından kapukulu ocakları. I. Acemi ocağı ve yeniçeri ocağı*. Ankara, 1984², 209.

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtından kapukulu ocakları. II. Cebeci, topçu, top arabacıları, humbaracı, lâğımcı ocakları ve kapukulu suvarileri*. Ankara, 1984², 142, 146.

106/344. jegyzet: Csirment a mutatóban a bulgáriai Csirpánnal azonosítja. Helyesen: Orménio(n), Görögországban, Edirnétől nyugat-északnyugatra.

Az első három oszmán uralkodó trónra lépésének éve és regnálásának vége körül vannak bizonytalanságok, de jelenleg mások az elfogadottabb dátumok, mint amelyek e könyvben szerepelnek; így I. Oszmánt 1281–1326 helyett inkább 1299k.–1324, Orhánt 1326–1360 helyett 1324–1362, I. Murádot pedig 1360–1389 helyett 1362–1389 között tekintjük a terebélyesedő területű ország vezetőjének.

c. Részben hiányos, pontatlan magyarázat

40/162. jegyzet: a *hász* terminus kapcsán a legnagyobb hiba, hogy kimaradtak a szandzsákbégek, ami a saját rendszeren belül logikus (vö. a fentebb a 61/218. jegyzettel kapcsolatos pontosítást), de a történeti valóság szempontjából jelentős különbség. Nem egészen szabatos *hász*nak nevezett földekről beszélni, inkább jövedelmeket kellene mondani, hiszen ebbe a kategóriába sorolódnak a kincstári bevételek is, amelyek jelentős hányada nem közvetlenül a föld utáni adókból származott. Az is kissé pontatlan, hogy a „*hász*birtok a legnagyobb kiterjedésű birtokot jelölte”, hiszen megint elsődlegesen a behajtható pénzek nagysága volt a meghatározó tényező, s egy jó vámhelyen (amely területileg „kicsi”) országrésnyi területek többszörösét lehetett beszélni.

43/173. jegyzet: a kétféle szpáhit fordított sorrendben kellett volna tárgyalni, a *mukátaák* beszédésében ugyanis az udvari lovasok vették ki nagymértékben a részüket, nem pedig a tartományi haderő elemei. (Itt *eszkindzsi* helyett *eskindzsit* kellett volna írni, *bi-nevet* helyett pedig *be-nevet* lett volna a kívánatos alak, a *dzsebeliket* pedig sikerült összekeverni a *dzsebedzsikk*el.)

44/174. jegyzet: ennek az a része, ahol a *defterdárok* jövedelmeiről beszél, általános problémát vet fel. A szóban forgó összegek a sokat vitatott, II. Mehmed (1451–1481) nevéhez kötött, de egyes, elég alaposan megtámogatott vélemények szerint későbbi, leginkább 16. század végi betoldásokat is tartalmazó *kánunnáméből* származnak.¹⁴ Kérdés, mennyiben voltak érvényesek az ebben rögzítettek a 17. század második felében. Elismerve, hogy sokszor igen nehéz az 1680-as évekből adatokhoz jutni, a korábbi forrásokkal csínján kell bánni, de legalábbis érdemes kitérni arra – itt is és másutt is –, hogy érvényességük esetleg korlátozott.

55/200. jegyzet: itt csak Turhan Hatidzsének, IV. Mehmed anyjának a nevét találjuk, minden további kommentár nélkül, talán pár sort ő is megérdemelt volna.¹⁵

¹⁴ Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert.* (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, IV.) München, 1967.

¹⁵ Például Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire.* New York–Oxford, 1993. című műve segítségével.

66/234. jegyzet: a *hardzslikli* terminus magyarázata végén azt olvassuk, hogy „a szóban a *hardzs*, *haradzs*, fejadó szó jelenik meg”. Nos, ez nem igaz. Persze a két szó gyöke azonos, de a *hardzs* itt ’kiadás’-t, ’költség’-et jelent (a későbbiekben ’behozatali vám’-ot is takart), a *hardzslík* ugyanezeket.

80/274. jegyzet: az *adzsemi oglan*ok kapcsán először Girardin kap enyhe bírálatot, nevezetesen hogy a kifejezés nem „barbár”, hanem „idegen” fiúkat takar. Ehhez annyi fűzhető hozzá, hogy a francia „barbare” ’vad’ értelmet is hordoz, csakúgy, mint ahogy az *adzsemi*nek is van ’durva’, ’kiműveletlen’ jelentésárnyalata. Mellesleg Fodor Pál is ’barbár, képzetlen, törökül nem tudó fiú’-ként határozta meg a csoport tagjait.¹⁶ A szeráj-szolgálatra kiválasztottak Kerekes Dóra szerint „Isztambulban a Galata Szerájba; Edirnében Ibrahim Pasa Szerájába kerültek”. Valójában Ibrahim pasa híres palotája Isztambulban volt, a szultánok mindig is kedvelt korábbi fővárosában nem ismerünk róla elnevezett épületet; az azért igaz, hogy Edirnébe is jutott a legényekből. Még súlyosabb elírás, miszerint „ezt követően bejutottak a két főváros szerájának úgynevezett *ics házínéjába* (a szerájiskola alsó foka).” A dőlt betűs terminus ’belső kincstár’-at jelent, ott nem folyt apródképzés (a hivatkozott szakirodalom sem állít ilyet). Ehelyett a *kücsük* és a *büjük odában* (’kis’ és ’nagy terem’) zajlott ez a tevékenység, később – már kisebb számú kiemeltnek – a *hász odában*. Az ifjakat együtt *ics oglannak* (’belső fiú’) hívták. A következő jegyzet ismét Girardin pontosítására szolgál, abban az összefüggésben, hogy szerinte a begyűjtött gyerekek¹⁷ általában elfelejtették szüleiket és azt, hogy honnan jöttek, míg a magyarázatok szerzője úgy véli, hogy „a legtöbb *adzsemi oglan* megtartotta a kapcsolatot családjával, rokonaival”. Meglehet, hogy a követ a maga korában divatos sztereotípiát ismételt el (hiszen a 17. század második felében már egyre ritkábban fordultak a katonai utánpótlás ezen módjához), de az ellentétes állítás is nehezen igazolható – az ismert esetek száma meglehetősen korlátozott.

105/341. jegyzet: a *mehter* mint katonai zenekar leírása – kisebb zökkenők dacára – jónak tekinthető.¹⁸ Lemarad viszont az ugyanezt a nevet viselő sátorverő alakulatok bemutatása.

d. Nem javítja Girardin hibás alakját

45/176. jegyzet: *avárisz* helyett *aváriz* lenne a pontos.

47/180. jegyzet: a *dzseleb keszán* második szava helyesen *kesán* (mellesleg nem annyira húst vásároltak fel, mint juhokat).

¹⁶A *Janicsárok törvényei* (1606). I. Ford. Fodor Pál. Budapest, 1989, 112.

¹⁷Remélhetőleg csak elütés nyomán, de a *devsirme* kezdeteként a XVI. század szerepel a XIV. helyett (77/264. jegyzet).

¹⁸Csikorog az a mondat, hogy „a fővárosban a *mehter* a szerájhoz tartozott”. Némileg kérdéses, hogy a zenészek „a XVII. században a *devsirmén* keresztül kerültek a szerájba”, éspedig azért, mert – mint láttuk – a gyermekadót ekkortájt már csak ritkán alkalmazták.

II. A másik, formai csoportba az alábbi típusú következetlenségek, hibák tartoznak

a. A források, szakirodalom pontatlan idézése

19/64. jegyzet: Denis de la Haye-Vantelet-nek a királyhoz írt levelét 1679. április 19-re datálja, miközben a szövegben arról olvasunk, hogy 1683-ban „a bécsi pápai nuncius, Francesco Buonvisi kardinális hatására I. Lipót császár mégis engedélyezte az oszmán hadak üldözését.” Itt vagy a dátum rossz, vagy a főpap már négy évvel korábban meggyőzte a királyt a még meg sem vert oszmán hadak követésének szükségességéről. Vajon, mi lehet az igazság?

40/163. jegyzet: Fodor Pál, Török és oszmán című tanulmányának 369. oldalára hivatkozik, mintha ott azt állítaná, hogy a *berája* három elkülöníthető részre oszlik (ezt a tévedést fentebb már javítottam). A megadott helyen ilyesmi nem fordul elő. Utánanézzve kiderül, hogy Fodor a 368. lapon érinti a témát és a 371.-en, midőn a rájákkal szemben álló *aszkeri* csoportot taglalja (de *beráját* véletlenül sem említi). Újabb figyelmetlenség következménye, hogy a cikk úgy szerepel a bibliográfiában, mintha a 322–345. oldalon lenne (a *Történelmi Szemle* 1995/3. számában általában ilyen lapszámokra kiterjedő dolgozat), holott a 367–383.-on kapott helyet.

41/165. jegyzet: a *tapu* terminus kapcsán Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások* című könyvének 76. lapjára hivatkozik. Ám itt hiába keressük a szót, megtaláljuk viszont a 41–42.-en és a 69.-en.

41/168. jegyzet: Barkan, 1944. nincs feloldva, de biztos, hogy itt nem az 1954-ben megjelent, szintén citált tanulmánnyal van dolgunk. Ha igaz, ezúttal a kiváló történész Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak vakıflarının idarî-malî muhtariyeti meselesi. *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* 1 (1941/1942 [1944]) 11–25. című cikkére támaszkodott.

61/219. jegyzet: Fekete Lajos munkájának nem 10. lj.-ről van itt szó, hanem a 10. oldal 5. jegyzetéről.

b. Rossz átírás vagy szükségtelen/nem a megszokott formában tükröztetett *izâfet* (bár a „formai” hibák közé sorolom ezeket, valójában elég komoly nyelvtudásbeli bizonytalanságokról árulkodnak)

40/163. jegyzet: *ehl-i kâlem* helyesen *ehl-i kalem* (az arab eredetű szóban nincs elif).

Török szavak átírásánál fölösleges az á; így Szári helyett Szari (bár a magyar szemnek ez kicsit furcsa), *szâridzsa* helyett *szaridzsa*, a többes szám jelenél *lâr* helyett *lar* lenne kívánatos.

60/217. jegyzet: kétszer is *szerden-i gecsti*. Itt egy török szó szerkezettel van dolgunk (főnév ablativusban + múlt idejű ige) – semmi nem indokolja az *izâfet* alkalmazását; a citált források sem így hozzák, rejtély, hogy került a szövegbe.

104/340. jegyzet: *ordu-i káziszi*. Ebben a jelöletlen birtokos esetes török kifejezésben szintén fölösleges az *izáfet* használata.

73/252. jegyzet, 173, 176: Karahiszári Száhíb áll Karahiszár-i Száhíb helyett; a 149/86. jegyzetben viszont jól van.

c. Helyesírási hibák

59/213. jegyzet: az udvaroncok egy csoportjának megnevezéséül megadott *vádzsib ül-rája* alak lehet, hogy csak figyelmetlenség eredménye, de erősen eltorzítja a kifejezés értelmét. Valójában ugyanis *vádzsib ül-riájetre*, azaz olyan ifjakra kell gondolnunk, akiket 'tisztelni szükséges', azaz akik 'tiszteletreméltó'-k. A másik variációban a 'szükséges' és a 'rája' szót kellene valahogy egymás mellé illeszteni, aminek eredménye értelmetlen szerkezet.

63/227. jegyzet: Diyarbakir pontos alakja Diyarbakır, Trabsoné Trabzon, Mószulé Moszul (esetleg Mauszil). A Bászra változat az ajánlott Baszra helyett a jó hangzás kedvéért még úgy-ahogy elfogadható.¹⁹

A kis kapitálissal szedett török szerzők nevében rendre hiányoznak az Í-betűk (így például SILAHTAR TARIHI helyett SILAHTAR TARIHI lenne kívánatos).

A ı többször i, így a sokszor citált török szerző, Uzunçarşılı egyik keresztnéve nem Hakkı, hanem Hakkı.

Egyik-másik török szerző vezeték- és keresztnéve felcserélődött: így a mutatóban Bahaeddin Ögel ő helyett a bé betűhöz került, İbrahim Metin Kunté pedig k helyett az m-hez (tudniillik a Metin is keresztnév).

Itt utalok arra, hogy érdemes lett volna felvenni a mutatóba a török szak kifejezéseket is, amelyek megkeresése így sokkal könnyebb lenne, főleg akkor, ha többször is előfordulnak.

d. Következetlenségek

Az oszmán-török terminusokat hol kurzívan írja, hol nem, néha még egyazon jegyzeten belül is ingadozva: így a 63/228. és 65/232. jegyzetben a *dzsebelüt* (egyébként rendre *dzsebellü* alakkal találkozunk, pedig itt a *dzsebe* 'vért' szó kap valamivel való ellátottságot kifejező *-lü* ragot, nem pedig a *dzsebel*, ami 'hegy'-et jelent), a 78/265. jegyzetben az *ulemát*.

A beszélő török neveket többnyire nem fordítja le, de időnként mégis (így a 29. oldalon Szari Szulejmánnál nem kapunk megfeleltetést, Köprüludámádi Szijavus pasánál viszont igen).

A török váltópénz egyszer aszper, máskor akcse alakban fordul elő.

A francia és török nyelvű iszlám enciklopédia-címszókra való hivatkozásoknál általában – a megszokott gyakorlatot követve – ott szerepel azok szerzője. Néhányszor azonban (például a 43/173, 58/209, 60/217, 88/303. jegyzetben) ez az utalás lemaradt.

¹⁹ Vö. *Keleti nyelvek magyar helyesírása*. Főszerk. Ligeti Lajos. Budapest, 1981, 124, 148, 149.

e. Szöveget hibákkal idéz

31/143. jegyzet: hosszabb idézet olvasható itt a *Zübde-i vekayiât* című krónikából. Eltekintve attól, hogy az idézetből – ennek megjegyzése nélkül – a hosszúságok és az *ainok* el lettek távolítva,²⁰ jócskán került bele elütés és hiba. A pontosított változat így fest (11 szóban akadt elírás, ezeket dőlt betűkkel jelzem): „Sultan Süleyman hazretlerinin *oldukları* Şimşirlik nam mevziden ihrac ve devlet ü ikbal ve saadet ü iclal ile getürülüp, kaide-i *Osmanî* üzere serir-i *saltanat-ı* cihan-baniye iclas itdirdiler. [...] Ve kendülerden mukaddem *kırk* sene ve yedi *ay* mesned-nişin-i evreng-i *saltanat-ı kam-ranî* olan Sultan Mehmed Han *hazretlerin* necabetlü *şehzade-gan-ı* cevan-baht Sultan Mustafa ve Sultan Ahmed hazretleri ile maan Şimşirlik nam *mahalle* nakl *itdirdiler*.” Megkockázatom: akár magyar fordítást is kaphattunk volna erről a szakaszból, no meg felvilágosítást „a Şimşirlik nevű hely” mibenlétéről. Ez a hárem azon részének a *kafesz*, azaz kalitka melletti másik neve volt – melyet a körülötte lévő bukszus bokrokról kapott –, ahol a hercegek bezárva pergették idegörlő mindennapjaikat.²¹

31/140. jegyzet: *ol vaktinde* (nyelvtanilag hibás alak!) helyett az idézett szövegben *ol vakitde* áll.

A fentiekhez hasonló példák tára még könnyen bővíthető lenne, de azt hiszem, ennyi is kellőképpen bemutatta a főbb problémákat.

III. Fölöslegesnek mondható jegyzetek

Ezek közé sorolom az olyan földrajzi nevekhez kapcsolódókat, amelyek egy 18. századi francia szöveggel boldoguló olvasó számára nem jelenthetnek problémát. Így a Bude = Buda, Belgrad = Beograd (kétszer is; egyébként miért nem Belgrád?), Pologne = Lengyelország és hasonló megadása kissé megmosolyogtató. Ugyanakkor ebben sem sikerült következetesnek lenni: Vienne és Allemagne megfelelője például lemaradt.

54/197. jegyzet: „Girardin fordítása, miszerint *istira* vásárlást jelent[,] helyes, de arabul jelenti ezt”. A helyzet az, hogy ez a szó, sok ezer társához hasonlóan, jövevény az oszmán-törökben, tehát törökül is vásárlást jelent. Ezt külön megjegyezni felesleges, minden átvételnél megtehetnénk.

IV. Hiányzó jegyzetek

Találunk azonban olyan neveket és kifejezéseket, akiről és amelyekről nem készült jegyzet. Nem világos, hogy figyelmetlenségről van-e ilyenkor szó, avagy arról, amit egykor Tardy Lajos mondogatott, hogy „ahol a nehézségek

²⁰ Ez minden hasonló esetre érvényes, csakúgy, mint az *Encyclopédie de l’Islam* címszavaira.

²¹ İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*. Ankara 1984², 113–114.

kezdődnek, megszűnnek a kommentárok” (mely határ természetesen személyenként eltérő lehet). Pedig ezek tárgyalása alkalmanként tovább tágíthatna volna a Girardin kompetenciájáról, érdeklődési köréről és helyi kapcsolatairól való ismereteket. A janicsárok eredetével kapcsolatban a követ két korábbi szerző véleményére tér ki (ami már önmagában is figyelemre méltó). Az egyik Calchondik alakban szerepel, a másik Besolde formában (76. old.). Az első nem más, mint a késő bizánci humanista krónikáíró, Laonikos Chalkokondyles (avagy Khalkokondülész), aki az 1480-as években keletkezett munkájában 1463-ig tárgyalta az őt érdeklő eseményeket.²² Girardin-nek általános vonzalmát a görög kéziratok iránt régebről ismerni, Emil Jacobs pedig már 1919-ben azt is tisztázta, hogy egy olasz renegát révén a tulajdonába került kódexek feltehetőleg nem a szeráj könyvtárából, hanem I. Musztafa magángyűjteményéből kerültek ki.²³ Az így szerzett – esetenként illuminált – kéziratok közül még életében küldött haza, így egy 274 fólióból állót is, mely Szent Pál leveleit és a Jelenések könyvét tartalmazza.²⁴ A Besolde-ként aposztrofált író pedig minden bizonnyal Melchior Besolttal azonos, aki 1584-ben járt a Portán, s akinek beszámolóját Leunclavius, másként Johannes Löwenklau adta ki 1595-ben.²⁵ A jó diplomataé mellett így a könyvmoly értelmiségi arcéle is kirajzolódik.²⁶

A jegyzet nélkül hagyott neveknél maradvá, a nesztoriánusok kapcsán felbukkan egy bizonyos Sergius barát mint akinek a hatása alatt alkotta meg Mo-

²² Kiadta Darkó Jenő: *Historiarum demonstrationes*. I–II. Budapest, 1923–1927. Kiletéről röviden: Georg Ostrogorsky, *A bizánci állam története*. Fordította Magyar István Lénárd–Németh Ferdinánd–Prohászka Péter. Budapest, 2001, 406.

²³ Vö. Heidrun Wurm, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ğa'fer, genannt Hezärfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. (Islamkundliche Untersuchungen, 13.) Freiburg in Breisgau, 1971, 63 és 63/1. jegyzet.

²⁴ Bibliothèque nationale de France, Manuscrits grecs, 224. A Girardin-re való hivatkozást ld. http://www.qantara-med.org/qantara4/public/show_document.php?do_id=750&lang=en.

²⁵ Stéphane Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe–XVIe siècles)*. *Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*. Ankara, 1991, 362–363. Leunclavius tevékenységére ld. Ács Pál, „Pro Turcis” és „contra Turcos”. Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török históriájában. In: „Ez világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest, 2010, 79–94.

²⁶ Ebbe az érdeklődésbe közel kortárs művek fordítása is beletartozott. Így ültette át Bobovius (a lengyel származású Albert/Wojciech Bobowski, aki áttérése után Ali Ufkí néven elsősorban zenészként vált ismertté) 1657-es (esetleg 1665-ből való) részletes leírását a Topkapi Szerájról. Ld. Alan W. Fisher–Carrol Garret Fisher, A Note on the Location of the Royal Painting Ateliers. *Muqarnas* 3 (1985) 118, 119/3. jegyzet; Uők, Topkapı Sarayı in the Mid-Seventeenth Century: Bobovi's Description. *Archivum Ottomanicum* 10 (1985) [1987], 5–81. Az eredeti őrhelye: Bibliothèque nationale de France, Manuscrits français, NAF 4997. – Tényleg csak kuriózumként térek ki arra, hogy az isztambuli Szent Benedek (Saint-Benoît) gimnázium kéziratai között is van egy olyan levél, amely Girardin-től származik, illetve két olyan dokumentum, amelyet neki címeztek a Portáról. *Inventaire des Archives du Collège Saint-Benoît de Constantinople. Fonds des Jésuits, 1583–1895*. http://famvin.org/fr/Congreg_Mission/ARCH_Invent_PDF%2026_08_09/ARCHIV_SJ_St_Benoit.pdf.

hamed a maga vallási rendszerét (79. old.). Itt egy kissé nehezen ellenőrizhető, de régi hagyományról (az ún. Mohamed-legendáról) van szó; a szerzetest többnyire Bahiráként emlegetik, de Sergius, Georgius vagy Maurus alakban is előfordul²⁷ – a találkozás színhelyeként számon tartott templom több méter magas romjai pedig ma is állnak a szíriai Boszrában.

A fentebb más összefüggésben már emlegetett 63/227. jegyzetben nem sikerült megtalálni Marasch megfelelőjét (azaz ezúttal a szándék megvolt a magyarázatra), ami nem más, mint a mai Kahramanmaraş (bár előtagját csak 1973-ban függesztették hozzá, a függetlenségi háborúban mutatott vitézségét hálálva meg ezzel), de a vilájetet hívták Zulkadimnak vagy Zulkadrijjének is.

Ezzel ellentétben a 30–31. oldalon kétszer is felbukkanó Boğaz Hisarit egyáltalán nem kommentálja. Pedig ez a vár nem közismert, főleg ezen a néven nem. Inkább Kale-i Szultánijjének hívták sokáig, manapság pedig Çanakkale Hisariként emlegetik. Ebből már kitetszik, hogy a Dardanellákat őrző erődítmények egyike, amelyet az anatóliai oldalon húztak fel, szemben a Kilidü'l-Bahrként ismert, a ruméliai parton lévővel.

Érdemes lett volna egy jegyzetet vesztegetni Girardin azon állításának, miszerint a *java* terminus eredeti jelentése 'madárfészek'. Rá lehetett volna mutatni arra, hogy a követet megtévesztette a *juva* szóval való hasonlósága, valójában viszont a kettőnek semmi köze egymáshoz.²⁸ Előbbi perzsa eredetű, utóbbi török.²⁹ Meglehet, ez kicsit csökkentette volna a szerző nyelvismerete iránti bizalmat, de mit tegyünk?

Néhány kifejezés kapcsán semmilyen útbaigazítást nem kapunk, például *agalar* (59. old.), *eszáme* – az udvari katonaság név szerinti nyilvántartása és az arról készült különálló papírok, melyekkel idővel visszaéltek (72. old.); *topcsi/topcsu náziri* – a pattantyúsok pénzügyi felügyelője (90. old.), *szürüdzsi/szürüdzsü* – az összegyűjtött gyerekek kísérője (100. old.), *gulámije* – az adóbehajtók díja (101. old.), *büjük* és *kücsük emir-i ahor/mirahor* – a főistálló-mester és helyettese, *kapudzsular/kapidzsilar kethüdaszi* – a kapuőrség főparancsnoka (107. old.).

A jegyzeteken belül előfordulnak olyan terminusok, amelyek előzetes feloldás nélkül bukkannak fel és/vagy később sem kerülnek sorra (például 59/212. jegyzet: *dzsemáat* – erre csak a 83/283. jegyzetben tér ki; 59/215. jegyzet: ken-

²⁷ A. J. Wensinck, Bahîrâ. In: *Islâm Ansiklopedisi*. II. İstanbul 1986^[2], 228; Kenneth M. Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*. (Memoirs of the American Philosophical Society, 201.) Philadelphia, 1992, 1–4.

²⁸ Ez még akkor is igaz, ha egyes 15. századi, a magánhangzókat is jelölő szövegekben esetenként *juva* forma szerepel. Vö. *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II., des Eroberers. I. Teil.: Das Qânûn-nâme-i sulţânî ber müdscheb-i 'örf-i 'osmânî* (*Handschrift ancien fonds turc 39 der Bibliothèque Nationale zu Paris.*) Hrsg. von Franz Babinger. (Südosteuropa Arbeiten, 49.) München, 1956, 75 stb.

²⁹ Hasan Eren, *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara, 1999, 443–444, 461.

gyelagák – csak a 75/256. jegyzetben találjuk meg elég kurtára fogott felsorolásukat, *arpalik*; 73/252. jegyzet: *bedesztén és hán*; 77–78/265. és 101/331. jegyzet: *dzseláli*; 100/330. jegyzet: *áján* – e szó értelmével is hadilábon áll).

Szintén hiányolható, hogy nem igyekszik megállapítani a francia pénzeknek az akcséhoz való viszonyát.

Szívesen olvastam volna arról, hogy Kerekes Dóra miként látja Girardin és Luigi Ferdinando Marsigli művének egymáshoz való viszonyát, elsősorban az ismeretek pontosságát tekintetében. A két szerző valószínűleg soha nem találkozott, de Isztambulban nagyjából azonos körökben forogtak, így mindketten kapcsolatban álltak Hüszejn Hezarfen efendivel,³⁰ aki egy komolyabb értekezésben a birodalom aktuális helyzetével foglalkozott,³¹ amire nagy összefoglalójának első részében Marsigli jelentős mértékben támaszkodott.³² Girardin viszont ebben a munkájában, úgy tűnik, nem használta ezt az 1675 körül keletkezett kompilációt.³³ Nem könnyű megállapítani, honnan vehette számadatait (melyek összegzése az 55. oldalon pontatlan, amire szintén nem ártott volna utalni). Ismerve az éves pénzügyi kimutatások szerkezetét, nem túl valószínű, hogy ezekhez jutott hozzá. Anélkül, hogy jobban elmélyednék e témában, az például megállapítható, hogy míg Girardin a mukátaák bevételeit, valamint az avárizból származó összegeket azonos nagyságrendűnek (7–7 millió livres) vélte (54. old.), addig a központi kimutatások szerint a valóságban az előbbieket általában jóval magasabbak voltak (minimum két és félszer-háromszor, ritkábban ötször annyit tettek ki). Hasonló volt a tendencia a nagykövet szerint majdnem azonos mennyiségű, 6.750.000 livres-t biztosító dzsizje-adó esetében is, egészen az 1691. évi reformig, amikor – minthogy családok helyett már egyénekre vetették ki – éves summája megugrott, s közelebb került a mukátaák bevételeihez.³⁴

A fentiek alapján nem lehet más a végső következtetésünk, mint az, hogy nagyon óvatosan kell kezelnünk az elvben hasznos kiadvány jegyzeteit, hiszen a tájékozatlanabb olvasó soha nem tudhatja, mikor bízhat meg bennük, illetve mikor kell más munkákhoz folyamodnia (esetenként az idézett művet helyesen értelmeznie) avégett, hogy pontos felvilágosítást kapjon a török szakkifejezésekről.

Dávid Géza

³⁰ Wurm, *i. m.*, passim.

³¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fi kavânî-i Âl-i Osmân*. Haz. Sevim İlğürel. Ankara, 1998.

³² Luigi Ferdinando Marsigli, *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*. Ford. F. Molnár Mónika. Budapest, 2007, XVIII–XX.

³³ Hezarfen, *i. m.*, 13.

³⁴ Baki Çakır, Geleneksel dönem (Tanzimat öncesi) Osmanlı bütçe gelirleri. In: Mehmet Genç–Erol Özvar, *Osmanlı maliyesi: kurumlar ve bütçeler*. I. İstanbul, 2006, 184. Az adatok 1652 és 1670 közötti, illetve 1691 utánról valók, de a közbülső években sem nagyon lehettek mások az arányok.

KRÓNIKA

IN MEMORIAM SINOR DÉNES (1916–2011)

Bloomingtoni otthonában 95 éves korában eltávozott az örök kutatási mezőkre Denis Sinor, azaz Sinor Dénes. A Szegedi Tudományegyetem díszdoktora, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, a tudományos világ nagynevű és egyben egyik legkülönösebb szereplője. Mindig büszke volt szülőhelyére, Kolozsvárra, amely akkor a magyar királyság területéhez tartozott, és ahonnan nagyon fiatalon Budapestre került. Itt az Érseki Katolikus Gimnáziumba íraták be, ahol talán csak a latint és az angolt vette komolyan. Mivel mindkét nagyanyja német volt, nyaranta svájci intézetben tökéletesítette német és francia tudását.

1932-ben apját a sors Makóra vetette, ahol közelebről ismerkedett meg a vidéki élettel. Mivel magántanuló volt, társainál több ideje maradt az olvasásra, a való élettel történő ismerkedésre. Közepes érettségi vizsga után 1936-ban beiratkozott a pesti egyetemre, ahol eredetileg vallástudományt és közlekedéstről szóló ismereteket akart tanulni. Azonban hamar két kiváló tudós, a turkológus Németh Gyula és a mongolista Ligeti Lajos tanítványa lett. Tanárai jó képességű, de nehezen kezelhető diáknak ismerték meg. Jó szívvel ajánlották a keletkutató Mahlerről elnevezett díjra, miközben 1936–1937-ben és 1937–1938-ban kormányzói ösztöndíjat kapott, majd 1937-ben elnyerte Budapest Főváros Jubiláris Ösztöndíját. Tanárai tanácsára letette a német–magyar tanári vizsgát, megfogadva, hogy sohasem fogja használni. 1937-ben és 1938-ban a berlini Magyar Intézetben tanult anélkül, hogy ezt tanárainak bejelentette volna, amivel nem sok jó pontot szerzett náluk. Berlin egyik tudományos kincsestárában a német belső-ázsiai Turfán-expedíció anyagával első kézből ismerkedett meg, s itt készült el két első publikált tanulmánya, amelyeket a *Tung Paoban* és az *Ostasiatische Zeitschrift*ben, a kor két vezető nemzetközi folyóiratában, azonnal le is közöltek.

Hazatérve mint tékozló fiúnak tanárai megbocsájtottak, és hamarosan elkészíthette PhD dolgozatát a török buddhizmusról. A disszertációt elfogadták, de sohasem védte meg, így úgy lett később a szegedi és más egyetemek díszdoktora, hogy sohasem volt doktorátusa.

Nagy vágyát akarta minél előbb teljesíteni, és elutazott Párizsba. Itt tanított ugyanis mesterének, Ligeti Lajosnak a tanárai, s ő átlépve budapesti mesteréin, rögtön a forráshoz indult. Megérkezésekor Magyarország még semleges hatalom volt, de a párizsi egyetem fiatalabb tanárait már besorozták. Egy ilyennek, a neves Aurélien Sauvageot-nak ideiglenes helyére kerülve magyart tanított, és minden maradó idejét az akkori nagy tudósoknak: Ligeti tanárának, Paul Pelliot-nak, továbbá Marcel Granet-nek és Paul Demiéville-nek szentelte. Hamarosan megszerettette magát francia professzoraival, felvették neves fran-

cia tudományos társaságokba, ahol a tagság követelménye volt az évenkénti tudományos előadás.

A német megszállók is felfigyeltek rá, a német biztonsági szolgálat elfogta. Kiszabadulása után vidékre menekült, és hamarosan a rajnai francia ellenállási mozgalom tagja lett. Egy franciaországi konferencia után büszkén vitt el abba a kis francia faluba, amelyet a francia Rajnai Hadsereg egy kis egysége élén ő „szabadított fel”.

A háború után nem sikerült visszailleszkednie a párizsi egyetemi életbe, ezért kisebb kitérők után elfogadott egy oxfordi tanári állást. Főleg magyart tanított. Arra a kérdésre, hogy hogyan lehetett elhelyezkedni magyar végzettséggel a nagyvilágban, Sinor elmondta, hogy kiválóan. A Shell személyzeti vezetői például szívesen alkalmaztak olyanokat, akik megtanultak magyarul, mert aki erre képes volt, az a legnehezebb feladatokat is meg tudta oldani az olajat kutató világban. Anglia nemzetközi kongresszusok szervezésével is biztosítani akarta nem kis mértékben elvesztett vezető szerepét a világban. Ezért 1954-ben megrendezték a Nemzetközi Orientalista Kongresszust. Sinor ennek főtitkára és fő szervezője lett. Őt megismerték a világ legkiválóbb orientalistái, ő pedig elfogadtatta, hogy a magyar mesterei által támogatott altajisztika helyet kapjon a világ tudományrendszerében.

Hat évvel később részt vett Bonnban annak a nemzetközi tudományos egyesületnek a megalakításában, amelyet nem véletlenül PIAC-nak nevezett el. Ez ugyan a Permanent International Altaistic Conference rövidítése, de egyben a *tudományos piac* helye is, utalva a magyar szóra és a magyarok jelentőségére ebben a tudományágban.

1962-ben meghívták Bloomingtonba, ahol megszervezte az altajisztika oktatását, alapított egy Urál-Altaji Tanszéket, majd hamarosan két kutatóintézetet is. Nemsokára tagja, majd egyik vezetője lett a két nagy amerikai orientalista tudományos szervezetnek, bejáratos a washingtoni minisztériumokba és klubokba. Az általa kiadott tankönyvből kezdték tanítani az altajisztikai és belső-ázsiai szakot.

Már Amerikába érkezése előtt felelevenítette tudományos kapcsolatait Magyarországon maradt tanáraival és azok időközben felnőtt tanítványaival. Ösztöndíjakkal, meghívásokkal és könyvküldeményekkel segítette őket át az egyre szorosabbá váló elszigetelődésen. Magyarországra francia útlevelével jött, de gyakran látogatott más kelet-európai országokba is.

1971 késő tavaszán a PIAC Szegeden tartotta évi tudományos ülését, a szervezet főtitkára Sinor, elnöke Ligeti Lajos volt. Keletről és nyugatról a szakma legkiválóbb képviselői gyűltek egybe. Kivételt képezett a nyugatnémet tudósok egy kis csoportja, akik beugrottak egy belügyekben járatos kollegánknak, aki egyébként jelentését „szovjet-ellenes konferencia Szegeden” címmel küldte az akkori magyar illetékeseknek. 1971 őszén Sinor Dénest a Szegedi József Attila Tudományegyetem díszdoktorává avatta.

1979-ben megvalósította azt, amit akkor mindenki lehetetlennek tartott (s tartana ma is). A magyar állam pénzén létrehoztak egy Magyar Tanszéket az Indiana Egyetemen. Ennek részletei és története egy másik tanulmányt érdemel, de a Tanszék első magyar oktatói a szegedi egyetemről kerültek ki, s a professzori állást máig magyarországi professzorok töltik be. 1981-ig vezette az általa alapított Altajisztikai Tanszéket, 1986-ig az egyéb kutatóintézményeket, de még 2010-ben is aktívan vett részt intézete életében. Tanított, szervezett, írt, és amíg látása lehetővé tette, olvasott.

Sínor az altajisztika mindhárom területén, a turkológiában, a mongolisztikában és a mandzsú-tunguz kutatásokban is jelentős alkotásokkal tette nevét ismertté. Foglalkozott a magyar nyelvvel, a magyarság őstörténetével, a Juliánusz-kérdéssel. Érdemei között megemlíthető, hogy hosszú évtizedekig a nyugati világ átlag értelmiségének nagy része az ő szemüvegén keresztül ismerkedett Magyarországgal. Ő volt az *Encyclopaedia Britannica*, a *New Catholic Encyclopaedia*, az *Encyclopedia of Religion* és sok más népszerű és népszerűsítő munka magyar vonatkozású cikkeinek szerzője. De levelezője volt a *Times*-nak, a *The Washington Post*-nak, cikket írt a *Magyar Nemzet* 1973-as számába. Fogalmazásai néha sarkosak, vitát provokálók voltak, de mindig hozzájárultak a kérdés tisztázásához.

Kötődése Szegedhez és a szegedi egyetemhez nagyon szoros volt. Még betegsége alatt is beszámoltatott magának, hogy mi történt Szegeden Berta Árpád, az Altajisztikai Tanszék vezető professzora halála után. Örömmel vette tudomásul, hogy az altajisztika szak folytatódik. S ha a tengeren túlról szállongó hírek igaznak bizonyulnak, páratlan könyvtárának zöme, végakarátának megfelelően, Szegedre kerül.

Több maradandó tudományos könyvet írt, ezek közül érdemes megemlíteni: *History of Hungary*. London–New York, 1959 (reprint 1976).

Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale. Wiesbaden, 1963.

Inner Asia. History, Civilization, Languages. A Syllabus. Bloomington–The Hague 1969.

Cikkeinek, tanulmányainak messze nem teljes gyűjteményei:

Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe. London 1977.

Tanulmányok. (Nyelvtudományi értekezések, 110.) Budapest, 1982.

Essays in Comparative Altaic Linguistics. Bloomington, 1990.

Studies in Medieval Inner Asia. London, 1997.

12 könyv szerkesztője volt, ezek közül csak kettőt említek, amelyek nagy hatással voltak a tudományra:

The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Leiden, 1988.

The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge, 1990.

Kerek és félkerek születésnapjait tudós kollegái mindig megünnepelték. 70. születésnapján Ruth Meserve nemcsak egy bibliográfiát állított össze, hanem értő életrajzot is. Ehhez csatlakozott Leo Solt, Jean Richard, Hajdú Péter és Giovanni Stary, akik az Indiana Egyetem és a különféle tudományágak felől méltatták érdemeit (Denis Sinor, *Bibliography*. Bloomington, 1986). Sokan voltunk jelen 2006-ban Berlinben, ahol 90. születésnapját ünnepeltük. Az itt tartott tudományos ülés válogatott anyaga, egy nem teljes Sinor bibliográfiával az élén meg is jelent: *Florilegia Altaistica. Studies in Honour of Denis Sinor on the Occasion of His 90th Birthday*. Ed. by E. V. Boikova–G. Stary, with the assistance of E. and Ch. Carlson. Wiesbaden, 2006.

Idén, 2011-ben Bloomingtonban tart együttes ülést a Permanent International Altaistic Conference és az amerikai Mongolia Society. Az eredeti elképzelés az volt, hogy Sinor Dénessel együtt ünnepeljük meg 95. születésnapját. Ez alól Dénes kihúzta magát. Személye helyett csak az emlékezés marad.

Sokan sok mindennel tartozunk a tudósnak, a tudományszervezőnek, a barát-nak. Mindenekelőtt azzal, hogy emlékét megőrizzük, mindenütt, ahol aktív volt, szerte a világban, de elsősorban ott, ahol a magyar tudomány él.

Róna-Tas András